

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
LƏNKƏRAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

KÖNÜL DƏNZİYEVA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TOY MƏRASİMİ
LEKSİKASI

(Lənkəran bölgəsinin materialları əsasında)

BAKI – 2012

Elmi redaktor: Məsud Məmmədov
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: Sənubər Abdullayeva
filologiya elmləri doktoru, professor
Rəhilə Məhərrəmov
filologiya elmləri doktoru, professor
Qara Məşədiyev
filologiya elmləri doktoru, professor

Könül Dənziyeva. Azərbaycan dilində toy mərasimi leksikası (*Lənkəran bölgəsinin materialları əsasında*). Bakı,....., 2012.- səh

Monoqrafiyada Azərbaycan dilində Lənkəran bölgəsinin materialları əsasında toy mərasimi adları ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiq olunmuş, leksik-tematik təsnifi aparılmış, ümumtürk qatı, xüsusən qədim söz-terminlər müəyyənləşdirilmiş, onların leksik, semantik, struktur və mənşə xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Əsərdən dilçilər, etnoqraflar, dil-ədəbiyyat müəllimləri, ali məktəblərin filologiya fakültəsinin bakalavr və magistrantları, eləcə də digər şəxslər faydalana bilərlər.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ LƏNKƏRAN BÖLGƏSİ TOY MƏRASİMİ LEKSİKASI

Azərbaycanda bu və digər bölgəyə xas olan mərasim leksikasının, dil xüsusiyyətlərinin araşdırılması çox vacibdir. Alimlərin mərasimləri etnoqrafik baxımdan öyrənməsi, mərasimlərin növ (toy, yas, bayramlar və s.), region, ortaq millilik cəhətlərini araşdırması, bunları ictimai səviyyədə təqdim etməsi çox təqdirəlayiqdir. Lakin belə araşdırmalarda dil xüsusiyyətlərindən yan keçilməsi tədqiqatların mükəmməlliyinə xələl gətirir. Etnoqraflar Azərbaycan mərasimlərini yalnız sinxron vəziyyətdə təsvir edir, bu mərasimlərin diaxron inkişafına, müasirləşməyə doğru təkmilləşməsinə diqqət yetirmirlər. Səbəb də, belə düşünürük ki, etnoqrafların ana dilinin incəliklərinə dərinədən bələd olmamaqlarıdır. Çünki elə mərasimlər var ki, onların faktlaşması, həm də ana dilinin birbaşa təsiri ilə baş verir – xüsusən də belə mərasimlərdə nəğmələrin leksik-qrammatik tərkibi böyük rol oynayır. Düşünürük ki, qeyd etdiyimiz sahələr qarşılıqlı olaraq etnoqrafik və dilçilik baxımından öyrənilməlidir. Yalnız bu halda biz ana dilimizin milli xüsusiyyətlərinin hərtərəfli şəkildə qoruyub saxlamasının şahidi ola bilərik. Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, dil həm də millətin tarixini, məişətini, təfəkkür tərzini özündə qoruyub saxlayan kateqoriyadır. Bu baxımdan Könül Dənziyevanın “Azərbaycan dilində toy mərasimləri leksikası” (Lənkəran bölgəsinin materialları əsasında) mövzusunda araşdırması çox diqqətəlayiqdir. İki fəsildən

ibarət olan bu elmi işin “Giriş” hissəsində müəllif mövzunun aktuallığını sübut etmək üçün müxtəlif alimlərin fikirlərinə diqqəti yönəldir.

Elmi işin I fəslı “Azərbaycan dilində Lənkəran bölgəsi toy mərasimi ilə bağlı adların leksik-tematik təsnifi” adlanır. Müəllif burada yalnız etnoqrafik baxımdan deyil, həm də etimoloji baxımdan müxtəlif leksemlərin diaxron dəyişməsinə diqqət yetirir və onları leksem-tematik baxımdan səciyyələndirir . Burada müəllifin müxtəlif dilçilərin bu mövzu ilə əlaqədar fikirlərini təsvir etməsi, həm də, bəzi hallarda onların fikirlərinə münasibət bildirməsi müsbət hal kimi qiymətləndirilməlidir. Müəllif burada elçilik mərasimi ilə bağlı söz və ifadələrə diqqəti çəkir. Klassik mənbələrdə “elçi” sözü “il” / ”el” formasında kifayət qədər geniş işlənmişdir. Hazırda Türkiyədə “ilçə” ərazi mənasında işlənsə də, etimoloji baxımdan “xalq” / tayfa / qəbilə mənasını verməsi dilçilikdə təsdiqlənmiş faktdır. Biz müəllifin izahında qüsurlardan deyə bilərik ki, “el-oba” qoşa sözü bəzi məqamları dilçilik baxımından ortaya çıxarır. Nişan mərasimi ilə əlaqədar “nişan”, “adax” “bəşikkərtmə” və s. sözlərin linqvistik izahı, eyni zamanda digər bölgələrin vahidlərilə müqayisəsi elmi diqqət tələb edir.

I fəslin maraqlı hissələri toy geyimi, bəzək əşyalarının, gəlin geyimlərinin, bəyə məxsus geyim və bəzək əşyalarının, toy yeməklərinin müxtəlif növlərinin, şirniyyat, rəqs, oyun, mahnı və s. adlarının verilməsidir. Hər hansı

bölgənin mərasimləri, bu mərasimlərlə bağlı söz və ifadələrin dil xüsusiyyətləri haqqında aparılan araşdırma dilimizin həm də mükəmməlliyini təsdiq edən fakt kimi dəyərlidir. Lənkəran bölgəsinə aid olan toy mərasimi ilə bağlı söz və ifadələrin leksik-funksional qruplarının təsnifi dolğun şəkildə, mahnı parçaları daxil olmaqla geniş işlənmişdir. Bu fəsilə müxtəlif sözlərin etimologiyası, digər bölgələrdə işlənmə mövqeyi, hətta klassik şifahi və yazılı mənbələrimizdəki variantlarla qarşılaşdırmaları verilmişdir. Müəllifin burada yeri gəldikcə, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə müraciət etməsi, belə nümunələrdə fonosemantik, semantik-struktur cəhətlərə diqqəti çəkməsi yalnız bir bölgənin deyil, müxtəlif bölgələrin etnolinqvistik amillərinin öyrənilməsində aktuallığa diqqəti cəlb edir. Müəllif bu fəsilə mahnı mətnində bəzi sözlərin müxtəlif variantlarını verməklə ana dili sözlərimizin nə qədər yüksək səviyyədə musiqilərimizlə əlaqəli olmasını sübut edir və geniş dairədə ümumazərbaycan mərasim sözlərinin ortaqlıq təşkil etdiyini əyaniləşdirir.

“Azərbaycan dilində Lənkəran bölgəsi toy mərasimi adlarının leksik-semantik və struktur xüsusiyyətləri” adlanan II fəsilə müəllif bu bölgəyə aid olan və işlənən toy mərasimi adlarının semantikasi, mənşə xüsusiyyətləri, belə vahidlərin struktur-quruluş xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. Bu fəsilə də müəllif mövzuya və fəslə müvafiq olaraq müxtəlif dil vahidlərinin Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində bir qədər

fərqli işlədilməsinə diqqəti yönəldir. Burada toy mərasimlərilə bağlı sözlərin müxtəlif Azərbaycan bölgələrində işlənmə variantları sinonim kimi göstərilir. Müəllif haqlı olaraq burada dialekt vahidlərinə də müraciət edir, əsərdə sinonimlərin mənşə mənsubluğu haqqında nümunələr bir qədər mübahisəli olsa da, bu təsnifata cəhd uğurlu sayıla bilər. II fəsildə toy mərasimi adlarındakı omonimlik işıqlandırılmış xalq nəğmə və mahnıları ilə ətraflı təsvir edilmişdir. Müəllif burada istifadə edilən sözlərin semantik funksiyasını toy məclislərindəki vəziyyət və əhval-ruhiyyə ilə izah edir, yenə mahnılardan nümunələr verir. II fəsildə toy mərasimi adlarının mənşə xüsusiyyətləri üç qrupda geniş təsvir edilmişdir. Müəllif müxtəlif tədqiqatçılara istinadən belə qərara gəlir ki, toy mərasimlərilə bağlı leksikanın yaranma dövrü daha qədimdir və dilin ilkin inkişaf-özünü təsdiqləmə vaxtına və zamanına aiddir. Hər hansı sözün, xüsusən də, birbaşa mərasimlərlə bağlı sözün etimoloji izahı həm milli intuisiya, həm də dilçi intuisiyası tələb etdiyindən çətinidir. Bu zaman yalnız dilçi olmaq müsbət nəticə vermir. Müəllif burada müxtəlif sözlərin mənşəyini dəqiqləşdirmək üçün klassik mənbələrə də müraciət edir. Burada müəllifin müraciət etdiyi mötəbər mənbələr sübut edir ki, o, bacardığı qədər, həm də yazılı klassik mənbələri, mövzu ilə bağlı müxtəlif əsərləri dərinlən araşdırmışdır.

Türk, ərəb, fars mənşəli toy leksikasına aid sözlərin funksional vəzifəsilə bağlı müxtəlif fikirlər demək mümkündür. Araşdırmada, haqlı olaraq müxtəlif bölgələrin də dil vahidləri tədqiqata cəlb edilmiş və onların, eyni zamanda struktur xüsusiyyətləri elmi əsaslarla təqdim edilmişdir. Burada Lənkəran bölgəsinə aid toy mərasimilə bağlı sözlərin (hırdəbo, səloçi, bəybaşı, çarşaplov və s.) digər bölgələrdəki sözlərlə müqayisəsi təqdirəlayiqdir. Burada quruluş baxımından bu təyinatlı sözlərin qruplaşdırılması, eyni zamanda onların işlənmə məqamlarının nümunələrlə göstərilməsi çox diqqətçəkəndir. Hesab etmək olar ki, bu fəsildə müəllif ortaqlıq dil xüsusiyyətlərini əsas gətirərək bölgəyə xas olan toy mərasimi leksikasının linqvistik mahiyyətini araşdırma bilmişdir.

Müəllif müəyyən bir bölgədəki toy mərasimi leksikasının semantikasını, eyni zamanda, bölgə daxili xüsusiyyətlər daxil olmaqla, digər Azərbaycan ərazilərindəki variantlarla birlikdə araşdırma müstəvisinə cəlb etmişdir. Burada ən maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, biz toy mərasimlərində ifa edilən nəğmələrin daxilində istifadə edilən söz və ifadələrin semantik baxımdan çox anlaşıqlı olduğunu görürük. Bölgəyə aid olan toy mərasimilə bağlı sözlərin mənşə aidiyyətinin ayrıca verilməsi, həm də belə sözlərin semantik təyinatını faktlarla verilməsi işin elmi dəyərini artırır. Mənşə baxımından bu sözlərin yeni sözyaratmada iştirakı da müəllifin diqqətindən qaçmamışdır.

Struktur baxımdan mövzu obyektı olan dil vahidlərinin səciyyələndirilməsi mübahisə doğursa da, müəllif burada kifayət qədər çalışmışdır ki, quruluşuna görə bu dil vahidlərini təsnif etsin. Müxtəlif sintaktik əlaqəli toy mərasimilə əlaqədar dil vahidlərinin sistemləşdirilməsi və izahı müəllifin uğuru sayıla bilər.

Monoqrafiyanın “Nəticə” bölməsində müəllif bu elmi əsərindəki fikirləri ümumiləşdirmişdir. Burada K.Dənziyeva çalışmışdır ki, ümumiləşdirməni yalnız yazdıqları üzrə deyil, həm də Lənkəran bölgəsinə aid olan toy mərasimi leksikasının linqvistik xüsusiyyətlərini əhatə etsin. Müəllifin bütün hallarda istinadı faktiki materiallara və elmi mənbələrə əsaslanmışdır.

K.Dənziyevanın altı yüzə yaxın toy mərasimi ilə bağlı leksik vahidi aşkar etməsi, bir bölgənin müxtəlif ərazilərində belə vahidlərin həm də fərqli variantlarına diqqət yönəltməsi dilçilik-dialektoloji baxımdan maraqlıdır.

Oxuculara təqdim etdiyimiz bu monoqrafiya müəllifin ilk kitabıdır. Dilimizin, tariximizin, etnoqrafiya və folklorumuzun öyrənilməsində əhəmiyyətli olacağını güman edirik.

Prof. S.Ə. Abdullayeva

GİRİŞ

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişaf tarixinin izlənməsi, baş verən proseslərin araşdırılması, ayrı-ayrı sahə leksikasının tarixi-müqayisəli öyrənilməsi bu gün olduqca vacib və zəruridir. Sahə leksikasına daxil olan etnoqrafik leksikada xalqın mədəniyyəti, onun adət-ənənələri və mərasimlərini əks etdirən adlardan bəhs olunur. İ.Məmmədov bu haqda yazır: «Etnoqrafik leksika dilin lüğət tərkibində daha çox etnik milli cəhətləri, keyfiyyət və göstəriciləri əks etdirən əsas qədim leksik təbəqələrdən biridir. Etnoqrafik leksikanın araşdırılması, toplanıb təhlil olunması ən təxirəsalınmaz elmi problem kimi dilçiliyimizdə öz tədqiqini gözləyir. Belə ki, etnoqrafik leksika klassik ədəbiyyatımızda, folklorda, ayrı-ayrı mənbələrdə həm nominativ mənada, həm də üslubi fakt kimi işlənmişdir. Bədii dilimizin lüğətində ən zəngin və milli sözlər kimi özünü göstərmişdir, bu proses indi də davam etdirilir».[66, 238] Bu baxımdan etnoqrafik leksikanın bir qolunu toy mərasimi leksikası təşkil edir.

Azərbaycan dilinin toy mərasimi leksikası qədim tarixə malik xalqımızın milli koloritini özündə əks etdirən söz-terminlərlə zəngindir. Bu söz-terminlərin araşdırılması xalqımızın mənəvi və maddi mədəniyyət tarixinin, məişətinin, həyat tərzinin, etnogenezinin, etnik, eləcə də ədəbi dil tarixinin qədim dövrlərinin öyrənilməsi üçün dəyərli faktlar verir. Düzdür, istər türkologiyada, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində bu sahəyə dair bir sıra tədqiqatlar (N.Baskakov [98], R.Axmetyanov [97], A.Yuldaşev [125], E.Janpiesov

[103], İ.Məmmədov [66], Q.Cəfərov [35], A.Cəfərov [91], S.Məmmədova [65], M.Adilov [3], H.Əsgərov [42], Ş.Süleymanov [77] və b. əsərlərində) aparılmışdır. Lakin indiyədək ayrı-ayrı bölgələrin, o cümlədən, Lənkəran bölgəsinin toy mərasimi adları ayrıca bir mövzu kimi linqvistik aspektdə tədqiq olunmamışdır. Belə ki, toy mərasimi adları xalqın tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri ilə əlaqədar cəhətləri qoruyub özündə saxlayır və uzun əsrlər yaşadır.

Tədqiq etdiyimiz Lənkəran bölgəsi toy mərasimi adlarının böyük bir qismini ümumişlək sözlər, digər qismini isə ayrı-ayrı dialekt və şivələrdə leksik paraleli olan dialekt sözləri təşkil edir. Bu adlar bir sıra izahlı, etnoqrafik, dialektoloji lüğətlərdə etnoqrafiya, folklorşünaslıq və dilçiliyə aid əsərlərdə əksini tapmaqla yanaşı yaşlı nəslin nümayəndələrinin dilində səslənən folklor nümunələrində də geniş işlənir. Belə ki, tədqiqat apardığımız Lənkəran, Astara, Masallı, Lerik, Yardımlı rayonlarında yaşayan hər hansı ağsaqqal və ya ağbirçəyə yanaşb toy haqqında soruşanda ilk öncə züm-zümə edərək oxuyur:

Bu toy kimin toyudur,

Toyuna qurban olum.

Bu toyda oynayanın,

Boyuna qurban olum. [Lən. Dar.]

Demək, tarixən xalqımızın müxtəlif mərasimləri, (əsasən də toy mərasimi) adət-ənənələri dildə geniş əks olunan folklor nümunələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. «Toy nəinki iki gəncin, ailənin, nəslin şənliyi və sevinci idi, habelə bütöv elin-obanın, kənd icmasının

ümumxoşbəxtlik, şənlik məclisi idi. Toy həm də kənd icma üzvlərinin istirahət və əyləncə yeri olduğundan belə yığıncaqlar bir qayda olaraq, müxtəlif xalq oyun, mahnı və rəqsləri ilə, gülüş və cıdır yarışları ilə müşayiət olunurdu». [20, 213]

Qeyd etməliyik ki, toy xalqın ümumi bir mərasimi olduğundan onunla bağlı yaranan leksik vahidlərin əsasını da ümummilli qədim söz-terminlər təşkil edir. Həmçinin, belə sözlərin böyük bir hissəsi ümumtürk leksik qatına daxildir. Belə ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin qədim layını təşkil edən *toy, düyün, adax, elçi, bəlgə, törən, bəy, gəlin, qayın, baldız, qayınana, qayınata, duvaq, sağdıç, yançı* və s. toy mərasimi adlarının çoxu müxtəlif fonetik dəyişmələrlə türk dillərinin əksəriyyətində də işlənməkdədir. Bu tipli toy mərasimi adlarının öyrənilməsi türk xalqlarının müştərək etnoqrafik ənənələrini izləmək baxımından da aktuallığı ilə seçilir.

Məlumdur ki, toy mərasimi *elçilik, nişan, paltarkəsdi, qız toyu, xınayaxdı, oğlan toyu, üçgün, ayaqaçdı* və s. mərhələlərdən ibarətdir. Toyun mərhələlərini əks etdirən söz qrupu dilimizin ümumişlək layına daxildir və yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. Belə ki, mərasim elçiliklə, elçi göndərilməsi ilə başlanır. Bu mərhələ ilə bağlı *qızbəyənmə, gözaltılama, ağızarama, saqqızını oğurlamaq, sözalrı, ağızbildi, şirinçay, qız evi, oğlan evi, elçi, elçi düşmək, elçilik etmək, elçi elçi üstündən gəlmək, elçiliyə getmək, elçi daşı, kişi elçiliyi, qadın elçiliyi, kiçik elçilik, elçiplov, elçiləmə, elçilik* və s. adlar yaranmışdır. Bundan sonrakı

nişanlama mərhələsi ilə bağlı *ağsaqqalplov*, *qız qapısı*, *xonça*, *xələt*, *nişanlamaq*, *nişan taxmaq*, *nişan aparmaq*, *kiçik nişan*, *böyük nişan*, *nişantaxdı*, *nişanlı*, *nişan etmək*, *nişan üzüyü*, *nişan xonçası*, *adaxlı*, *adaxlamaq*, *adaxlandırmaq*, *adaxlı şirnişi*, *adaxlıbazlıq* və s. bu kimi söz və ifadələr yaranmışdır. Daha sonrakı *paltarkəsdi* və *xınayaxdı* mərhələsi ilə bağlı *paltarkəsdi*, *paltarüstü*, *qaçıpayı*, *qayçıkəsməz*, *xınayaxdı*, *toy xınası*, *qardaş xınası*, *gəlin xınası*, *xına gecəsi*, *xına hamamı*, *xına oğurlanması* və s. leksemlər yaranmışdır.

Nəhayət, *böyük (oğlan, qız) toy mərasimi* ilə bağlı *yaranan toy*, *toy – düyün*, *toy-büsat*, *toy bəyi*, *toy payı*, *toy etmək*, *toy qurmaq*, *toy çaldırmaq*, *toy dəvətçisi*, *qız toyu*, *kəbin*, *nikah*, *kəbin kəsmək*, *oğlan toyu*, *evlənmək*, *evli*, *evli-eşikli olmaq*, *bəy*, *gəlin*, *bəybaşı*, *bəygörüşü*, *bəy hamamı*, *bəy xınası*, *gəlinbəzəmə*, *gəlinin tərifi*, *gəlinatlandı*, *gəlingətirdi*, *gəlin çilləsi*, *qazanaçdı*, *şeyoğurladı*, *belbağlama*, *papaqqoyma*, *sağdış*, *soldış*, *cehizdüzdü*, *sazandar*, *sərxeyi*, *tamada*, *şabaş*, *xonça* və s. leksik vahidlər bölgədə geniş işlənir.

Məna və məzmununa görə rəngarəng olub müxtəlif söz qruplarını əhatə edən toy mərasimi adları leksik-tematik xüsusiyyətlərinə görə də zəngindir. Onların dilimizin lüğət tərkibindəki rolundan danışarkən qeyd olunmalıdır ki, qohumluq terminləri, xüsusən də nikah qohumluğu terminləri *ər*, *arvad*, *qayınana*, *qayınata*, *qayın*, *qayınoğlu*, *baldız*, *baldızqızı*, *yezənə*, *kürəkən*, *gəlin*, *bəy*, *əmidostu*, *bacanaq*, *quda*, *günü* və s. bu kimi adlar toy mərasimi nəticəsində yaranıb formalaşmışdır.

Bu da dildə yeni bir tematik qrupun nikah qohumluğu adlarının sabitləşməsinə səbəb olmuşdur.

Toy ümumel ailə-məişət mərasimi olduğu üçün onunla bağlı yaranan leksik vahidlər etnoqrafik leksikanın əsasını təşkil edən müxtəlif tematik qrupların tərkibində geniş işlənir. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz qohumluq adları ilə yanaşı, geyim adlarından *gəlinlik paltarı, bəxt köynəyi, duvaq, şal, fata* və s., eləcə də bildiyimiz kimi, toy mərasimlərinin süfrələrini çox ləziz yemək və şirniyyatlar bəzəyir bu baxımdan Lənkəran bölgəsində çox işlənən yemək adlarından *toy plovu, ləvəngi, kabab, cücəkababı, şirinqovurma, qiyməqatıq* və s. *şirniyyat adlarından: çanquru, külçə, bişi, zirençörək, bamiyə, əyirdək* və s. leksik vahidlər yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilir.

Zəngin leksik-semantik xüsusiyyətlərə malik toy mərasimi adları leksik-semantik söz qruplarının (omonim, sinonim və antonim) yaranmasında fəal iştirak edir. Bu da dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi baxımından müsbət rol oynayır.

Qeyd etdiyimiz kimi, toy mərasimi leksikasının əsasını ümummillə qədim söz-terminlər təşkil etdiyi üçün Azərbaycan dilinin daxili imkanları, həmçinin söz yaradıcılığı prosesi ilə də sıx bağlıdır. Bu baxımdan düzəltmə adlar: *adaxlı, nişanlı, evli, gəlinlik, yengəlik, elçi, elçilik, toyçu, bəzəkçi, , nişanlama, adaxlanmaq* və s., mürəkkəb adlar: *bəybaşı, ağızbildi, ağsaqqalplov, belbaqlama, xınayaxma, gəlingətirmə, şirniçmə, qızoynatma, nişantaxdı* və s. üstünlük təşkil edir.

Bunların linqvistik təhlili lüğət tərkibinin inkişafına təkan verəcəkdir.

Beləliklə, əsasən ümummilli sözlərdən ibarət olan Azərbaycan dilinin toy mərasimi leksikasının tədqiqi linqvistik, tarixi-etnoqrafik, etnogenetik, həm də folklorşünaslıq baxımından aktuallığı ilə seçilir.

Monoqrafiyada əsas məqsəd Azərbaycanın Lənkəran bölgəsinin toy mərasimi leksikasına aid adları toplayıb sistem halına salmaq, onların leksik-tematik, leksik-semantik və struktur xüsusiyyətlərini təhlil etməkdən ibarətdir. Buna nail olmaqdan ötrü əsərdə aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur:

- dilin lüğət tərkibində, həmçinin, etnoqrafik leksikada toy mərasimi adlarının yerini müəyyən etmək;
- toy mərasimi adlarının leksik-tematik təsnifini vermək;

- Lənkəran bölgəsində işlənən toy mərasimi adlarının digər bölgələrdəki leksik paralellərini müəyyənləşdirmək;

- əsasən, yaşlı nəslin nümayəndələrindən komerial şəkildə yığdığımız folklor nümunələrində toy mərasimi adlarının işlənmə məqamlarını və üslubi xüsusiyyətlərini göstərmək;

- toy mərasimi adlarının leksik-semantik təhlilini aparmaq;

- toy mərasimi adlarının mənşə xüsusiyyətlərini göstərmək, onların içərisində qədim türk leksik qatını aşkar edib, yazılı mənbələr əsasında tarixi-müqayisəli və etimoloji baxımdan təhlil etmək;

- toy mərasimi leksikasının zənginləşməsində alınmaların rolunu müəyyənləşdirmək;
- toy mərasimi adlarının struktur xüsusiyyətlərini açıqlamaq;
- Azərbaycan xalqının etnik tarixinin, milli mədəniyyətinin, etnoqrafiyasının, zəngin folklorunun öyrənilməsində toy mərasimi leksikasının əhəmiyyətini və rolunu müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat dilçilikdə geniş yayılan təsviri metodla aparılmış, bəzən də tarixi-müqayisəli metoddan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı toy mərasimi leksikasıdır. Tədqiqatda əsas faktik material kimi izahlı, dialektoloji, etnoqrafiya terminləri lüğətlərindən, qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrindən, eləcə də yaşlı nəslin dilində səslənən folklor nümunələrindən, etnoqrafik tədqiqat materiallarından istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan dilində Lənkəran bölgəsinin materialları əsasında toy mərasimi adları sistemli şəkildə ilk dəfə bu monoqrafiyada tədqiq olunmuşdur. Tədqiqat nəticəsində dilimizin toy mərasimi leksikasına daxil olan adların leksik-tematik təsnifi aparılmış, ümumtürk qatı, xüsusən qədim söz-terminlər müəyyənləşdirilmiş, onların leksik, semantik, struktur və mənşə xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur.

Azərbaycan dilində toy mərasimi adlarının ilk dəfə sistemli şəkildə linqvistik cəhətdən tədqiq olunması bir tərəfdən Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişaf tarixini və mərhələlərini izləməyə, digər tərəfdən də türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyasının

yaradılmasına imkan verir. Həmçinin, xalqımızın tarixinin, etnoqrafiyasının, folklorunun öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın materiallarından və əldə olunan nəticələrindən Azərbaycan dilinin tarixi-etimoloji lüğətinin tərtibində, eləcə də ali məktəblərin filoloji fakültələrində dil tarixi, tarixi leksikologiya, dialektologiya kimi fənlərin tədrisində istifadə oluna bilər.

Sonda əsəri diqqətlə nəzərdən keçirmiş və öz dəyərli məsləhətləri ilə mənə yaxından köməklik etmiş Lənkəran Dövlət Universitetinin əməkdaşlarına və AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən Dissertasiya Şurasının üzvlərinə öz dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

Əsərlə bağlı qeyd, təklif və iradlarını aşağıdakı elektron ünvana göndərəcək oxuculara da qabaqcadan təşəkkür edirəm.

Denziyevak @ mail ru

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ LƏNKƏRAN BÖLGƏSİ TOY MƏRASİMİ İLƏ BAĞLI ADLARIN LEKSİK- TEMATİK TƏSNİFİ

1.1 Toy mərasimi leksikası və onun tədqiqi tarixi

Məlumdur ki, hər hansı bir konkret dilin lüğət tərkibi müəyyən sahə leksikalarından ibarətdir. Azərbaycan dilində də sahə leksikasının öz yeri və məkanı vardır. Sahə leksikasının tədqiqi dilimizin tarixi inkişaf yolunun işıqlandırılmasına, ilkin qrammatik quruluşunun, eləcə də qədim leksik qatının bərpasına xidmət edir. Bu baxımdan başqa türk dilləri kimi Azərbaycan dilində sahə leksikası öz qədimliyini daha çox saxlamışdır. M.Məmmədovun fikrincə: «İlkin *ana* termininin altay dillərində, osmanlı türklərinin danışdığı dilində və Azərbaycan dilinin şərq və cənub qrupu dialektlərində ən arxaik forması olan «*in*», «*inə*» qalmışdır. Məlumdur ki, «*inə*» variantı formasından «*enə*» → «*ənə*» → «*yenə*» → «*ana*» variantı yaşamaqdadır. Hətta mürəkkəb söz olan «*inək*» (*in+ək*) sözü də (doğan, yaradan mənasında) bu kökdəndir.» [107, 13]

Azərbaycan dilinin qədim leksik qatının bir sahəsini də toy mərasimi leksikası təşkil edir. Toy mərasimi leksikası Azərbaycan xalqının ən qədim adət-ənənə və mərasimlərini özündə əks etdirir. İlkin tədqiqatlar göstərir ki, toy mərasimi leksikası ümumilikdə xalqın mənəvi mədəniyyət leksikasına daxildir və onun öyrənilməsi xalqın mədəniyyətinin, onun adət-ənənə və mərasimlərinin izahına xidmət edir.

Haqqında bəhs etdiyimiz sahə etnoqrafik, (H.Həvilov [50], Q.Cavadov [31], E.Aslanov [8], R.Babayev [26], M.Hacıyev [45], F.Xəlilova [52], H.Quliyev [61], R.Əfəndiyev [39] və b.) folklorşünaslıq, (A.Nəbiyev [71], P.Əfəndiyev [40], T.Fərzəliyev [38] M.Həkimov [47], V.Vəliyev [85] və b.) musiqişünaslıq (R.Bəhmənli [29], K.Həsənov [49], Ə.İsazadə [55], A.Mənsurzadə [78], B.Şahsoylu [82], L.Ağayev [81] və b.) və dialektoloji (M.Şirəliyev [79], E.Əzizov [44], A.Vəliyev [84], Ş.Məmmədov [68], A.Məcidova [111] və b.) baxımından tədqiq olunmuşdur.

Dilçilik ədəbiyyatında N.Baskakov, R.Axmetyanov, A.Yuldaşev, İ.Məmmədov, F.Məmmədli, Ş.Süleymanov və başqalarının əsərlərində də bu sahəyə müraciət olunmuşdur. Tədqiqatçılar bu leksik qatdan «etnoqrafik leksika», «maddi və mənəviyyat leksikası», «xalq terminoloji leksikası», «etnomədəniyyət leksikası», «peşə-sənət leksikası» adları altında bəhs etmişlər. Bunlardan N.A.Baskakovun türk dillərində «etnoqrafik leksika və terminologiya» adı altında verdiyi fikirləri daha maraqlıdır. Müəllif etnoqrafik leksika və terminologiyanın əsas sahələrini iki hissəyə bölür:

1) sosial münasibətlər sahəsində: feodal-inzibati və patriarxal qəbilə titulları, vəzifələri, həmçinin, sosial və silki terminologiya, torpaq hüquqi münasibətlərlə əlaqədar olan terminlər, vergilər, biyar və b.

2) maddi mədəniyyət terminləri: ailə və dini mərasimlər, etiqad və dinlərə aid terminologiya. [98, 24] Yeri gəlmişkən, qeyd etməliyik ki, N.A.Baskakov doğru

olaraq, təsnifatda ikidilli lüğətlərdə az əks olunan bu tipli sözlərin dilin lüğət tərkibindəki rolundan danışmış, müəyyən dərəcədə müqayisəli ekskursiyalar aparmışdır.

A.Yuldaşev də qeyd olunan leksik qatdan «xalq terminoloji leksikası» adı altında bəhs etmişdir. Müəllifə görə: «Məhdud işlənmə sahəsinə malik olan xalq terminoloji leksikası, o cümlədən, professionalizmlər aşkara çıxarıldığı tərzdə, məhdudlaşdırılmadan hələ ki, türk dillərinin ümumi lüğətlərinə daxil edilir». Müəllif sonra qeyd edir ki, «Bu, tamamilə təbiidir: birincisi, belə sözlər dildə başqa cür qeyd edilməyən realiyaları ifadə edir; ikincisi, onlar hər hansı xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətini ifadə edir; üçüncüsü, bu türkologiyada tarixi dəyərli, heç bir yanda qeyd olunmayan nadir sözlərə daha çox rast gəlmək olur; dördüncüsü, əsası budur ki, bu leksikanın tərkibi və xüsusiyyətləri öyrənilmədiyi kimi, onun ədəbi normaya mənsubluğu da öyrənilməyib. [125, 87]

R.Q.Axmetyanov isə «etnomədəniyyət leksikası» adı altında öyrəndiyi bu leksik qatı iki aspektdə «mənəvi mədəniyyət leksikası» və «maddi mədəniyyət leksikası» adları altında şərh etmişdir. Müəllifin fikrincə, mənəvi mədəniyyət leksikasına qohumluq və ailə münasibətlərini bildirən terminlər, insanların mənəvi həyatı, tərbiyə və əxlaqla bağlı sözlər, mərasimlər, mifologiya və folklora aid sözlər daxildir. [96, 3]

Təsnifatdan göründüyü kimi, dilçilik ədəbiyyatında tatar, çuvaş, özbək, başqırd, qazax və digər türk dillərinin materialları əsasında «etnoqrafik

leksika» «etnomədəniyyət leksikası», «xalq terminologiyası» və başqa adlar altında müəyyən tədqiqatlar aparılmış, dissertasiyalar, monoqrafiyalar yazılmışdır. Bu əsərlərdə mənəvi mədəniyyətin müxtəlif sahələri ilə bağlı sözlər tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində də mənəvi mədəniyyət sahəsi ilə bağlı bir sıra tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Bu sahəyə aid sözlər Azərbaycan dilinin lüğətlərində qismən əks edilmişdir. Tədqiqatlar bir daha sübut edir ki, mənəvi mədəniyyət leksikası, o cümlədən, toy mərasimi leksikası ilə bağlı sözlər dilin ən qədim laylarından biri sayılır. Bir sıra tədqiqat əsərlərində bu sahəyə aid maraqlı araşdırmalara rast gəlirik.

Azərbaycan dilində toy mərasimi leksikasına daxil olan qohumluq terminlərini daha geniş şəkildə Q.Cəfərov tədqiq etmişdir.[35, 30-47]

İ.Məmmədov «Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası» adlı monoqrafiyasında bu leksik qatın ümumi məsələlərindən bəhs etmişdir. Müəllif əsərdə möhtəşəm mənəvi abidəmiz olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının dilində işlənən toy mərasimi leksemlərinin mənzərəsini vermişdir. [66, 99]

Digər tədqiqatçılardan F.Məmmədli Y.V.Çəmənşəminlinin «Qızlar bulağı» romanında işlədilən toy mərasimi leksemlərini leksik-semantik və etimoloji baxımdan təhlil etmişdir. [69, 280]

Toy mərasimi leksikasından Ş.M.Süleymanovun «Azərbaycan dilinin mərasim leksikası» adlı monoqrafiyasında geniş danışılmışdır. Müəllif yazır: «Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində müəyyən yer tutan

toy mərasimi adları istər işlənmə tezliyi, istərsə də kəmiyyət baxımından diqqəti cəlb edir. Həmin söz qrupu dilçilik ədəbiyyatında «toy mərasimi adları» və ya «toy mərasimi terminləri» kimi tədqiq olunur. Nəzərə almalıyıq ki, toy mərasimləri ilə bağlı sözlər dilin ümumişlək layına daxildir və bu cəhətdən o terminoloji leksikadan fərqlənir. Digər tərəfdən, bu qrupa aid sözlər etnoqrafik terminlər sistemində daxildir və bu mənada onlara «toy terminləri» adını da vermək mümkündür. Azərbaycan xalqının qədim adət-ənənələrindən biri olan toy mərasimi ilə bağlı leksik qat indiyədək dilçiliyimizdə tam öyrənilməmişdir. Halbuki, xalqımızın ailə-məişət, etnoqrafik tarixinin qədim çağlarını özündə yaşadan toy mərasimi adlarının tədqiqinin dilçiliklə yanaşı, etnoqrafiya və folklorşünaslıq baxımından da əhəmiyyəti böyükdür. [77, 19] Müəllif əsərdə toy mərasimi adlarının bir qismini tarixi-müqayisəli və etimoloji-struktur baxımından tədqiq etmişdir.

Azərbaycan toy mərasimi adlarını tədqiq edən dilçi alimlərdən biri də Ə.M.Cavadovdur. Müəllif sahə leksikasının tədqiqinin əhəmiyyətindən danışaraq bəzi toy mərasimi adlarının tarixi-etimoloji təhlilini aparmışdır. [33, 5]

Beləliklə, Azərbaycan toy mərasimləri tarixi-etnoqrafik, folklorşünaslıq, musiqişünaslıq baxımından geniş tədqiq edilməsinə baxmayaraq, linqvistik cəhətdən ətraflı öyrənilməmişdir. Belə ki, qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində toy mərasimi leksikası əhəmiyyətli yer tutur və onun sistemli şəkildə linqvistik təhlili təkcə dilçilik nöqtəyi-nəzərdən deyil,

eləcə də xalqımızın etnik tarixinin öyrənilməsi baxımından da zəruridir. Buna görə də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində müəyyən yer tutan toy mərasimi leksikasının mahiyyəti, leksik-semantik, struktur və mənşə xüsusiyyətlərinin monoqrafiyada araşdırılması az da olsa, dilçilik elminə yeni faktik materiallar verəcəkdir.

1.2. Lənkəran bölgəsi toy mərasimi adlarının leksik-tematik təsnifi.

Azərbaycan xalqının ənənəvi toy adətləri mərasimlər içərisində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu özünəməxsusluq hər şeydən öncə dilimizin lüğət tərkibində toy mərasimi ilə bağlı mövcud olan leksik vahidlərdə aydın görünür. Mərasimin əsasını təşkil edən leksik vahidlər bir tərəfdən toylarımızın tarixi keçmişindən, digər tərəfdən isə bu mərasimin mənəvi mədəniyyətimizin inkişafında kəsb etdiyi əhəmiyyətindən soraq verir.

Tədqiq etdiyimiz Lənkəran bölgəsi toy mərasimi söz-terminlərinə həm qədim mənbələrdə, həm şifahi xalq yaradıcılığı və yazılı ədəbiyyat nümunələrində, həm də etnoqrafiya və dilçiliyə aid elmi əsərlərdə təsadüf olunur. Bildiyimiz kimi, Azərbaycanın cənub bölgəsinin Lənkəran, Astara, Lerik, Masallı və Yardımlı rayonlarında türklər, talışlar və ruslar da məskunlaşmışlar. Azərbaycan xalqının birgə yaşayış normaları ilə fəal əlaqə yaxınlığı toy mərasimlərindəki etnik məhdudiyətləri aradan qaldırır, yeni mədəniyyət formalarının təqdim etdiyi və toplum tərəfindən qəbul

olunan qaydalar adət-ənənələrə daxil olur və xalqın mənəviyyat normasına çevrilir. Bu baxımdan tədqiq etdiyimiz Lənkəran bölgəsi toy mərasimi leksikasının böyük bir qismini ümumişlək sözlər, digər qismini isə müxtəlif dialekt və şivələrdə leksik paraleli olan dialekt sözləri təşkil edir.

Qeyd edək ki, toy mərasimi özü də müxtəlif mərhələlərdən «*elçilik*», «*nişan*», «*paltarkəsdi*», «*qız toyu*», «*xınayaxdı*», «*oğlan toyu*», «*üçgün*» və s. ibarətdir. Hər mərhələ milli adət və ənənələrimizi əks etdirən leksik vahidlərlə zəngindir. Belə dil vahidlərinin mənə çalarlarını, müxtəlif paraformalarını araşdırdıqca həmin sahəyə dair mövcud boşluqları, yaxud mübahisələri də aradan qaldırmaq olur.

Toyun bu çoxmərhələliyi ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif zaman müddətində icra olunmuşdur. Belə ki, etnoqrafik mənbələrdən və yaşlı nəslin nümayəndələrindən aldığımız məlumatlara görə toy mərasimi Azərbaycanın Lənkəran bölgəsində əvvəllər *qırx gün- qırx gecə*, *yeddi gün-yeddi gecə*, *üç gün- üç gecə* və nəhayət, hazırkı dövrdə isə *bir gün- bir gecə* və ya altı saat zamanında icra olunur. Bu faktı ağbirçəklərimizin dilində səslənən folklor nümunələri də təsdiqləyir:

Lənkəran – yeddi küçə,

Yeddi yol, yeddi küçə,

Qardaşım toy eylər

Yeddi gün, yeddi gecə. [Lən., Dar.]

XX əsrin 30-cu illərində Lənkəranda olub, əhalinin adət-ənənələri ilə tanış olan İ.Əzimbəyov bunların şahidi olmuş, toy mərasimlərinin yeddi,

varlılar tərəfindən isə on beş gün ərzində keçirilməsini, toy iştirakçılarında hər gün plov verilməsini qeydə almışdır.

Müəllif əsərdə toyla bağlı keçirilən cıdır yarışları, bu yarışlarda hətta yüz atının iştirak etməsi və nəhayət, burada zurnaçıların xüsusi yer tutmaları haqqında da məlumat vermişdir. [92, 76]

Toy mərasimi leksikasında ən qədim leksik vahidlərdən olan *toy*, *düyün*, *törən*, *gəlin*, *bəy*, *adaxlı* və s. sözlər eyni mənə və fonetik tərkibdə ümumtürk yazılı abidələrində [104, 15] və M. Kaşğarının «Divani lüğət-it-türk» əsərində, həmçinin Azərbaycan dilinin qədim yazılı abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində də işlənmişdir. Dastanda Bamsı Beyrəklə Banuçiçəyin evlənmə prosesi əvvəldən axıra qədər təsvir olunmuş, daha doğrusu bu mərasim və onunla bağlı süjet qolları tam bir boyun mövzusunı təşkil etmişdir. Boyda təsvir olunan bir çox adət-ənənələr bugünkü toylarımızda da qorunub saxlanılmışdır. Məsələn, oğlanla qızın «*beşik-kəsmə*» nişanlanması, qız evinin buyurduğu «*xərc*», təzə evlənənlər üçün qurulan «*gərdək*» və s. Yuxarıda qeyd etdiyimiz toyun icra müddəti də dastanda təsvir olunmuşdur: «Otuz doqquz yigit oxunun ardınca getdi. Qırq gün – qırq gecə toy-düğün eylədilər. Beyrək yigitləriylə murad verdi, murad aldı» [58, 67] Bütün bunlar onu göstərir ki, Azərbaycan dilində toy mərasimləri ilə bağlı sözlərin təşəkkülü və formalaşması tarixi çox qədim dövrlərlə səsləşir. Dilimizdəki toy mərasimi sözlərinin ümumtürk leksik qatının öyrənilməsi türk xalqlarının müştərək

etnoqrafik ənənələrinin təkamülünü izləmək baxımından da əhəmiyyətlidir.

Beləliklə, ümumtürk leksik qatına aid olan toy mərasimi sözlərinin xeyli hissəsi arxaikləşmiş, bəzi hallarda isə tamamilə unudulmuşdur. Onların toplanması və sistemli tarixi-lingvistik təhlili Azərbaycan dilinin arxaik sözlər lüğətinin tərtibinə kömək baxımından da gərəklidir.

Bu baxımdan, Cənub bölgəsi toy mərasimləri ilə bağlı altı yüzə qədər leksik vahid aşkar edərək, yazılı və şifahi mənbələr əsasında tədqiqata cəlb etmişik. Toy mərasimi leksikasına daxil olan sözlərin etnoqrafik dəyərləri nə dərəcədə əks etdirməsindən asılı olaraq müxtəlif tematik qruplarda birləşdirməyi məqsəduyğun hesab edirik.

1.2.1. Toy adət-ənənə və mərasimləri ilə bağlı adlar.

1.2.2. Qohumluq anlamı ifadə edən adlar.

1.2.3. Toy geyim və bəzək əşyalarının adları.

1.2.4. Toy yeməklərinin adları.

1.2.5. Toy oyun, rəqs və mahnı adları.

1.2.1. Toy adət-ənənə və mərasimləri ilə bağlı adlar.

Bu qrupa daxil olan leksik vahidlər toy mərasimi leksikasında üstünlük təşkil edir. Qeyd etdiyimiz kimi, toy mərasimi çoxmərhləli bir prosesdir. Hər mərhələdə müxtəlif folklor nümunələrindən: məsəl, bayatı, mahnı, aforistik ifadələr və s. istifadə olunaraq rəngarəng tərzdə icra edilmişdir. Bu

rəngarənglik dildə müxtəlif səstərkibli leksemlərin yaranmasına səbəb olunmuşdur.

1.2.1.1. Elçilik mərasimi adları. Azərbaycan toy mərasimi başqa bölgələrdə olduğu kimi, Lənkəran bölgəsində də elçiliklə, elçi göndərilməsi ilə başlanır: «Azərbaycan dilinin izahlı lüğətin»də *elçi* sözünün aşağıdakı mənalarda işləndiyi göstərilir: «1. bir dövləti başqa bir dövlətdə təmsil edən diplomatik nümayəndə, səfir; 2. oğlan və ya onun adamları tərəfindən qız istəmək üçün qız evinə göndərilən şəxs; 3. Müəyyən məqsədlə və ya rəsmi danışıqlar üçün bir yerə göndərilən şəxs, nümayəndə; 4. Ümumiyyətlə, nümayəndə mənasında». [11, 204]

Elçi sözünün lüğətdə verilən ikinci mənası toy mərasimi leksikasında daha yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. Bununla bağlı *elçi düşmək*, *elçilik etmək* «qızı almaq üçün gedib-gəlmək»: Əmiqızı və əmioğlu sözü bir yerə qoydular ki, Vəlinin qızına elçi getsinlər. [Lən., Vil.] *Elçi elçi üstündən gəlmək* «arası kəsilmədən qızı istəmək, bir-birinin dalınca elçi gəlmək»: Əlişin qızı o qədər qəşəng idi ki, onun üçün elçi elçi üstündən gəlirdi. [Mas., Al.] *Elçiliyə getmək*: *Axşam Mirinin qızının elçiliyinə getmişdik*. [Ler., Kəl.] *Elçi daşı* «nağıllarda padşah qızının elçiliyinə gələnlərin oturması üçün saray meydanında qoyulan xüsusi daş», *kişi elçiliyi // arvad elçiliyi* «yaşlı kişi və ya qadınların iştirakı ilə qız evində keçirilən qonaqlığın adı»: Kişi elçiliyinə adətən ağsəqqallar gedirlər. [Ast.] *Kiçik elçilik*, *elçiplov* «qızın ata-anasının razılığı alındıqdan sonra qız evində keçirilən qonaqlığın adı»: Əlində xonça tutan arvadlar

elçipoluya gedeylər. [Yar., Kür.] *Elçilik, elçiliyə getmək*: Qonşumuz Hacının başı elçilikdə ağarıb. [Lən., Süt.] Qardaşım qız istəyir, evdəkilərimiz istey ki, elçiliyə getsin. [Yar., Anz.] *Elçilənmək, elçilik eləmək* «elçi sifəti ilə gedib qız istəmək: Atam qardaşıma gördüyün qızlardan birini seç, sonra mənə göndər, gedim elçilik eləyim, vəssalam. [Ler., Kəl.] və s. kimi adlar yaranmışdır. Həmçinin, qız-gəlinin dilindən düşməyən folklor nümunələrində də bu ada təsadüf olunur:

Ay gələr gün batana,

Gedər ellər yatana.

Əgər mənə sevirsən,

Elçi göndər atama. [Ast., Şah.]

Fikrimizcə, bunlardan *elçi daşı* daha qədim söz – termindir. Belə ki, dastanlarımızda, xalq nağıllarımızda buna çox rast gəlinir. Məsələn: Padşahın adamları tez gedib xəbər apardı ki, hansı padşahınsa adamları elçi daşının üstündə oturublar. Padşah əmr elədi ki, gedin onları gətirin içəri. (İskəndər Zülqərneyn) [25, 136]

Elçi ləksemi quruluşuna görə düzəltmə sözdür. *El* «*xalq*» və «*-çi*» ad düzəldən şəkilçinin qoşulmasından yaranmışdır. Ümumtürk leksik vahidi olan bu söz qədim türk dillərinin əksəriyyətində «*xəbərçi*», «*səfir*», «*qız evinə göndərilən şəxs*», «*hökmdar*» mənalarında işlədilmişdir. [104, 169]

Elçilik mərasimi *qızgörmə/qızbəyənmə* «ailə qurmaq niyyətilə subay oğlanın qızı görüb bəyənməsi» ilə başlanır. Bununla bağlı ağbirçəklərimiz söyləyirlər: «Əvvəllər nənələrimiz bəzən qızları hamamda, təndirxanada, heyvan sağımı zamanı, ev şirələyərkən və

s. proseslərdə gözaltı edər, bəyəndilər. Ümumiyyətlə, Lənkəran bölgəsində qızın kimə verilməsinə, kiminlə qohum olunmasına el arasında xüsusi əhəmiyyət verilərdi. Hətta bununla bağlı mahnı da oxuyardılar:

Tətur, tətur ballı şana,
Qızı vermə talışana.
Talışlar hey bicar əkər,
Boy-buxunu yerə çəkər.
Qızı verin bəyə, xana
Müftə yesin, gəlsin cana. [Ast., Şah.]

Bu adın əksər dialekt və şivələrimizdə *qızbəyənmə* // *qızxoşlama* (Abşeron, Salyan) *gözaltı* // *gözaltılama* (Şəki, Zaqatala), *nişanlıseçmə* (Quba) və s. [19, 131] kimi leksik paralelləri vardır. *Qızbəyənmədən* sonra *ağızaramaq* «oğlan adamlarının öz niyyətlərini açmayaraq qızı görüb bəyəndikdən sonra qızın rəyini bilmək üçün oğlan evinin göndərdiyi vasitəçi qadının qız tərəflə elçilikqabağı görüşü» mərasimi icra olunur. Bununla bağlı *saqqızını oğurlamaq*, «dilə tutub, qılığına girib özünə tərəf çəkmək»: Xanım gəlin əl çəkməyib axır qızın saqqızını oğurlayıb. [Mas., Qər.] *Saqqız oğurluğuna getmək, sözaldı, ağızbildi* və s. adlar yaranmışdır. Bütün bu adət və mərasimləri rəsmiləşdirən elçilik mərasimidir. Onun haqqında əvvəldə bəhs olunmuşdur.

Elçilik mərasimində icra olunan adətlərdən biri də *şirinçay* və ya *şərbət içilməsidir*. Lənkəran bölgəsində buna əsasən *şirinçay* deyilir. Belə ki, hər iki tərəfin razılığı alındıqdan sonra qız evində *şirin çay* və ya *şərbət* içildiyindən *şirinçay*, *şirniçmə*, *şirniyədi*, *şirniçmək* bəzi

dialekt və şivələrdə isə *şirnibəlgə* (Ordubad, Naxçıvan), [18, 28] *nobatçay* (Mingəçevir) [16, 39] və s. kimi adlar formalaşmışdır. Həmçinin *qız almaq*, *qız vermək*, *qız qapısı*, *qız evi*, *oğlan evi* və s. söz və ifadələr də bu tematik qrupa daxildir.

1.2.1.2 Nişan mərasimi ilə bağlı adlar. Elçilikdən sonrakı mərhələ *nişanlama // adaxlama* mərasimidir. Toyun əsas mərhələlərindən birinin adını ifadə edən bu proses zamanı qız üçün üzük (nişan üzüyü) gətirilir və qızın barmağına taxılaraq qıza *nişan* vururlar. Lənkəran bölgəsində xüsusi tərzdə icra olunan proses zamanı qız-gəlinlər əllərində dəf dəstə ilə mahnı oxuyardılar:

I dəstə:

Ay qız *nişanın* gəlir,
Qırmızı şalın gəlir.

II dəstə:

Dağdan *gəlin* gələsən,
Duvağı yellədəsən.
O günə qurban olum,
Bizə *gəlin* gələsən.

I dəstə:

Ay qız *nişanın* gəlir,
Qırmızı şalın gəlir. [Lən., Vil.]

Toy mərasimində xalq həyatının, milli adət-ənənələrinin müxtəlif çalarlarını əks etdirən belə mahnılar tez-tez səslənir. Lənkəran bölgəsi toy mərasimlərində daha çox «*halay*» tipli mahnılar ifa olunur. «*Halay*» tipli mahnı mədəniyyəti, hər şeydən əvvəl, öz spesifik xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycanın digər rayonlarının üslubları ilə ümumi, oxşar və fərqli

cəhətlər baxımından şərh olunur. Ə.İsazadə və N.Məmmədov «Xalq mahnıları və oyun havaları» (Astara-Lənkəran bölgəsi üzrə) adlı kitabında doğru olaraq qeyd edirlər ki, «*Halay*»ın xorla ifa olunmasının adi çoxsəsli üslub anlayışı ilə əlaqəsi yoxdur. Qeyri-adi görünən bu mahnıları kollektiv mahnılar adlandırmaq daha düzgün olardı. Xorovodda yalnız qadınlar iştirak edir. Onların sayı 6-dan 20-dək ola bilər. İfaçılar iki cərgəyə ayrılır, təxminən on addımlıq məsafədə üzbəüz dayanır və birlikdə oxuyurlar: birinci iştirakçılar nəqarəti, ikincilər isə kupleti ifa edirlər. Məsələn:

I ifaçılar:

Ay qız, nişanın gəlir,
Qırmızı şalın gəlir.

II ifaçılar:

Su gəlir bəndə dəyər,
Kəklik kəməndə dəyər.
Qardaş bir qız sevibdir,
Cəmən bu kəndə dəyər. [55, 97]

Mərasimin ümumi adı olan *nişan* sözü fars dilindən alınmadır. Fars dilində *nişan* // *nişanə* şəkillərində olan həmin söz «əlamət, iz, əsər», «hədəf» mənələrindədir. [43, 482]

«Azərbaycan dilinin izahlı lüğətin»də həmin sözün altı mənası verilmişdir: «1. *əsər, əlamət, iz*; 2. *əlamət, işarə, nişanə*; 3. *güllə, ox* və s. ilə vurulmalı olan hədəf; 4. *nişangah*; 5. *hər hansı bir xidmət və ya hər hansı bir hadisənin xatirəsinə görə bir təşkilat tərəfindən verilən üstü yazılı, şəkilli metal* və s. hazırlanmış xüsusi lövhəcik;

6. *oğlan tərəfindən qızı nişanlamaq məqsədilə göndərilən üzük, sirni və s. şeylər*». [12, 520]

Bunlardan toy mərasimi termini kimi sabitləşən *nişan* sözünün dilimizdə formalaşması tarixi qədimdir. Belə ki, bu sözün törəməsi olan *nişanlı* sözünə yazılı abidəmiz olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində də təsadüf olunur: «Oğlan burada babasına soylamış!... Ağ yüzlü, ala gözlü gəlin sənin gedərsə, mənim dəxi içində *nişanlım* var». [58, 41]

Nişan sözü müasir dilimizdə yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. Bu sözün törəmələri olan *nişanlamaq* «ad elmək, üzük taxmaq»: Üç gün sonra «*getmirəm*» - deyə ağladığına baxmayaraq, əmiqızını nişanladılar. [Ast., Şah.] *Nişanlamaq* «adaxlanmaq»: Bir həftə sonra biz müəllimənin nişanlanmağını eşitdik. [Lən.], *Nişanlatmaq, nişan taxmaq, nişan qoymaq, nişan vermək, nişan aparmaq*: Kinəbacinin qızına axşam nişan taxdılar. [Mas., Ərç.], Əvvəllər nişanı çalğıynan apareydilər. [Yar., Kur.], *Kiçik nişan*: Pərinin qızının kiçik nişanına gediyəm. [Yar.] *Böyük nişan, nişantaxtı, nişanbazlıq* «adaxlıbazlıq»: Əvvəl olduğu kimi indi də oğlanlar adaxlıbazlığa gecə gedirlər. [Lən.] *Nişan etmək, nişan üzüyü, nişan xonçası, nişanlı* «*adaxlı*»: Əvvəllər nişanlı qızlar başlarını bağliyərdilər. [Ler., Göy.] *Nişanlandırmaq* və s. sözlər toy mərasimi leksikasında üstünlük təşkil edir. *Nişan* mərasimi ilə bağlı sözlər içərisində *nişan* sözünün leksik paraleli olan *bəlgə* sözü türk mənşəlidir. Əsasən qərb qrupu dialekt və şivələrdə işlənən («Gedək bir dənə qız tafmışam, qızın hərisini alax, *bəlgə* aparıjıyax» [16, 200]) bu termin tarixilik

baxımından xüsusi marağ doğurur. Belə ki, ümumtürk leksik qatına aid qədim türk yazılı abidələrində «nişan, əlamət» mənasında və «*belgü*», «*belgü-nişan*» şəklində qeydə alınmışdır: Kişilik bolur çin kişi belgüsi əsl insan əlaməti, kiçigda bolur barça belgü – nişan «bütün əlamətləri uşaq vaxtından məlumdur». [104, 93] Qeyd olunan mənbələrdə bu sözün törəmələri olan *belgüla*, *belgülük* // *belgülüğ*, *belgün*, *belgürmaq*, *belgüsüz* və s. əks olunmuşdur. [104, 93] M.Kaşğarının «Divanü lüğət –it-türk» əsərində də *bəlgü* (kut bəlgüsü bilig – qut bəlgəsi bilikdir) fonetik tərkibdə və eyni mənada izah edilmişdir. [62, 422] S.Süleymanovun dili ilə desək: «Azərbaycan dilində hazırda məhdud dairədə işlənən *bəlgə* sözü öz ilkin mənasını (nişan, əlamət) saxlamaqla, toy mərasiminin müəyyən prosesinin adını da «*adaxlamaq*», «*nişan taxmaq*» və s. bildirməyə xidmət etmişdir. [77, 31]

Nişan sözü ilə sinonimik cərgədə işlənən leksemlərdən biri də *adax* // *adağ* söz-terminidir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə bu söz «*adax*» şəklində «*nişan*, *ad*, *deyik*» mənalarında işləndiyi qeyd olunur. [11, 43] *Adax* sözünün törəmələri olan: *adaxlı* «*nişanlı*, *deyikli*»: Bizim kənddə adaxlı qızlar toylara gedəndə başlarını bağlayırlar. [Ler., Goy.] *Adaxlamaq*, *adaxlanmaq* «*nişan taxmaq*»: Nəhayət, uzun söz-söhbətdən sonra Mirzənin ғızını adaxlədilər. [Ast., Pen.] Heç kimi bəyənməyən Səlimə müəllimə adaxlandı. [Lən.] *Adaxlandırma*, *adaxlılıq*, *adaxlıbazlıq* «toydan əvvəl adaxlı oğlanın nişanlısı ilə gizli görüşməsinin adı»: Padşahın oğlu bir-iki dəfə adaxlıbazlığa gəldisə, qız elə

dediyini dedi: Əlimə su tökməsən, on il də yaşasan səmt-sorağım qoymaram (Pərixanımın nağılı).[24, 210] Adaxlı şirnişi və s. adlar toy mərasimi leksikasında geniş işlənmə tezliyi ilə seçilir. Bu ada toy nəğmələrində də təsadüf olunur. Məsələn:

I dəstə:

Qızıl üzük laxladı,
Verdim anam saxladı.
Anama qurban olum,
Məni tez *adaxladı*.

II dəstə:

Mübarək ay mübarək,
Bacı, toyun mübarək. [Mas., A1.]

Adax sözü leksik-semantik cəhətdən əsasən iki mənə ifadə edir. Birinci mənə ümumtürk mənşəli *adax* // *yadaq* // *ayaq* «insanın bədən üzvünün adı» leksik vahidi ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi toy mərasimində ayaqla bağlı bir sıra adətlər mövcuddur. Xüsusilə Lənkəran bölgəsi üçün səciyyəvi olan toy gecəsi «*diliuzun olmaq*» əlaməti kimi hər iki *nişanlının bir-birlərinin ayaqlarını tapdalamağa çalışması, gəlinin ayağının altında qurban kəsmək, evləndirmək anlamında işlənən ayağını kəndirləmək // əl-ayağını bağlamaq* və toydan sonra *ayaqaçdı, ayaqaçma* kimi toy adət-ənənə adları bunu təsdiqləyir. Bununla bağlı Ə.M.Cavadov yazır: «Nişanlamada, adaqlamada iki gəncin ayaqları bir-birinə simvolik şəkildə bağlı hesab edilir. Biri digəri üçün ayaqlı-adaqlı olur. Ev ilə iki cavan bir məqsəd uğrunda bir-birinə bağlanır. Belə bir dünyagörüş isə adaqlı sözünü yaratmışdır. Adaqlanma prosesindən

sonra tərəflər bir-birindən asılı olur. Füzuli «Leyli və Məcnun» poemasında Leylinin İbn Səlama nişanlanmasından sonrakı vəziyyəti belə təsvir edir:

Ol sərvin ayağı bağlı oldu,
Asudə ikən adaqlı oldu.

Burada belə bir məntiqi ardıcılıq müşahidə olunur: *ayaq bağlanır –_adaqlı olur – asudəlik* yox olur. Deməli, adaqlı sözünün semantikasında dəyişiklik baş vermiş, sözün fonetik forması isə arxaik formanı saxlamışdır. Adaq sözündə «d» səsinin «y» səsinə keçməsi bu sözlər arasındakı mənəsinə pozmuşdur. Adaq sözü ilə eyni kökdən olan addım sözü dildə qalmışdır. Adaqlı sözü köhnə forma daxilində yeni mənə kəsb etmişdir. [33, 13]

Adax sözünün ikinci leksik – semantik mənəsi *ad etmək, ad olmaq* anlamı ifadə edir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə də bu söz «*ad olmaq*» fonetik tərkibdə «*adaxlamaq*», «*nişanlanmaq*» mənələrində qeyd olunmuşdur. [11, 60] Əsasən danışıq dilində təsadüf olunan «*filankəsin qızının adı çıxıbdır*» və ya «*filankəsin qızını oğluma ad eləmişəm*», «*oğlan hələ qız adı çəkmir*» və s. ifadələr bu anlama bağlıdır. Qərb qrupu dialekt və şivələrində işlədilən *addanmax* (Gəncə), *addandırmax* (Qazax) [16, 8] fonetik variantları bunu təsdiqləyir. Fikrimizcə, *adax* sözü *ad etmək, ad olmaq* leksemləri ilə leksik-semantik baxımdan daha yaxındır. Çünki *nişan* sözü kimi *ad etmək, ad olmaq* sözləri də müəyyən əlamət və ya işarəni bildirir.

Ümumiyyətlə, *adax* sözü türk mənşəli qədim söz-termindir. Bu sözün törəməsi olan *adaxlı* sözünə

eyni məna və fonetik tərkibdə «Kitabi – Dədə Qorqud» dastanlarının dilində də rast gəlinir: «Ozan aydır: Xan Beyrəyin adaxlısın alır» [58, 60].

Ş.Süleymanovun fikrincə: «*Adaxlı* sözü üçün etimon rolunu ümumtürk mənşəli *adax // yadaq // ayaq* (bədən üzvü) leksemi oynamışdır. Bu da məlumdur ki, dilimizdə «*ayaq*» sözünün qədim variantı olan *adaq // adax* «uşağın ilk dəfə ayaq açması» anlayışında işlənməkdədir. Əgər belədirsə, onda «*adaxlı*», «*adaxlanmaq*» sözləri M.Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərində olduğu kimi «*ayaqlı*», «*ayaqlanmaq*» mənalarında olmalı idi: *adhak (ayak)*.

Halbuki, dilimizin ən qədim abidəsindən bu günədək həmin söz M.Kaşğari «Divanı»ndakı ilkin, həqiqi mənasında deyil, «*nişanlı, nişanlanmaq*» mənalarında sabitləşmişdir. Görünür, «*adaxlı*» və «*adaxlanmaq*» sözləri məcazi mənalarda (ayağı bağlı, ayağı bağlamaq) işlənmiş, daha sonra isə «*deyikli, nişanlı*», «*nişanlanmaq*» mənalarına da keçid prosesi baş vermişdir. [77, 27]

Göründüyü kimi, «*nişan*», «*adax*», «*bəlgə*» və onların törəmələri olan «*adaxlı*», «*nişanlı*», «*bəlgəli*» sözləri sinonimik cərgə əmələ gətirmiş, nişan mərasimində yüksək işlənmə tezliyinə malik olmuşdur.

Toy mərasimi leksikasında *nişanlanma, adaxlanma anlamında, göbəkəsmə* «qız ilə oğlanın körpə ikən adaxlanması adəti» adı işlədilir. Bu adın əksər dialekt və şivələrimizdə *beşikkartma // beşikəsmə* (Şəki, Zaqatala, Qax) [17, 15] leksik paraleli mövcuddur. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının

dilində: Baybican bəg aydır: «Bəglər, allah-təala mana bir qız verəcək olursa, mənim qızım Baybörə bəg oğluna *beşikkartmə* yavuşlu olsun» [58, 52] *beşikkartmə* leksik variantına təsadüf olunur.

Lənkəran bölgəsində nişan mərasiminin leksik paraleli kimi ağsaqqalplöv «qızın ata-anasının razılığı alındıqdan sonra kişi elçilərinin qız evinə gəlib buradakı ağsaqqallarla birlikdə keçirilən qonaqlığın adı» leksemi də işlədilir. Qeyd etdiyimiz kimi, toy mərasimi həm də milli etik əxlaqi normalara əsaslanan bir prosesdir. Bu prosesdə ağsaqqala, ağsaqqal öyüdünə hörmət bəslənilir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində də bunun şahidi oluruq. «Beyrək aydır: Bəli, pəs, əvət, ağsaqqalu əziz baba, mənim dəxi istədiyim oldur». [58, 56]

Ağsaqqal-saqqalı ağ, yaşlı kişi anlamı ifadə edir. Proses zamanı mütləq plöv bəşirildiyindən *ağsaqqalın plovu // ağsaqqalplöv* kimi formalaşmışdır. Bu mərasim zamanı oğlan tərəfinin ağsaqqalı əlində pul qız tərəfinin ağsaqqalı ilə görüşərək pulu ona verir və bununla əlaqədar *dastqətənə // əltutdu* leksemi yaranmışdır. *Ağsaqqalplöv* leksik vahidinin əksər dialekt və şivələrimizdə şərq qrupu dialektlərində *nişantaxdı* (Abşeron), *sövdələşmə* (Salyan), *xastakarlıq* (Muğan), şimal qrupu dialektlərində *üzüktaxma* (Qax, Şəki), *üzük – sal toyu* (Zaqatala), qərb qrupu dialektlərində *hə // qızın həsi* (Tovuz), *hərialdı* (Qazax) [9, 7] və s. kimi leksik paralelləri vardır.

Lənkəran bölgəsi üçün səciyyəvi olan nişan mərasimi adətlərindən biri də *küp yellənməsi* «qız gəlinin

nişanlı qızın başına toplaşib ağacdən asılan, *küpdən yellənməsi*» adətidir. Təzə nişanlanan qızın başına toplaşib əylənən qız-gəlinlər dəstə ilə oxuyardılar:

I dəstə:

İki gəmi gəlir atıla-düşə,
Birində lampadır, birində şüşə.
Mən necə danışım, yar başa düşə,
Aman nənə, xanım nənə yar nənə.

II dəstə:

Aman nənə, xanım nənə yar nənə,
Nə baxırsan, alagözlü yar mənə.

I dəstə:

Lənkəranın adı, adla deyilir.
Limonları Moskvada yeyilir.
Çayları ölkələrdə içilir.
Aman nənə, xanım nənə, yar nənə.

II dəstə:

Aman nənə, xanım nənə, yar nənə.
Nə baxırsan, alagözlü yar mənə. [Lən.,
Dar.]

Qeyd etdiyimiz adlarla yanaşı, *qız gördü*, *qız qonaqlığı*, *qız qapısı*, *xonça*, *xələt* və s. söz və ifadələr də bu tematik qrupa daxildir.

1.2.1.3. *Paltarkəsdi mərasimi adları.* Toyun əsas mərhələlərindən olan *paltarkəsdi* «oğlan və qız tərəfi qadınlarının qız evində keçirdikləri bir məclisin» adını ifadə edən söz-termindir. *Paltar kəsmək*, *biçmək* anlamı ifadə edir. Məsələn: Əvvəllər paltarkəsdiyə hamı xonça

aparardı. [Lən., Gər.] Ağbirçək nənələrimizin dili ilə desək: «əslində bu proses zamanı paltar kəsilmir. Bu rəmzi mənə daşıyır. Belə ki, oğlan evi qıza məxsus bütün *geyim, bəzək, şirni* və s. toy ləvazimatlarını *sandiğa, xonçalara* yığaraq qız evinə gətirir və burada yığışan qadınlara nümayiş etdirir. Bu zaman cavan gəlinlərdən biri parçalardan birini götürüb üstünə konfet qoyaraq bir balaca qayçılayır. Hamı bir səsle «Allah mübarək eləsin» deyir. Bu o deməkdir ki, gəlin qız onunçun gətirilən bütün *əşyalardan, parçalardan* istifadə edə bilər. [Mas., Mah.] Əksər dialekt və şivələrimizdə *paltaraparma* (Salyan, Biləsuvar), *paltarbiçdi* (Şəki), *parça* (Yevlax, İmişli), *kəsi-biçi* (Goranboy) [9, 116] və s. leksik paralelləri vardır. Parçanı qayçılayan şəxsə xələt verilir. Bununla bağlı *qayçıpayı // qayçikəsməz* kimi leksik vahidlər formalaşmışdır. Toyun bütün mərhələlərində olduğu kimi, bu mərhələdə də qız-gəlinlər nişanlı qızın başına yığışar və birlikdə oxuyurdılar:

Birlikdə:

Mübarək, ay mübarək

Bacı, toyun mübarək

I dəstə:

Dərmişəm şirin narı,

II dəstə:

Mübarək, ay mübarək,

I dəstə:

Şirin deyərlər yarı,

II dəstə:

Mübarək, ay mübarək.

I dəstə:

Hamıdan şirin olur,

II dəstə:

Mübarək, ay mübarək.

I dəstə:

Böyük qardaşın yarı.

Birlikdə:

Mübarək, ay mübarək

Bacı, toyun mübarək. [Ler., Çay.]

Lənkəran bölgəsində paltarkəsdə mərasimindən sonra *hırdaboy* yəni «qız toyunda istifadə olunacaq ərzağın qızgılə gətirilməsi» mərasimi icra edilir. Hamı bir yerə yığılıb ki, hırdəbo aparsınlar. [Lən., Gər.] Əksər dialekt və şivələrimizdə bu leksemin *ağamat // ağamətlik* (Gədəbəy, Kəlbəcər, Naxçıvan), *mitmaxxərçi // toyxərçi* (Abşeron), *kəsmət* (Yardımlı), *şələməzər* (Muğan, Cəlilabad, Masallı), *tabağqırağı* (Quba), *xərcətirmə* (Salyan), *toyxərçi* (İmişli, Sabirabad), *bazarlıq* (Şəki) və s. kimi leksik paralelləri mövcuddur. [9, 23]

1.2.1.4. Xınayaxdı mərasimi adları. *Xınayaxdı* oğlan toyundan bir gün əvvəl qızgildə icra edilən mərasimlərdən biridir. *Xına* sözü əsasında yaranmış söz-termdir. *Xına* sözü «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə «saça qoyulan təbii rəng maddəsi» mənasında «həna» fonetik variantında izah olunmuşdur. Ərəb mənşəli bu leksemin törəmələri olan *toy xınası*: Başıma bir az toy xınası qoymaq istiyəm [Yar.] *Qardaş xınası*, *gəlin xınası*: Artıq qalan gəlin

xinasını uşaqlar əllərinə yaxırlar. [Lən.] *Xına gecəsi, xına hamamı, xına otağı, xına oğurlanması*: Lənkəranda xına gecəsi mütləq xına oğurlayıb bəy üçün aparırlar ki, xələt alsınlar. [Lən., Nüv.] və s. söz və ifadələr toy mərasimi leksikasında geniş işlənir. Mərasimlə bağlı yaranan folklor nümunələrində də bunu müşahidə etmək mümkündür. Məsələn:

Həna qoyan, hənanı yax,

Bu gəlinin əlinə-əlinə.

Həna qoyan xəbər versin,

Qohumuna, elinə-əlinə. [Lən., Vil.]

Ay hənanı yaxın dəstinə-dəstinə,

Qara düşsün, qırmızının qəsdinə-

qəsdinə.

Ay qara qoyunun yağışan ay bacı,

Bir gecənin qonağısan, ay bacı. [Mas.,

Al.]

Əllərə xına yaxarlar,

Gözlərə sürmə çəkərlər.

Çəkil get, sənə qurban,

Pəncərədən baxarlar. [Ast., Pens.]

Evləri yaxun yarın,

Boyninə baxun yarın,

Mən uşəğ, yar utəncəğ

Xinəsin yaxun yarın. [Yar., Anz.]

Bu adla bağlı E.Aslanov yazır: «Əslinə qalarsa, başa, ayağa xına qoymaq adəti ulu babalarımızın odsevərlik inamı ilə, günəşin yerdəki «*vəkili*» sayılan odalovun *al qırmızı, xınayı* rəngə çalması ilə bağlıdır. Od-

alovun rəngi olduğu üçün ulu əcdadlarımız bu boyaya üstünlük verərdi, ona xüsusi ehtiram və rəğbət bəsləyərdilər. Ümumiyyətlə, bu boya uzun əsrlər boyu xalqımızın əqidəsində «*xoşbəxtlik və gəlinlik*» rəmzi sayılmış, «*xınalı*», yaxud «*hənalı*» sözü el-oba içində «*gəlin*» deyiminin qarşılığətək qəbul edilmişdir». [9, 107]

Böyük (oğlan və qız) toyuna qədərki adətlərdən biri olan *bayramlıqaparına // bayramlıq* «ümumxalq bayramları ərəfəsində, xüsusən İləxır çərşənbədə, Novruz axşamı oğlan evinin qadınları tərəfindən nişanlı qızgılə gətirilən bayram sovqatının adıdır» adına da təsadüf olunur: Ağbirçəklərimizin dili ilə desək: «Lənkəran bölgəsində İləxır çərşənbədə şirniyyat, pal-paltarla yanaşı, ağızında qızıl üzük olan ziyad balığı da xonçaya qoyulur və gəlin qız üçün *bayramlıq* aparılır» [Lən., Dar.]. *Bağbaşı* «xüsusən kənd yerlərində yeni meyvə mövsumü zamanı oğlan evində təzə-tər meyvələrdən xonça tutub qızgılə aparılması adəti» (bu adın leksik paraleli kimi «nobarlıq» sözü də işlədilir) və s. icra olunur.

1.2.1.5. Böyük (oğlan və qız) toy mərasimi adları. Toy mərasiminin ümumi adı olan *toy* leksemi «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə «evlənmə mərasimi, habelə həmin mərasimlə əlaqədar olaraq düzəldilən şənlik, şadlıq məclisi» [14, 194] mənalarında işləndiyi qeyd olunur. Qədim söz-termindir. Əski türklərdə kütləvi el bayramı, dövlət məclisi, eləcə də kiçik bir ailə çərçivəsində keçirilən yeyib-içmək məclisi, qonaqlıq və s. ziyafətlərin əksəriyyəti bu leksemə ilə ifadə olunmuşdur. [104, 26] Zaman keçdikcə dildə

differentiallaşma prosesi nəticəsində sözün mənası daha da genişlənmiş, evlənmə mərasimi anlamını da ifadə etmişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının dilində yeyib-içmək, qonaqlıq («Xanlar xanı xan Bayandır yıldə bir kərrə toy edib, Oğuz bəglərini qonaqlardı» [58, 34]) anlamında da işlənmişdir. Müasir dilimizdə isə bu leksemin qonaqlıq anlamında *toy-bayram*, *toy-büsat*, *evlənmək* anlamında *toy-düyükün*: «Evinizdən həmişə toy-düyükün səsi gəlsin». (Alqış) [Mas., Al.] *Toy-mağar*: Xüsusən payız aylarında kənd camaatının şənləndiyi yer *toy-mağar* olurdu. [Ler.] *Toy-nağara* kimi leksik paralelləri yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. Qədim leksik vahid olduğundan bununla bağlı çoxlu xalq yaradıcılığı nümunələri yaranmışdır: *toy plovunu yeyim*, *toyunda oynayım*, *həmişə sizdə toy olsun*, *toya gələk* və s. kimi alqışlar, o cümlədən ağbirçəklərimizin dilindən düşməyən nəğmələr:

Bu evlər, uzun evlər,
İçində olsun *toylar*.
Tutulsun *qardaş toyu*,
Oynasın bəstəboylar. [Mas., Ərk.]

Əlin tamaşası var,
Tutubdur, maşası var.
Burda bir toy qurulub,
Əcəb tamaşası var. [Ast., Şah.]

Qeyd etdiyimiz kimi, Lənkəran bölgəsi mərasim leksikasının ən çox işlənmə tezliyinə malik olan *toy* sözü vasitəsilə dilimizdə çoxsaylı adlar yaranmışdır: *toy eyləmək*: Bacı, qardaş, əmi, dayı hamı bir yerə yığılıb

bu yetim oğlənə toy elədilər. [Ast., Ərç.] *Toy etmək, toy qurmaq*: Hə balə, bir az düyü, bir az ət, bir az yağ topləyib, bir təhər, bir cür toy elədik. [Ler.] *Toy tutmaq*: Qızilgül butam laylay! Ətrinə batan, laylay! Balam ərsəyə gələ, *Toyun tutam* laylay! (Bayatı) [Yar., Kür.] Toy vurdurmaq: Hamı bir yerə yığışardı, kimisi lavaş bişirər, kimisi xörək, kimisi də plov süzərdi - bir toy vurdurardıq gəl görəsən. [Lən.] *Toy çaldırmaq*: Əli təzəcə evlənmişdi. O, kasıb da olsa, qardaşı üçün *toy çaldıranda* var-yoxunu əsirgəməmişdi. [Mas., Al.] *Toy dəvətçisi* «toydan bir həftə əvvəl siyahı üzrə tapşırılan adamları toya çağırən şəxsə verilən ad»: Toya bir həftə qalmış toy dəvətçisi bir-bir evləri gəzir və toya vədə alır. [Lən., Bol.] Lənkəran bölgəsində bu sözün leksik paraleli kimi *salovçu* sözü də işlədilir. Əksər dialekt və şivələrımızdə isə *adamçağırən* (Abşeron), *çağırıqçı* (Qazax), *çağırışçı* (Quba), *xondaçı* (Salyan), *nəvə* (Naxçıvan), *təlifçi // təklifçi* [Yar.] *təklifçi* (Şahbuz) və s. leksik paralellərinə təsadüf olunur. [9, 208] *Toy payı* «toy qabağı bəy oğlanın və gəlinin yaxın qohumları və dost-tanışının oğlan və ya qız evinə gətirdiyi pay, hədiyyə: Kinəxanım nənə uzun müddət saxladığı boyunbağısını nəvəsinə toy payı kimi hədiyyə verdi. [Lən., Süt.] *Toy adamı, toyçu* «toy məclisini apan, çalib oxumaqla qonaqları əyləndirən çalğıcılar»: Böyük həvəslə oynəməğ istəyən babam toyçulara çığırdı. [Lən.] *Toybəyi // sərxeysi* «oğlan və qız toylarını idarə etmək üçün yaxın qohumlar arasından seçilmiş peşəkar sərəncamçının adı»: Balaca uşaqlər sərxevidən qorxduqları üçün oynəmirlər. [Ast., Şah.] Dialekt və

şivələrimizdə *toy ağası // toybaşı // toybavası* (Qazax, Borçalı) [16, 201] *toybaşı // toypadşahı // toyşünas* (Şəki) [39, 108] *fərraş* (Ağdam) [16, 207] və s. leksik paralelləri də işlədilir. *Toyxana* «toyun keçirilməsi üçün həyətdə qurulan çadır» anlamında işlənmişdir. *Toy* gecəsinə çox adam gəlirdi. Bunun üçün böyük bir çadır qurulardı. Hamı bu çadıra toyxana deyərdi. İndi də dağda toy çadırda keçirilir. [Mas., Al.] *Toy süfrəsi, toy şirnis, toy qoyunu* «bəy və gəlin üçün kəsilən qurbanlıq qoyun» bu adla bağlı mahnı da oxunur:

I dəstə:

Ay bu gün başladıq toya,

II dəstə:

Qardaşımın toy qoyunu,
Bıçaq gətir soy qoyunu.

I dəstə:

Ərgəcləri saya-saya

II dəstə:

Qardaşımın toy qoyunu,
Bıçaq gətir soy qoyunu.

I dəstə:

Qoy gəlsin, çıxsın ortaya

II dəstə:

Qardaşımın toy qoyunu,
Bıçaq gətir soy qoyunu. [Lən., Gir.]

Toy alayı «ərə verilmiş qızın dədəsi evindən yeni mənzilə gətirmək üçün oğlan tərəfindən yolladığı miniklərdən ibarət alayın adı», *toy gecəsi, toy hamamı, toy xınası*: Yazıq gəlinin əlindən toy xınası getməmiş yoldaşı rəhmətə getdi. [Lən.] və s. adlar geniş işləkliyi ilə

seçilir. Məclisə toplaşan iştirakçılar və şənliyi müşaiyət edən sənətçilərlə bağlı yaranan *ağsaqqal toyu, cavanlıq toyu, aşıq toyu, dərviş toyu, lotu toyu, qız toyu, oğlan toyu, gəlin toyu* və s. bu cür söz və ifadələrin çoxluğu da *toy* sözünün dilimizin mərasim leksikasının zənginləşməsində müəyyən rolu olduğunu göstərir.

Məlumdur ki, *toy* mərasimi, evlənmə-yeni ailənin, evin yaranması ilə bağlı mərasimdir. Bu baxımdan *ev* sözü çoxsaylı törəmələri ilə temantik qrupda müəyyən yer tutur. Bildiyimiz kimi, *ev* sözü xalis Azərbaycan (türk) mənşəli söz olub, maddi mədəniyyət leksikasına daxildir. Lakin həmin sözdən törəmiş *evlənmə // evlənmək (arvad almaq), evdar (ailəsi olan), evli (ailəli), evlilik (ailəsi olan), evli-eşikli olmaq* və s. sözlər *toy* mərasimi ilə əlaqədar yaranmışdır. Əsasən evə ziyələnmək, *ev* sahibi olmaq anlamını ifadə edir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının dilində *evərmək* (Babası aydır: - Oğul ya səni *evərməkmi* gərək? [58, 30]) fonetik variantına təsadüf olunur. *Toy* nəğmələrində də bu ləksəm geniş işlənir. Məsələn:

I dəstə:

Qardaşa bax qardaşa,
Papağı qoyub başa.
Qardaş *evlənmək* istəyir,
Düşüb yoldaşı qabağa.

II dəstə:

Mübarək, ay mübarək
Qardaş, *toyun* mübarək. [Ler., Çay.]

Evlənmənin rəsmi şəkllə salınması ilə bağlı *toy* mərasimi leksikasında bir-biri ilə sinonim olan *kəbin* və

nikah sözləri işlədilir. Kəbin sözü fars dilində «*başlıq, cehiz, kəbin*» [43, 271] nikah sözü isə ərəb dilində «*nekah*» şəklində olub «*evlənmə, izdivac*» [43, 479] mənələrindədir. Hər iki söz Azərbaycan dilində «*evlənmənin qanuni şəkli salınması, izdivac, başlıq*» [14, 37-415] mənələrində sabitləşmişdir. Bu sözlərin törəmələri olan *kəbinkəsdi, kəbinlilik, kəbinli*: Sabir kişinin kəbinli arvadı ola-ola başqəsi ilə evlənmişdi. [Mas., Bor.] *Kəbinsiz, kəbinsizlik, kəbinini kəsmək*: Əlövsət urisiyətdən gətirdiyi rus qızının kəbinini kəsdirdi. [Ast., Siy.] *Kəbinini vermək, kəbinləri göydə kəsilib* «*evlənmələri zəruridir*», «*əmiqızı ilə əmioğlunun kəbini göydə kəsilib*» ifadəsi bu deyimlə bağlı yaranmışdır. *Nikah etmək, nikahlı, nikahsız, nikahlanmaq, nikalamaq, nikah əqd etmək* və s. leksemlər də toy mərasimi leksikasında geniş işlənmə dairəsinə malikdir.

Böyük (oğlan və qız) toy mərasimi ilə bağlı söz-terminlər içərisində *bəy* və *gəlin* sözləri xüsusi yer tutur. Bəy sözü dilimizdəki çoxmənalı sözlərdəndir. Onun əsas mənələrindən biri də «*toyu edilən, evlənən oğlan*» anlamıdır. Məsələn: Həsəni bəy kimi geyindirib məclisin yuxarı başına keçirdik. [Lən.] Həmçinin nənələrimizin dilindən düşməyən nəğmələrdə buna təsadüf olunur.

Gülşənimdən öz gülümü istərəm,

Bəyin əmisindən xələt istərəm.

Görüm, *ay bəy*, toyun mübarək olsun.

Sağdışın, soldışın, elin var olsun. [Ast., Şah.]

Dilimizdə *bəy* sözünün bu mənasında *bəybaşı* «qız toyunda icra olunan oğlan qonaqlığına verilən ad»

anlamı ifadə edir. Bölgədə bununla bağlı deyilir: Qız evində toy olan zaman oğlan evində qoyun kəsilir və cavan dostları ətrafına yığılırlar. *Bəybaşı* adlanan bu mərasim zamanı cavanlar «*Qardaşımın toy qoyunu*» mahnısını ifa edirlər:

I dəstə:

Buynuzları qoşa-qoşa.

II dəstə:

Qardaşımın toy qoyunu,
Bıçaq gətir soy qoyunu.

I dəstə:

Qoçlar gəlir qoşa-qoşa.

II dəstə:

Qardaşımın toy qoyunu,
Bıçaq gətir soy qoyunu.

I dəstə:

Kabab üçün gəlsin başa

II dəstə:

Qardaşımın toy qoyunu,
Bıçaq gətir soy qoyunu. [Lən., Vil.]

Bəy dəstəsi // *bəy dəsi* «oğlan toyunda bəy oğlanın ən yaxın dost-tanışı və subay yaşıdları ilə keçirdiyi oğlan qonaqlığının adı», *bəy görüşü* «adaxlı oğlanın ilk dəfə nişanlı qızg ilə gəlişi» mənasında işlənir. *Bəy hamamı* «gəlingətirdi toyu günü bəyoğlanın təntənəli şəkildə hamama yollanması adətidir»: İndi də Lənkəranda bəy dostları ilə birgə bəy hamamına gedir. [Lən.] *Bəylik paltarı* «toy şənlikləri zamanı evlənən bəyoğlanın əyninə geydiyi libas dəsti», *bəy xonçası* «toy günü bəy üçün hazırlanmış xonçanın adıdır»: Bəy xonçasına əvvəllər

ğirmızı alma, kənfet, noğul və s. şeylər tökərdilər. [Mas., Qər.] *Bəy oynatma* «toyun sonunda icra olunan ayinin adıdır», *bəyin tərif* «toyun sonunda icra olunan ayinin adı» bəyin tərif edilməsi anlamında işlədilir. Lənkəran bölgəsi üçün səciyyəvi olan bu proses İ.Əzimbəyovun «Древности Ленкоранского края» əlyazmasında belə təsvir olunmuşdur: «Тойун sonunda аşıқ гәрək халқ маһналары илə гəлини вə бəйи тəрифлəсин, бəйин үстүнлүклəri «*bəylə*», гəлини исə «*gəlinlə*» маһнынın сөзлəri ашаğıдакі кимидир:

Dəryada oynayar hər cürə balıq,

Namərdlə gəl eyləmə aşnalıq.

Ay *bəy*, sənin *toyun* mübarək olsun,

Sağdışın, soldışın sənin var olsun». [92, 77]

Digər tədqiqatçılardan Ə.İsazadə və N.Məmmədovun «Xalq mahnıları və oyun havaları» adlı monoqrafiyasında da buna təsadüf olunur:

Qismətinmiş sənin güllər butası,

Sən olasan doqquz oğul atası,

Dursun xələt versin bəyin atası,

Görüm, ay *bəy*, *toyun* mübarək olsun,

Sağdışına, soldışına borc olsun.

Ay borc olsun, ay borc olsun. [55, 97]

Sözügedən monoqrafiyanın lentə yazılmış xalq mahnıları və rəqs melodiyaları Azərb. MEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun xalq musiqisi şöbəsində saxlanılır. Musiqi folkloru Astara, Masallı, Lerik, Yardımlı, Lənkəran və Cəlilabad rayonlarının 48 yaşayış məntəqəsində (əsasən kəndlərdə) 60-a yaxın ifaçının çalması və oxuması əsasında yazılmışdır. *Bəy*

taxtı «toyxananın yuxarı başında bəyoğlan üçün yerləşdirilmiş kürsünün adı», *bəyoğlan* və s. toy mərasimi adları da bəy leksemının törəmələridir.

Qeyd etdiyimiz kimi, toy mərasimi leksikasında xüsusi yer tutan söz-terminlərdən biri də *gəlin* sözüdür. Bu sözlə bağlı bir çox leksik vahidlər və ifadələr yaranmışdır. Onların bəzilərinə diqqət yetirək:

Gəlinin tərifı «qız toyunun son mərhələsi»-ağbirçəklərimizin dediyinə görə aşıqlar bu zaman mahnılar oxuyub, gəlini tərif edirlər və xələt yığırlar:

I dəstə:

Ucadır boyun sənin,
Nə xoşdur toyun sənin.
Bir oğlana getmişən,
Camalda tayın sənin

II dəstə:

Mübarək, ay mübarək,
Ay qız, toyun mübarək.

I dəstə:

Ay qız, ləm üstə çıxma,
Özünü ləmə sıxma.
Mənə baxan gözünlə,
Ölləm, özgəyə baxma.

II dəstə:

Mübarək, ay mübarək,
Ay qız, toyun mübarək. [Lən., Süt.]

Mahnıda işlənən bəzi sözlər yerli şivəyə məxsusdur. Məsələn, *ləm* sözü Lənkəran bölgəsində evin qabağında, sütunlar üstündə ikimərtəbəli yay evinin adıdır.

Gəlinbəzəmə «gəlinapardı toyu günü ər evinə köçürüləcək gəlin qızın geyindirilib bəzənməsi» və bu proses zamanı oxunan mahnı:

Yaxşı bəzək vuruz bizim gəlinə ey gəlinə,
Xəbər getsin obasına elinə, ey elinə. [Ler., Göy.]

Gəlinatlandı «keçmişdə xalq adətincə gəlini ata evindən çıxarıb ata minməsi mərasimi // bu mərasim vaxtı çalınan hava», gəlin köçmək: Əmim Həsənin ǵızı saba gəlin köçür. [Lən., Vil.]

Gəlin köçü «toy günü gəlin qızı atasıgildən yeni mənzilə aparmaq üçün oğlan evindən onun ardınca yollamış atlı dəstəsinin, yaxud müxtəlif miniklərdən ibarət dəstə, karvan» anlamında işlənir.

Gəlinapardı «oğlan toyunda icra olunan bir adətin adıdır». Ağbirçəklərin dediyinə görə gəlini aparmağa gələn gənclər əlində dəf dəstə ilə oxuyardılar:

I dəstə:

Al almağa gəlmişik,
Şal almağa gəlmişik.
Oğlanın adamıyıq,
Aparmağa gəlmişik.

II dəstə:

Verin bizim *gəlini*, *gəlini*,
Qayını bağlar *belini*, *belini*. [Mas.]

Oğlan adamları gəlini götürüb bir az uzaqlaşanda bəzən zarafatla, bəzən də acıq vermək üçün oxuyardılar:

I dəstə:

Astaradan qız almışıq,
O yalvarıb biz almışıq.
Nalçasın yolda salmışıq,

Halvasın evdə dadmışıq.

II dəstə:

Apardıq ha gül gəlini,

Bizimdir bu el gəlini. [Ast., Şah.]

Gəlingətirdi, gəlinin pişvazı «gəlingətirdi mərasimi zamanı ər evinə gətirilmiş gəlin qızın həyətdə qarşılanması adəti» bu zaman gəlinin ayaqları altında qurban kəsərlər və şənənib mahnı oxuyardılar:

I dəstə:

Göydə ulduz qalmadı,

Gözüm səndən doymadı.

İstədim durum gəlim,

Qohum-qardaş qoymadı.

II dəstə:

Gəlin xoş gəldin, xoş gəldin

Bizim evlərə xoş gəldin. [Lən., Kəl.]

Və ya

Tapın mənə bir çara,

Gedin deyin o yara.

Pul verməsin nara,

Versin bir tirmə şala.

Bağlasın incə belə.

Ay yara, xoş gəldin, deyin.

Dildara xoş gəldin deyin.

Ərzimə, çiçəkli gül,

Gəlinə xoş gəldin, deyin. [Lən., Bol.]

Gəlinlik illəri: Gəlinlik illərim heç də yaxşı keçməyib bala – müharibə, aclıq, bizi imtahana çəkirdi. [Lən.]

Gəlinlik hamamı, gəlinlik gecəsi, gəlinlik otağı: Gəlinlik

otağını bir gün əvvəl bəzəyən qızların hamısına xələt verərdilər. [Mas., Qər.] *Gəlinoldu, gəlinvurdu, gəlingörmə // gəlingörməsi, gəlingördü* «toy günü və səhərisi gəlinə və gətirdiyi cehizlərə baxma mərasimi»: Gəlingördüyə gələn arvadlar hətta yorğan-döşəyə də baxdılar. [Lən.] *Gəlin çilləsi* «toydan sonra təzəgəlini gözlə görünən və görünməyən bədxah qüvvələrdən və pis nəzərdən xüsusi qayğı ilə qorumağı tələb edən qırx günlük müddət», *gəlin payı* «qız tərəfin xüsusi olaraq gəlinin qaynata-qaynanası, qayın və baldızları üçün ayırdığı hədiyyə»: Qızın gəlin payı olaraq qəynənəsi üçün paltarlıx, qəynatası üçün köynək, qəyni və balduzi üçün də hədiyyə qoymuşdu. [Ast., Ərç.] *Gəlin xonçası*: Əvvəllər gəlin xonçəsinin üstünə ǵırmızı kəlağay örtərdilər. [Lən.] *Gəlin xınası, gəlinlik boğçası* «qız evində hazırlanan boğcanın adı», *gəlinbardağı, gəlinlik cehizi, gəlin çırağı* «gəlin gedən qızın sağdış və soldışunun əlində tutduğu yanan lampa, şama verilən ad»: Gəlin aparılarkən gəlin çırağını tutana oğlan evi xələt verir. [Lən., Bol.] və s. adlar toy mərasimi leksikasında yüksək işlənmə tezliyinə malikdir.

Ümumiyyətlə, böyük (oğlan və qız) toy mərasimində bir sıra ənənəvi adətlər icra edilir. Məsələn: *qazanaçdı* «toy günü plov qazanlarının açılması ilə bağlı icra olunan bir ayinin adı»: Qəynənəm qazanaçdiyə bir dənə kəlağay aparmışdı. [Lən., Gər.] Lənkəran bölgəsində bu adət xüsusi tərzdə icra olunur. Belə ki, aşpaz dənə qoyduğu plov qazanlarından birinin qapağını açıb plovdan boşqaba tökərək qazan üstə qoyur. Bəy, sağdış, soldış həmin plovdan dadır və

qazanın qapağı üstə pul qoyur. O cümlədən qohum-qonşu da gələrək kimisi hədiyyə, kimisi də pul qoyur. Yığılmış pul və xələtlər *qazanaçdı // qazanüstü* adlanır və aşpazlar arasında bölüşdürülür. [Lən., Vil.] *Şeyoğurladı* «gəlinaparma mərasimi zamanı qədim adət-ənənəyə uyğun olaraq, oğlan evi adamlarının, xüsusilə oğlan yengəsinin xəlvəti qızgilin əşyalarından götürməsi»: Əlindəki xurustal güldanı gəlin gələrkən oğurlayıblar. [Lən.] *Belbağlama* «gəlinapardı mərasimində gəlin qızın üzərində icra olunan bir ayinin adı»: Lənkəran bölgəsində bu proses zamanı böyük qayın üç dəfə papağını gəlinin başına qoyub götürür. Buna *papaqqoyma* deyilir. Kiçik qayın isə gəlib gəlinin belinə əvvəllər *gülşəftəli* adlanan yaylığı, indi isə qırmızı lent bağlayır və məşhur folklor nümunəsini söyləyir:

Anam, bacım, qız-gəlin,

Əli, ayağı düz gəlin.

Yeddi oğul istəmə,

Bircə dənə qız gəlin. [Mas., Türk.]

Fel əsasında formalaşan (beli + bağlamaq) bu ad simvolik mənə daşıyır. Belə ki, *sevinc*, *şadlıq* rəmzi olan qırmızı rəngli bağla iki gənc, iki ailə bir-birinə bağlanır, arxalanır. Əksər dialekt və şivələrimizdə *toqqalama* (Qazax), *kəmərtaxdı* (Şəki), *kəməribağlama* (Ordubad), *belqurşama* (Naxçıvan) və s. leksik paralellərinə təsadüf olunur. [9, 24]

Qabaqkəsdı «gənclərin, uşaqların toy alayının qabağını kəsib xərclik alması adəti»: Əlində güzgü gəlin maşının qabağını kəsən ǵıza xələt verəndən sora yolu açdı. [Ast., Pen.] Bir sıra dialekt və şivələrimizdə

sicimtutdu (Yardımlı), [68, 129] *qazaqyana* (Abşeron), [21, 96] *doqqazkəsdi* (Şəki), [39, 41] *qabaqkəsdi* (Cəlilabad), [2,96] *qabağıaldı // qabağıtutdu* (Qazax, Cəbrayıl) və s. [16, 125] kimi leksik paralelləri işlənir.

Gərdəkqaçırdı «qız evindən gərdəyin oğlan evinə aparılması adətidir». *Gərdək* sözünün dilimizdə işlənmə tarixi çox qədimdir. Belə ki, bu sözə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində də rast gəlirik: «Oğuz zamanında bir yigit evlənsə ox atardı. Oxu yerə düşsə, orda *gərdək* tikərdi. Beyrək xan dəxi oxun atdı, dibinə, gərdəgin dikdi. Adaxlusundan ərgənlik bir qırmızı qaftan gəldi». [58, 57] Müasir dilimizdə də eyni fonetik tərkibdə işlənən *gərdək* sözü «toyda oğlan evində gəlin üçün pərdə ilə ayrılmış xüsusi yer» anlamındadır. Toy mərasimi adı kimi sabitləşmişdir. Məsələn: Gəlini evə aparıb gərdək dalında oturdurlar, sonra ürəyin tıp-tıp döyünə-döyünə gözləyirsən. [Lən., Bol.]

Qabdüzdü // cehizdüzdü «oğlan toyundan iki-üç gün əvvəl və ya toy günü gəlinlik cehizinin yeni mənzildə düzülməsi adəti»: Bizdə oğlan toyuna üçgün qalmış qızlar oğlan evinə gedir və qızın cehizlərini düzürdülər. [Ler., Çay.]

Qapıaçma // qapıbasdı «gəlin gətiriləndən sonra gəlin otağının qapısı ağzında icra olunan bir ayinin adıdır». Ağbirçəklərimizin dediyinə görə, bu mərasim zamanı gəlin otağa girməmişdən əvvəl qapını üç dəfə açıb örtməlidir. Hər dəfə qapını ayağıyla açan gəlin üçüncü dəfə qapıya güclü zərbə endirir və içəri keçir. Bu zaman qadınlardan biri deyir:

Biz gəlini gətirdik,

Mənzilinə ötürdük.

Gəlin uğur ayaqdı.

Öz ərinə dayaqdı. [Yar., Anz.]

Bunlarla yanaşı, *pulsalma*, *ayağçı*, *sərpayı*, *sağdış*, *soldış*, *aynatutdu*, *xələt*, *şabaş* və s. adlar da bu tematik qrupa daxildir.

1.2.1.6. Üçgün mərasimi ilə bağlı adlar. Qeyd etdiyimiz kimi, çoxmərhələli toy mərasiminin toydan üç gün sonra icra edilən son mərhələsi *üçgün* adlanır. Bu leksemin, dialekt və şivələrimizdə *üzaçdı* // *üzgördü* // *üzgörüşü* // *üzəçixma* // *üzəçixardı*, *gəlin gördü*, *eləçixdı* // *elgördü*, *düzayağı* // *dizdayağı* (Abşeron), *eniştəlik* (Gürcütanda yaşayan soydaşlarımızda), *paça günü*, *gəlin üçgünlüyü*, *xangəldi* (Naxçıvan, Ordubad) və s. leksik paralelləri mövcuddur. [9, 221] Üçgün mərasimində icra edilən adətlərdən biri *duvaqqapma* «gəlinin baş örtüyü olan duvağın açılması» adətidir. Toydan sonra qız evi yola saldığı qız üçün müxtəlif tarixlərdə oğlan evinə pay gətirir. Bu pay *şələ* adlanır. *Şələ* sözü türk mənşəli sözdür. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində «arxada aparıla biləcək qədər bağlanmış yük» mənasında işləndiyi qeyd olunur. [13, 208] Bu sözün törəmələri olan *üçşələ* «gəlin üçün toydan üç gün sonra aparılan pay»: Gəlin üçün aparılan *üçşələ*də zirencörək, ləvəngicücə, düyü, yağ, şirniyyat və s. şeylər olur. [Ler.] *Yeddişələ* «yeddi gündən sonra aparılan pay», *çiləşələ* (çilə fars mənşəli 40 gün deməkdir) «qırx gündən sonra aparılan pay»: Bizdən çoxlu ərzaq ət, cücə, düyü, qənd və s. götürüb xalamgilə çiləşələ apardılar. [Lən.] Bu kimi

sözlər Lənkəran bölgəsi toy mərasimlərində geniş işləkliyi ilə seçilir.

Nəhayət, üçgün mərasimindən sonra icra edilən mərasimlərdən biri də ayaqaçdı «qızın toydan sonra atası evinə birinci dəfə gəlməsi» mərasimidir. Ağbirçəklərimizin dediyinə görə: «vaxtilə Lənkəranda çox dəbdəbə ilə qeyd olunmuş qonaqlıqda *təzəbəy* və *gəlinin* ayaqları altında qurban kəsilər, onların qədəm basacağı yola xalça-palaz döşəyərdilər». [Lən., Vil.] Bu ayağı açılmaq alamında işlədilir. Deməli, adaxlı sözü məcazi mənada «ayağı bağlı olmaq» anlamındadırsa, toydan sonra həmin bağlılığın açılması prosesi «*ayaqaçdı // ayaqaçma*» leksemi ilə ifadə olunur. Əksər dialekt və şivələrimizdə *ayağaçıldı // ayağaçma, quda qonaqlığı* (Abşeron) *ayaxçı* (Bərdə), *əğaşdı* (Ağsu) *ayağdöndü* (Qazax, Qarabağ) və s. [9, 21] kimi leksik paralelləri mövcuddur.

1.2.2. Qohumluq anlamı ifadə edən adlar.

Toy mərasimi leksikasına daxil olan leksik-tematik qruplardan biri də qohumluq anlayışı bildirən sözlərdir. Qeyd etdiyimiz kimi, toy mərasimi iki gəncin izdivacını rəsmiləşdirən ailə-məişət mərasimidir. Bu iki tərəfin birləşməsi ilə bağlı yaranan qohumluq adlarını iki kateqoriyaya bölmək olar:

1. Qan qohumluğu adları.
2. Nikah qohumluğu adları.

Q.Cəfərov bunları bioloji-sosioloji qohumluq bildirən sözlər adlandırmışdır: «Bioloji-sosioloji qohumluq bildirən sözlər bioloji-sosioloji qan və nikah qohumluğu münasibətində olan şəxsləri (qohumları)

bildirir. Məsələn: ata, ana, qardaş, bacı, ər, arvad və s.» [35, 12] Toy mərasimi leksikasında qohumluq bildirən sözlər böyük (oğlan və qız) toyun sonu olan «*bəyin // gəlinin tərif*» zamanı yüksək işlənmə tezliyinə malik olurlar.

1.2.2.1 Qan qohumluğu adları. Deməli, toy mərasimində oğlan evi və qız evi olmaqla iki tərəf iştirak edir. Bu iki tərəfin özlərinin də bir-biri ilə qan qohumluğu münasibətində olan sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: oğlanın (bəyin) və qızın (gəlinin) qan qohumları: baba-ata, bacı-qardaş, qardaşoğlu-qardaşqızı-qardaşnəvəsi, əmi-əmioğlu-əminəvəsi, bibi və s.

Qeyd etdiyimiz kimi, *bəyin və ya gəlinin tərif adlanan* prosədə bu adlara təsadüf olunur. Ağbirçəklərimizin dili ilə desək: əvvəllər aşuqlar, sonralar isə xanəndələr *tərif* zamanı üzünü bəyə və ya gəlinə tutaraq yeni həyata qədəm qoyduqları üçün onlara uğurlar arzulayır. Həmçinin həmişə ata, ana, bacı, qardaş və s. qohumlarının qədrini bilməyi onlara tövsiyə edir. Sonra isə qohumları bir-bir çağıraraq xələt alırlar. Bütün bunların hamısı mahnı ilə ifa olunur:

Yaxşı olar qızılgülün butası,
Sən olasan on iki oğul atası.
Gəlsin xələt versin *bəyin atası*.
Görüm, ay bəy, toyun mübarək olsun!

Sağdışına, soldışına borc olsun.
Ay borc olsun, borc olsun!.... [Ast., Şah.]

Qızılgülü dəstə-dəstə tutası,
 Həvəslənib yar-yarına atası.
 Bizə xələt versin *qızın babası*.
 Görüm, ay qız, toyun mübarək olsun!
 Sağdışına, soldışına borc olsun.
 Ay borc olsun, borc olsun!.... [Lən., Bol.]

Əlində tutubdur o qızılquşu,
 Kəklik sövdasıyla anar dağ-daşı.
 Dursun xələt versin *bəyin qardaşı*.
 Görüm, ay bəy, toyun mübarək olsun!
 Sağdışına, soldışına borc olsun.
 Ay borc olsun, borc olsun!.... [Ler., Çay.]

Haca gedər hacıların-hacısı,
 Yaman olur şirin dilin acısı.
 Gəlsin xələt versin *qızın bacısı*.
 Görüm, ay qız, toyun mübarək olsun!
 Sağdışına, soldışına borc olsun.
 Ay borc olsun, borc olsun!.... [Lən., Süt.]

Xonçaya düzmüşəm qəndi-noğulu,
 Allah özün saxla belə oğulu,
 Bizə xələt versin *bəyin qardaşıoğlu*
 Görüm, ay bəy, toyun mübarək olsun!
 Sağdışına, soldışına borc olsun.
 Ay borc olsun, borc olsun!.... [Mas., Qər.]

Dəryada oynayır Nuhun gəmissi,

Asta çal balabançı, eşit bu səsi,
 Gəlsin xələt versin *qızın əmisi*,
 Görüm, ay qız, toyun mübarək olsun!
 Sağdışına, soldışına borc olsun.
 Ay borc olsun, borc olsun!.... [Yar., Nis.]

Yaxşı olur Lənkəranın düyüsü,
 İrisin yeyirlər, qalır xırdası.
 Bizə xələt versin *qızın bibisi*.
 Görüm, ay qız, toyun mübarək olsun!
 Sağdışına, soldışına borc olsun.
 Ay borc olsun, borc olsun!.... [Lən., Ver.]

Cənub bölgəsində qeyd olunan «*bəyin tərifi*» mahnısının xəlqiliyi, yeniliyi, milliliyi bir sıra tədqiqatçıların vaxtilə güman etdikləri Azərbaycan dilinin təkcə Lənkəran-Astara şivələri əsasında formalaşması demək deyildir. Bu ifa və ifadə tərzii, üslub ümumazərbaycan dilinə məxsusdur, çünki tarixən Lənkəran şəhərinin təşəkkülü (formalaşması) zamanı bu əraziyə başqa bölgələrdən köçüb gələn (Şamaxıdan, Gəncədən, Şuşadan, Marağadan, Ərdəbildən, Dərbənddən və s.) ailələrin dilləri əsasında formalaşmışdır. Hazırda Lənkəran şəhərinin adonimləri (köhnə məhəllə adları) də bunu sübut edir.

1.2.2.2. *Nikah qohumluğu adları:* Toy mərasimi leksikasında təsadüf olunan nikah qohumluğu adları aşağıdakılardır: *ər*, *arvad*, *qayınana*, *qayınata*, *qayın*, *qayınoğlu*, *qayınqızı*, *baldız*, *baldızoğlu*, *baldızqızı*, *kürəkən*, *gəlin*, *qardaşarvadı*, *yezənə*, *əmioğlu*, *bacıoğlu*, *bacıqızı*, *bacıyezənəsi*, *dayı*, *dayıdostu*, *dayıoğlu*, *dayıqızı*,

dayınəvəsi, xala, xalaoğlu, xalaxızı, xalanəvəsi, bacanaq, quda, günü, şirinmama, şirinpapa, şiringəlin və s.

Nikah qohumluğu adlarının bir qismi qan qohumluğu adları ilə əlaqədardır. Q.Cəfərov bu barədə yazır: «Qan qohumluğu terminləri nikah qohumluğu terminlərinin taleyində özlərini iki cür göstərir: birincisi, onların motivləşməsində (məsələn: baldız – «ərin, arvadın bacısı»), ikincisi onların açıq-aşkar sözdüzəltmə münasibətində (məsələn: qardaşarvadı, dayıdostu və s.). Bununla yanaşı, motivləşmə baxımından qan qohumluğu terminləri ilə bağlı olmayan nikah qohumluğu terminləri də vardır: ər, arvad, günü, elti, bacanaq, quda». [35, 19]

Qeyd etdiyimiz kimi, toy mərasimi zamanı bu adlara daha çox toyun *tərif_mərhələsində* təsadüf olunur. Məsələn:

Həzin –həzin gəlir musiqi səsi,
Eşidəni yar olubdur həvəsi.
Gəlsin xələt versin qızın nənəsi,
Görüm, ay qız, toyun mübarək olsun!
Sağdışına, soldışına borc olsun.
Ay borc olsun, borc olsun!.... [Lən., Sut.]

Camalı mat qoyub ayı, ulduzu,
Görüm halal olsun çörəyi, duzu,
Xələt versin bizə *bəyin baldızı*.
Görüm, ay bəy, toyun mübarək olsun!
Sağdışına, soldışına borc olsun.
Ay borc olsun, borc olsun!.... [Mas., Mol.]

Xonçaya düzmüşəm qəndi, noğulu,
 Allah özün saxla bir belə oğulu,
 Gəlsin xələt versin qızın xalasıoğlu,
 Görüm, ay qız, toyun mübarək olsun!
 Sağdışına, soldışına borc olsun.
 Ay borc olsun, borc olsun!.... [Lən., Kəl.]

Səninlə olsaydım, yol yoldaşı,
 Ayağına dəyməsin yolların daşı,
 Bizə xələt versin *qohum-qardaşı*.
 Görüm, ay bəy, toyun mübarək olsun!
 Sağdışına, soldışına borc olsun.
 Ay borc olsun, borc olsun!.... [Yar., Anz.]

Qan qohumluğu adları ilə müxtəlif əlaqə və münasibətlərinə baxmayaraq, nikah qohumluğu adları ayrıca bir sistem əmələ gətirir. Bu sistem içərisində nikah qohumluğu terminləri cins fərqi və qarşılıqlı – şəriqli nisbət əlaqəsinə əsaslanır. Toy mərasimi leksikasında təsadüf etdiyimiz cins fərqi əsaslanan semantik münasibət aşağıdakı nikah qohumluğu terminləri arasında müşahidə olunur:

Bəy – gəlin: Mübarək, ay mübarək: *Ay qız*, toyun mübarək, *oğlan* toyun mübarək. (Toy mahnılarından). [Lən.]

Ər – arvad: Arvadın isməti, ərin izzəti. Ər axar çaydır, arvad isə bənd (Məsəl) [Mas.]

Qayınata – qayınana: Qayınana qaynar qazan coşar, daşar; Qayınatam sərv ağacı – göyə qalxar (Məsəl). [Ast]

Qayın – baldız: Baldızım sarı sancaq – sancar qaçar; Qayınım qayın ağacı – kölgəsində ceyran yatar. (Məsəl) [Lən.]

Qayınata – Qayınana – gəlin:

Qayınata – Qayınana – kürəkən.

Qan və nikah qohumluğu adları müntəzəm qarşılaşma münasibətində olurlar.

Ata – qayınata: Atamdan yaxşı qayınata! (Kitabi-Dədə Qorqud)

Ana – qayınana: Anamdan yaxşı qayınana! (Kitabi- Dədə Qorqud) [58, 96]

Qardaş – qayın: Qayınındır sənə qardaş. (Xalq mahnısı) [23, 130]

Bacı – baldız: Baldızındır sənə bacı. (Xalq mahnısı) [23, 97]

Göründüyü kimi, qohumluq anlamını ifadə edən adlar toy mərasimi leksikasında da geniş işlənmə dairəsinə malikdir.

1.2.3. Toy geyim və bəzək əşyalarının adları.

Lənkəran bölgəsi toy mərasimi leksikasında özünəməxsus geyim və bəzək əşyalarının adlarına təsadüf olunur. “Geyim və bəzək adlarının öyrənilməsi hər bir xalqın milli xüsusiyyətlərini, iqtisadi və mədəni həyat səviyyəsini, təsərrüfat məşğuliyyətinin istiqamətini, onun başqa xalqlarla tarixi əlaqə və qarşılıqlı təsir məsələlərini, estetik və bədii zövqünü, etnik və sinfi mənsubiyyətini müəyyənləşdirməkdə əhəmiyyətli mənbə rolunu oynayır”. [20, 83] Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində xüsusi yer tutan

geyim və bəzək əşyalarının adları geniş şəkildə B.R.Məmmədova və İ.O.Məmmədov tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Bildiyimiz kimi, milli xalq geyimlərinin bir qolunu mərasim, o cümlədən toy mərasimi geyimləri təşkil edir. Bu baxımdan tədqiq etdiyimiz Lənkəran bölgəsi toy mərasimi leksikasında təsadüf olunan geyim və bəzək əşyalarının adlarına bir sıra tarixi, etnoqrafik mənbələrdə də rast gəlinir.

Lakin bu adlar bütünlükdə izahlı, ikidilli, etnoqrafiya terminləri lüğətində əhatə edilməmiş və tamamilə toplanılmamışdır. Bu məqsədlə bölgə üzrə topladığımız geyim və bəzək əşyalarının adlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- a) gəlinə məxsus geyim adları
- b) bəyə məxsus geyim adları
- c) bəzək adları

1.2.3.1. Gəlinə məxsus geyim adları. 1. a) *Gəlinə məxsus əyin geyimləri*: gəlinə məxsus əyin geyimləri dəbdə olan müxtəlif parçalardan tikildiyi üçün çox vaxt parçanın adı ilə adlandırılmışdır. Lənkəran bölgəsində məşhur olan parça adları bunlardır: «küçə mənə dar gəlir», «qonşu bağı çartladan», «xara», «zər xara», «zərparça», «atlas», «tafta», «darayı», «qanovuz», «misqallı tirmə», «zərbaft», «alaca», «təntinlik», «tirmə vazı», «bambax», «qırpişin», «gülməxmər», «şifon», «məxmər», «gendədur» və s.

Bunlardan başqa, əyin geyimlərinin adını ifadə edən *gəlinlik* «gəlin paltarı üçün alınmış qiymətli parça və ya paltar», *gəlin arxalığı* «gəlinlik paltarı dəstinə daxil olan, bahalı ipək və məxmər paçadan tikilmiş

libasın adı», *baharı* «gəlin paltarının üstünə geyilən geyim», *bəxt köynəyi* «gəlin gedən qıza geydirilən yeddi subay qızın tikiş vurduğu xüsusi alt köynəyinin adı» və s. söz –terminlər toy mərasimi leksikasında üstünlük təşkil edir.

b) *Gəlinə məxsus baş geyimləri*: geyim adları içərisində baş geyimləri daha yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilir. Məsələn: *şal* «ərə veriləcək qız üçün üzüklə yanaşı, oğlan evindən gətirilmiş qırmızı rəngli baş örtüyünün adı». [14, 64] Lənkəran bölgəsi üçün səciyyəvi olan üzük-şal (nişan) mərasimi zamanı bu leksemə tez-tez müraciət olunur. Bunu ağbirçəklərimizin dilindən düşməyən nəğmələr də təsdiqləyir:

Ay qız, nişanın gəlin,
Qırmızı şalın gəlin.

O şalı, şalı, şalı.

Örtək başına *şalı*,

Gələnlər görsün bilsin

Bizim gəlin həyalı. [Ler., Çay.]

Şalın «*tirmə şal*», «*almabuta şal*», «*bel şalı*» və s. növləri mövcud olmuşdur. Şalla yanaşı, eyni mənanı ifadə edən «*yaylıq-örtük*» leksemlərinə də təsadüf olunur. Vaxtilə məşhur olan yaylıq adları indi də yaşlı nəslin dilində işlədilir. Məsələn: «*nəznəzi yaylıq*», «*gülbətin yaylıq*», «*qripişin yaylıq*», «*zəkiyyə yaylıq*», «*gəncə yaylıq*», «*kələğayı yaylıq*», «*gülsəftəli yaylıq*» və s. Baş örtüyü anlamı ifadə edən leksemlərdən *duvaq* leksemi tarixilik baxımından daha qədim söz-termindir. Həmin söz «Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində»

aşağıdakı mənalarda qeyd edilir: 1. (etnoqr) gəlin gedən qızın üzünü örtən tül, örtük; 2.(məc.) təşbehlərdə «örtü mənasında». Məsələn: gül düxtərinin ərusi yetmiş; Gülgün *duvağın* başına örtmüş (Ş.İ.Xətayi). Artıq Gülzarı başında *duvaq* qapıdan çıxarırdılar (C.Cabbarlı); Camalından *duvağı* atan gülün jaləsi. Açıq lələ, nəstərən şəhərin nəğməsidir. (M.Rahim) [12, 157]

Nümunələrdən göründüyü kimi, *duvaq* sözü hər iki halda örtük anlamındadır. Belə ki, məcazi mənada işlənən *duvaq* sözü ilkin mənadan (*gəlin örtüyü*) törəmə olub, onun mənə çalarlarından ibarətdir. Həmçinin Lənkəran bölgəsi üçün səciyyəvi olan iri qazan örtüyü, qazan qapağı anlamında işlənən *duvaq* sözü də bu leksemin mənə çalarlarının genişlənməsindən yaranmışdır.

Duvaq sözünün törəmələri olan *duvaqlama* // *duvaqlamaq* «üzünə duvaq örtmək», *duvaqlanmaq* «üzünə duvaq çəkmək», *duvaqlı* «üzündə duvaq olan, üzü duvaqlı», *duvaqlıq* «duvağa yarayan, duvaqlıq tül», *duvaqsız* «duvağı olmayan» və s. toy mərasimi leksemləridir.

Qeyd etdiyimiz kimi, *duvaq* sözünün dilimizdə işlənmə tarixi də qədimdir. Belə ki, müasir dilimizdə olduğu kimi «Kitabi – Dədə Qorqud» dastanlarının dilində də həmin sözə eyni mənə və fonetik tərkibdə rast gəlirik. Məsələn: «Selcan xatun aydır:- Tatlu dəmağ tutubanı soruşmadım, al duvağım altında söyləşmədim» [58, 92]; Ala gözlü oğlana al *duvaxlı* gəlin aldı [58, 109] və s.

Nümunələrdən məlum olur ki, *duvaq* sözü müasir Azərbaycan dilində də öz ilkin mənasını qoruyub saxlamışdır. Son dövrlər bu leksemin sinonimi olan *fata* leksemi yüksək işlənmə tezliyinə malik olmuşdur. *Yaşmaq-rübənd-niqab* «gəlinin üz örtüyü», *dinqə* «baş örtüyü» və s. kimi leksik vahidlər də bu tematik qrupa daxildir.

Gəlinin ayaq geyimi adları kimi *caxcux* (yeriyərkən səs çıxardığına görə belə adlandırılmışdır), *aynalı corab*, *çarıq*, *məst* və s. adlara təsadüf olunur.

1.2.3.2. *Bəyə məxsus geyim adları:* Gəlin geyim adlarına nisbətən bəy geyim adları toy mərasimi leksikasında azlıq təşkil edir. Əsasən *bəy libası*, *bəy kostyumu*, *bəy papağı* kimi leksemlər geniş işləkliyi ilə seçilir.

1.2.3.3. *Bəzək əşyalarının adları:* Kişi və qadın geyim kompleksini tamamlayan, onlara xüsusi yaraşır verən bəzəklərin, aksesuarların meydana gəlməsi tarixi geyim mədəniyyətinin özünün tarixi qədər qədimdir. Bu baxımdan, tədqiq etdiyimiz Lənkəran bölgəsi toy mərasimi leksikasında təsadüf olunan bəzək əşyaları adları əsasən aşağıdakılardır:

a) *Barmaq bəzəyi adları:* *qızıl üzük* «nişan mərasimində gəlin üçün aparılan barmaq bəzəyidir». Folklor nümunələrində də bu leksemə təsadüf olunur:

*Qızıl üzük firuzə,
Gedin deyın xoruza.
Bu gecə banlamasın,
Yar gələcəkdir bizə. [Ler., Çay.]*

Toy mərasimi leksikasında onun *nişan üzüyü*, *bəxt üzüyü* kimi leksik paralelləri mövcuddur. Məsələn:

Bəxt üzüyün bəxtin açsın,

Nişantaxtın mübarək.

Qıfılqapın tez açılsın.

Bacı, toyun mübarək. [Lən., Bol.]

b) *Baş bəzəyi adları*: *ciğciğa* «qız köçürüləndə onun saçına vurulan bəzək», *başlıq-tac-cıqqa-cütqabağ-gəlintac* «gəlin qızın başına taxılan qızıl bəzək əşyası» və s.

c) *Boyun bəzəyi adları*: *silsilə* «gəlinin boyuna taxılan müxtəlif fiqurlu qızıl boyunbağı», *nargilə* «boyunbağı», *hil* «boyunbağı», *ürəkdəxl* «boyunbağı» və s.

Lənkəran bölgəsində gəlinin belinə *şallama kəmər* adlanan qızıl kəmər taxırdı.

Toy mərasimlərində bəzək məqsədilə istifadə olunan əşyalardan biri də *xınadır*. *Xına* xınayaxdı mərasimi zamanı gəlinin əl, ayaq və barmaqlarını bəzəməkdən ötrü istifadə edilən təbii boya maddəsidir. Onun törəmələri olan *xınayaxdı*, *xınaqoyma*, *xına gecəsi*, *toy xınası*, *qardaş xınası*, *gəlin xınası* kimi adlar toy mərasimi leksikasında geniş işlənir. Bu leksemlə bağlı çoxlu folklor nümunələri də mövcuddur. Məsələn:

Kəmər bağla belinə,

Şərbət verim əlinə.

Gəl bizim əziz gəlin.

Xına qoyum telinə. [Yar., Kür.]

Göründüyü kimi, haqqında bəhs etdiyimiz toy geyim və bəzək adlarının dilimizin lüğət tərkibində özünəməxsus yeri vardır.

1.2.4. Toy yeməklərinin adları.

Azərbaycanın qədim maddi mədəniyyətinin zənginliyini göstərən sahələrdən biri də yeməklərdir. Maddi mədəniyyətin ən mühafizəkar sahəsi olan yeməklər uzun bir tarixi inkişaf yolu keçdiyindən, ona məhsuldar qüvvələrin tədrici inkişafı, istehsal alətlərinin meydana gəlməsi də təsir göstərmiş, yeməklərin çeşidi artmış, tərkibi zənginləşmişdir. Q.Rəcəbli bu barədə yazır: «Yeməklər və içkilər həm də təkcə qidaya olan tələbat baxımından əhəmiyyət kəsb etmir. Xalq yemək və içkilərin hazırlanmasında bütün qabiliyyətini, bilik və bacarığını ortaya qoyur, bayram və mərasimlərdə süfrələri ləziz və müxtəlif çeşidli yeməklərlə, meyvə, çərəz, xuşgəbar xonçaları ilə bəzəyir, lətafətli və xoşamli içkilər hazırlayır, ağır el yığnaqlarını, el toylarını, şərəfətli qonaqlıqları yemək-içmək süfrəsi ilə rəvnəqləndirir. Xalqımızın bu sahədə əldə etdikləri zəngin təcrübə, vərdiş, bilik və bacarıqlar daim zənginləşmiş, bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır». [20, 161] Tədqiqatçılar sübut edirlər ki, «milli yeməklər xalqın qədimliyinin oturaq həyat keçirməsinin əsas amillərindəndir. Bu sahədə də Azərbaycan xalqı başqa qonşu xalqlardan qədim və zəngindir». [108, 8]

Azərbaycanın, o cümlədən Lənkəran bölgəsinin milli yeməklərindən bir çox tarixi-etnoqrafik tədqiqatlarda, monoqrafiyalarda, kulinariya

kitablarında bəhs olunmuş, təsnifatlar verilmişdir. Tədqiqatçılar yeməkləri gündəlik və mərasim (toy, bayram, ehsan və s.) olmaqla iki qrupa bölürlər. Bu baxımdan tədqiq etdiyimiz Lənkəran bölgəsi toy mərasimi yemək adlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.2.4.1. Düyüdən hazırlanan yemək adları. Qeyd edək ki, Azərbaycan xalqının milli yemək adları ərazi cəhətdən fərqli xüsusiyyətlərə malik olsa da, bütün bölgələrdə əsasən ümumişlək yemək adlarına daha çox təsadüf olunur. Məsələn: *Toy plovu* xalqımızın qədim adət-ənənəsinə görə toy məclislərində qonaqlar üçün bişirilən xüsusi yemək növüdür. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində «bişirilib süzölmüş düyüdən və müxtəlif xüruşlardan ibarət şərq xörəyi» mənasında qeyd edilir. [13, 18] Əksər dialekt və şivələrimizdə bu leksemin *aş, toy aş* (Şəki, Mingəçevir, Gəncə, Quba) kimi leksik paralelləri işlədilir. [9, 24] Lənkəran bölgəsində *plov* başqa yeməklər içərisində xüsusi seçilən milli xörəkdir. Toyu plovsuz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Danışq dilindəki «toy plovunu yeyim» alqışı bununla əlaqədar yaranmışdır. Yəqin, bu da Lənkəranın qədim çəltikçilik bölgəsi olması ilə bağlıdır. Belə ki, plovu bölgədə məşhur olan aşağıdakı düyü növlərindən hazırlayırlar: vilqıçır, çilay, ənbəru, sədrı, məmədəli, çanpu, çıtım, rehani, baxşalı, çılınbər, əkulə, həfthuşə, şandə, bobili, beybu, riş, xani, ketun, pozəy və s. Ümumiyyətlə, yemək adlarının rəngarəngliyi xalqın qədimliyindən, oturaq həyatından soraq verən ən dəyərli mənbələrdəndir. Toyun ilk mərhələsi sayılan

ağsaqqalplovda da xüsusi hörmət əlaməti kimi qonaqlara üçün plov bişirilir və ona görə həmin proses *ağsaqqalplov* adlanır. Lənkəran bölgəsində plovun gündəlik yemək qrupuna aid *boranplov, paxlaplov, şüyüdplov, lərgəplov, qaraplov, cücəplov, quşplov, mərciplov, kartofplov* və s. növləri də vardır.

1.2.4.2. Ətdən hazırlanan yemək adları. Azərbaycan xalqı tarixən maldarlıq, qoyunçuluq, balıqçılıq, ovçuluq və s. təsərrüfat sahələri ilə məşğul olduğu və oturaq həyat keçirdiyi üçün zəngin kulinariya mədəniyyətinə malik olmuşdur. Bu baxımdan ətdən hazırlanan aşağıdakı yemək adları toy mərasimi leksikasında geniş işlənir.

Ləvəngi. Lənkəran bölgəsi üçün səciyyəvi olan və xüsusən toy mərasimlərində bişirilən yeməklərdən biridir. İki komponentdən ibarətdir. Talış dilində «*ləvə-qarın*», «*gin//gi//gın*» isə «*boyun*» deməkdir. Yəni boyun və qarnı doldurmaq anlamı ifadə edir. (yeməyin hazırlanma qaydası ilə bağlı bu cür formalaşmışdır). Belə ki, çəkilməmiş qoz, soğan, turşu, duz və istiotdan hazırlanan qarışıq, yəni ləvəngi qarnı və boynunu yarılmış cücənin, balığın, quşun qarnına və boynuna doldururlar. Bu prosesdən də *ləvəngicücə, ləvəngibalıq, ləvəngiquş, ləvəngibadımcan* və s. yemək adları formalaşmışdır. Bunlardan toy yeməyi kimi *ləvəngicücə* və *ləvəngibalıqdan* daha çox istifadə olunur.

Lənkəran bölgəsi toy mərasimi leksikasında *musamma, mütəlcəm, şirinqiymə, şirinqovurma, dolma, qiyməqatıq* və s. ət yeməyi adlarına da təsadüf olunur.

Kabab. Toy mərasimində bişirilən ət yeməklərinin şahı kabab sayılır. Yaranma tarixi etibarilə odun meydana gəlməsi dövrünə təsadüf edən kabab təkcə Azərbaycanda deyil, Qafqazda və Şərqi ölkələrinin çoxunda geniş yayılmışdır. Kabab ərəb mənşəli sözdür. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində «Şişə taxılıb köz üstündə, yaxud tavada qızardılmış tikə-tikə doğranmış ətdən, bəzən balıqdan ibarət yemək» [14, 6] mənasında izah olunmuşdur. Əsasən şişdə bişirildiyi üçün bu yemək növü «*şişlik*» də adlanır. M.Kaşğarının fikrincə *şiş* – tutmac dedikləri yeməyi düzmək üçün istifadə edilən alətdir. [62, 99] -lik komponenti isə hissə, parça, tikə deməkdir. [107, 21] Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarının dilində *şişlik* şəklində işlənmişdir:

«Boynı uzun bədəvi at vergil,

Binər olsun, hünərlidir!

Ağ ayıldan tümən qoyun vergil,

Bu oğlana *şişlik* olsun, ərđəmlidir!» [58, 36]

Toy mərasimi leksikasında bu sözün törəmələri olan *tikəkabab*, *lüləkabab*, *balıqkabab*, *cücəkabab*, *turşukabab* və s. leksemlərə təsadüf olunur.

Azərbaycan dilində kabab sözü frazeoloji birləşmələrin tərkibində də fəal iştirak edir. Ə.Orucovun dili ilə desək: «*bağrı kabab olmaq, kabab kimi qovrulmaq, susuzluqdan ciyərim kabab oldu*» və s. frazeoloji birləşmələr klassik məcazlar kimi ədiblərin dilində işlənir. Məsələn:

Odlayıb salıb fəraqət əhlini

Ciyərim kabab edən eşq (Xətai)

Könlüm, uyma bivəfaya axır səni xərab eylər
 Salıb eşqin atəşinə, cigərim *kabab* eylər. (Q.Zakir)

[14, 89]

1.2.4.3. Şirniyyat adları. Toy yeməkləri içərisində şirniyyatlar mühüm yer tutur. Belə ki, toyun ilk mərhələsi olan elçilik mərasimi də şirniyyatla qeyd olunur. Ağbirçəklərimizin dili ilə desək, qızın həsi alınan kimi ortalığa müəyyən şirniyyatlar: *noğul, nabat, qoğal, kəlləqənd, şirinçörək, qatlama* və s., eləcə də meyvəcat düzülürdü. Oğlan elçiləri *şirin çay içər, xeyir-dua* verərdilər. [Lən.] Bu tematik qrupa daxil olan və Lənkəran bölgəsi toy mərasimlərində təsadüf etdiyimiz şirniyyat adları əsasən aşağıdakılardır: *adaqlı şirnişi, ağız şirinliyi* «*salovçu* (dəvətçi) tərəfindən toy məclisinə çağırılan zaman dəvətlilərə və ya elçilik, nişan mərasimlərində qonaqlara paylanan şirniyə verilən ad», *şirni* «toy məclisində xonçalara düzülən və ya xeyir iş münasibətilə paylanan şirniyyat», *çanquru* «düyü unundan bişirilən gəlin qız üçün pay qoyulan şirniyyat növü», *kəlləqənd* «toy-nişan mərasimlərində oğlan evinin xonçalarına yerləşdirilən konus formalı qənd», *külçə* «üstü naxışlı çörək növü, əsasən gəlin gedəndə ona pay qoyulurdu», *bişi* «gəlin gedəndə qız üçün pay qoyulan yağda qızardılmış şirin çörək», (Lənkəran bölgəsi üçün səciyyəvi olan bu şirniyyat növü *bişmək* feilindən yaranmış feli-isimdir.) *zirençörək* «içi yağ, zəfəran, şirni və undan hazırlanmış qarışıqla doldurularaq, təndirdə bişirilən kətəyə oxşar uzunsov çörək növü», (Nənələrimizin dediyinə görə, gəlin köçürüləndə qız evi onun üçün «şələ» (pay) düzəldir.

Şələ əsasən belə şirniyyatlardan ibarət olur. Zireñörəyini daha çox dağ kəndlərinin əhalisi hazırlayır. [Lən., Nüv.] *bamiyə* «yağda qızardılmış şirin çörək», *əyirdək*, *şəkərçörəyi*, *şorçörəyi* və s.

Lənkəran bölgəsi toy mərasimi leksikasında içki adlarından *şirin çay* və *şərbət* sözlərinə daha çox təsadüf olunur. Bunlardan şərbət xüsusilə seçilir. Belə ki, toyun bütün mərhələlərində toy iştirakçılarına *şirinlik* əlaməti kimi şərbət paylanılır.

Beləliklə, toy mərasimi yeməklərinin geniş çeşidi, hazırlanma qaydaları, təyinatı, rəngarəng adlarla ifadəsi xalqımızın qida mədəniyyətinin qədimliyini, zənginliyini təsdiq edir.

1.2.5. Toyla bağlı oyun, rəqs və mahnı adları.

Qeyd etdiyimiz kimi, toy tarixən xalqın məişət əyləncələrinin ən kütləvisi və ən məşhuru olmuşdur. Yeni ailənin yaranması ilə bağlı olan bu şənlik bəzən öz çərçivəsindən çıxaraq ictimai-mədəni hadisəyə çevrilmişdir. Belə ki, elliklə hamı bu şənlikdə iştirak edir, ümumi sevinclərini bölüşür və əylənirdilər:

Ay bu evlər, uzun evlər,

İçində olsun *toylar*.

Tutulsun *qardaş toyu*,

Oynasın bəstə boylar. [Mas., A1.]

Toylar həm də musiqi mədəniyyətimizin əsas səhnəsi olmuşdur. Q.Cavadova görə, «Toy öz məzmunu etibarilə iki nəfərin ailə səadəti qurmasına xidmət etsə də, daha geniş və əhatəlidir. Ənənəvi toylarımızın repertuarında zəngin oyun və əyləncələrin, rəqslərin,

deyişmələrin, dastan gecələrinin xüsusi yer tutduğunu, cıdır, gülüş yarışlarının keçirilməsini nəzərə alsaq, onda Azərbaycan toyunun məzmunu, əhatə dairəsi ilə az da olsa tanış olmaq imkanı əldə etmiş oluruq. Zəngin repertuarlı, milli koloritli rəqslərimizin, meydan tamaşalarımızın, oyun və əyləncələrimizin bir çox nümunələri məhz bu mərasimlərdə yaradılmışdır. Elə buna görə də toy mərasiminə xalqımızın ilk filarmoniyası, ilk teatri və nəhayət, ilk sirki kimi yanaşmaq lazımdır». [31, 91]

Lənkəran bölgəsi toy mərasimlərində oynanılan, ifa olunan oyun, hava və mahnıların bir qismi B.Şahsoylu, L.Ağayev, E.Aslanov və s. tədqiqatçılar tərəfindən toplanılıb nəşr olunmuşdur. Sevindirici haldır ki, bu mahnılar xalqın yaddaşında hələ də yaşayır. Yaşlı nəslin hər hansı bir nümayəndəsinə yaxınlaşıb toy haqqında soruşanda zümzümə edərək oxuyur:

Bu gün ayın onudur,
Sarı məxmər donudur,
Qurban olum qardaşa,
Bu gün, sabah toyudur. [Lən., Ver.]

1.2.5.1. Oyun adları. Bacı-bacı «qız toyunda icra olunan oyunun adı», *Xan-xan* «toy məclislərində subay oğlanların oynadığı qədim oyun adı», *Qarabirçək* «qız toyu məclislərində ifa olunan oyunlardan biri», *Qayınana-gəlin* «gəlin qızın subay rəfiqələri tərəfindən oynanılan oyun» *Velaçola* «dəstə ilə oxuna-oxuna icra olunan oyunun adıdır» «*Vel*» talış dilində «*qij*» mənası ifadə edir. «Çola» isə türk mənşəli «çala» (dərə) sözünün fonetik variantıdır. *Həməndə* «oxuma ilə

müşaiyətlə olunan halaysayağı qız-gəlin oyunu», *Əmioğlu* «toy şənlikləri zamanı mahnı ilə müşaiyətlə olunan qız-gəlin oyunu». Bu zaman qızlar dəstə ilə oxuyurlar:

I dəstə:

Əmimoğlu sən nəsən yar-yar,
Sən məni bəyənməsən yar-yar,
Eləsinə gedərəm yar-yar,
Sən ona qul olasan yar-yar,

II dəstə:

Əmimoğlu ziyadə yar-yar,
Quşu vurur yuvada yar-yar,
Sağ olsun əmimoğlu yar-yar
Neçin gedirəm yada yar-yar. [Mas., Ərk.]

Gərdəkqacırdı // Duvaqqapdı «toy şənlikləri zamanı icra olunan altüstü oyun», *Xanvəzir* və s.

1.2.5.2. Rəqs adları. Toy mərasimlərini rəqssiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bu baxımdan K.Həsənov yazır: «Rəqsə təkan verən, onun üçün məqam yaradan şadlıqların, əlbəttə, başlıcası toydur. Azərbaycan toyu, demək olar ki, fasiləsiz musiqi, oyun və rəqsdir. Toyda kiçikdən böyüyə qədər hamı rəqs edir. Neçə gün davam etməsindən asılı olmayaraq, toy günlərində hər kəs oynamağı, rəqs etməyi özü üçün bir şərəf hesab edir». [79, 9]

Bu ümumilik ümummilliyə rəqs adlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Ə.M.Dəmirçizadənin dili ilə desək: «Əvvəllər ayrı-ayrı qəbilələrin folklor növü olaraq məhz qəbilə dilində yaradılmış olan şifahi

ədəbiyyat nümunələri yavaş-yavaş dilcə də ümumiləşdirilir, hətta adca öz qəbiləvi mənşəyini bildirən bayatı, əfşarı, qaytağı, varsağı kimi vahid ümumxalq folklorunun növləri yaranırdır.» [36, 74]

Tədqiq etdiyimiz Lənkəran bölgəsi toy mərasimlərində təsadüf olunan rəqs adları haqqında İ.Əzimbəyov yazır: «Lerik rayonunun Kələxan kəndində toy zamanı rəqslər müxtəlif cür icra olunur. *Qaytarma* «sözün kökü dəyişmə», *Renq* «gözəl dönmələrlə müşayət olunur», *Turaçi* «turac quşunun hərəkətlərinə oxşar hərəkətlər», *Mirzəyi* «mirzə-yazı yazan, yaxşı yazı yazan, pero ilə səliqəli yazı yazan mənasında», *Uzundərə* «rəqs əvvəl bir istiqamətdə aparılır, sonra əksinə», *Avarai* «müxtəlif fiqurlarla əsasən çətin rəqsdir, ancaq mahir rəqqas rəqs edə bilər», *Qaytağı* «bu ad kaytaqlar nəslinin adı ilə bağlıdır-dağlılar», *Ləzgin* «bu ad ləzginkanın növlərindən biridir». [92, 19]

Müəllifin qeyd etdiyi rəqslərin bəziləri müasir dövrdə Lənkəran bölgəsinin bəzi dağ kəndlərində oynanılır. Toy mərasimi üçün səciyyəvi olan rəqs havalarından biri də Vağzalıdır. *Vağzalı* sözünün yaranma mənbələri haqqında Q.Cavadov yazır. «*Vağzalı*» havası ilə əlaqədar lənkəranlılar arasında müəyyən mülahizələr mövcuddur. Belə ki, xalq arasında deyilir ki, bu havacatın adı *Vağzalı* deyil «Boğə zal» - yəni *Bağ zalı* adlanır. Bunun səbəbi isə el arasında aşağıdakı bir rəvayətlə izah edilir. Talış xanı Mir Mustafa xanın qızı Bəyimxanımın gündəliyində yazılır ki, onun babası Qaraxan (Seyid Cəmaləddin) hərbi

səfərdən qələbə ilə qayıdarkən saray əhli, habelə qohum-əqrabası onu təntənə ilə qarşılamaq üçün Butəsər (indiki Pensər) kəndindəki bir bağda məclis qurulur. Lakin yağış başladığı üçün əhali çoxlu xalça-palaz gətirib, ağacların üstünü örtür. Nəticədə bağda geniş zalı xatırladan mənzərə yaradılır. Elə bu dövrdən həmin bağ əhali arasında *Bağzalı* adlandırılmağa başlanır. Deyilənlərə görə, bu zaman əslən Şamaxıdan olan kamançaçı bədahətən və indiyədək burada eşidilməyən bir musiqi nömrəsini ifa edir. İlk dəfə bağda ifa edildiyi üçün həmin havacatı əhali bu dövrdən «*Bağzalı*» adlandırılmağa başlamışlar. Sonralar o «*Vağzalı*» kimi məlum olub, gəlin gətirilməsi zamanı ifa edilməyə başlanmışdır. [32, 480]

Digər tədqiqatçılardan K.Həsənovun fikrincə: «Azərbaycanda elə bir toy olmur ki, orada «vağzalı»nın cazibədar sədası eşidilməsin. Çox qədim, öz adından xeyli qədim rəqsdir, onun mənbəyini tarixdə axtarmaq lazımdır. Məlum olduğu kimi XVI əsrdə Azərbaycanda cənubdan gəlmiş Qaraqoyunluların böyük bir qəbiləsi məskən salmışdır. Onlar çoxlu mahnı və rəqslər yaratmış, lakin bunlardan tarixdə iz qalmamışdır. Təkcə bir melodiya əsrimizə qədər gəlib çatmışdır ki, onu da qaraqoyunlular nəslindən olub, hazırda Şəki rayonunun Təpəcənnət, Çayqaraqoyunlu, Dərəcənnət, Hətəm obası, Şirinbulaq, Kəhriz və başqa kəndlərdə yaşayanlar qoruyub saxlamışdır. «Vağzalı» rəqsinin əsasını təşkil edən, əvvəllər «Qarabağın ağır» adlanan qədim melodiya sonralar iki hissəyə şaxələnərək «Asta Qarabağ» və «Vağzalı» melodiyasına çevrilib. [49, 31]

Vağzalı havası adətən gəlin yola salınarkən həm toyda, həm də köçəndə çalınır. Fikrimizcə, bu melodiya yola düşmə, addımlama anlamı ifadə edir.

Cəhribəyim rəqsində «gəlin, bəy, elçi, sağdış və başqaları iştirak edir». *Cəngi* «cəngavərlik yerışı, döyüşə çağırış ifadə edir», *Heyvagülü*, *Tərəkəmə* «Azərbaycanda məskən salmış qəbilənin adıdır», *Halay* «oxunma və əlçalma ilə müşayiət olunan eyni tipli rəqslərə verilən ümumi adıdır.» Lənkəran bölgəsi üçün səciyyəvi olan bu rəqs növü hal-hazırda xüsusilə Masallıda ifa edilir. Ağbirçəklərimizin dili ilə desək, rəqs zamanı qız-gəlinlər iki cərgədə biri digərindən 10-12 addım ara saxlamaqla qarşı-qarşıya dururlar. Birinci cərgədəkilər nəqarəti deyə-deyə ikinci cərgəyə sarı üz-üzə irəliləyirlər. Sonra oxumanı davam etdirərək dönmədən geriyyə, öz yerinə çəkilirlər. İkinci cərgə öz bəndini deyir, həmin tərzdə birinci cərgəyə sarı irəliləyir və geriyyə, yerinə qayıdır. Bu qayda ilə mahnı və rəqs cərgələr tərəfindən növbə ilə davam etdirilir:

I dəstə:

Bu toy kimin toyudur,

II dəstə:

Mübarək, ay mübarək.

I dəstə:

Qız-oğlanın toyudur,

II dəstə:

Mübarək, ay mübarək.

I dəstə:

Oğlan, toyun mübarək.

II dəstə:

Mübarək, ay mübarək.

I dəstə:

Ay qız, toyun mübarək.

II dəstə:

Mübarək, ay mübarək. [Mas., A1.]

Mücəssəmə (ərəb mənşəli heykəl anlamındadır) rəqsini, əsasən qocalar ifa edirlər. *Gəlinatlandı* «gəlini ata evindən yola salanda çalardılar», *İnnabı, Şeydalı, Boy-boy, Əlolo, Zəngi yarım Heydər bəy, Lo-lo* (halay rəqsi)

Ay, lo-lo yar düymələri mərcan. [Mas.]

Lo – sözü polisemantik sözdür. Bu parçada sevgili mənasında işlənmişdir. İkinci mənası əcinə adlarından biridir. Üçüncü mənası pıs-bəd (məsələn, lo xəbər) anlamıdır. *Laqquti* «toy mərasimində çalınan – alətin adı ilə bağlıdır», *Uzundərə* «əsasən, kişilər oynayırlar», *Pəhləvani, At oyunu, Dik dəstə, Nəlbəki rəqsi, Nənəxanım rəqsi* və s.

Ümumiyyətlə, toy mərasimi leksikası rəngarəng rəqs adları ilə zəngindir. Vaxtilə dildən düşməyən bu rəqs adları haqqında bizə çox az məlumat gəlib çatmışdır. K.Həsənov bu haqda yazır: «Rəqs adlarından çox az bir hissəsi təsadüfi adlardır. Rəqs adlarının çox böyük qismini isə təxminən müəyyən bir anlayış yaradır, nəyəsə, kiməsə həsr olunurdu. Bu həsr edilmələr əvvələn təbiətə-güllərə, çiçəklərə və s. aiddir. Bir çox adlar, əsasən rəqs müəlliflərinin, ya da onların ailə üzvlərinin adlarına həsr olunurdu. Müəyyən yerlərə, dağlara, dərələrə, şəhərlərə, kəndlərə, çaylara və s. həsr

olunmuş rəqs adları da az deyildir. Elə rəqslər də vardır ki, onların müəllifləri vaxtilə Azərbaycanda məskən salmış bir çox qəbilələri təmsil edənlərdir». [49, 28]

1.2.5.3. Mahnı adları. Qeyd etdiyimiz kimi, toy çoxmərhələli ailə – məişət mərasimidir. Bu mərasimə toplaşan qız-gəlinlər toyun hər mərhələsinə uyğun sözləri özündə əks etdirən nəğmələr oxumuşlar. Dildəndilə, nəsil-dən-nəsilə ötürülərək xalqın yaddaş xəzinəsində yaşayan toy mahnı adları əsasən mürəkkəb ad şəklindədir. Məsələn, *Mübarək ay mübarək*:

I dəstə:

Dərmişəm şirin narı,
Şirin deyərlər yarı.
Hamıdan şirin olur,
Böyük qardaşın yarı,

II dəstə:

Mübarək ay mübarək,
Qardaş toyun mübarək. [Ler., Çay.]

Ay qız nişanın gəlir:

I dəstə:

Su gələr bəndə dəyər,
Kəklik kəməndə dəyər.
Qardaş bir qız sevibdir,
Cəmən bu kəndə dəyər.

II dəstə:

Ay qız nişanın gəlir,
Qırmızı şalın gəlir. [Lən., Süt.]

Bacım toyun mübarək:

I dəstə

Əzizinəm, bəstəyəm,
 Əlində gül dəstəyəm.
 Xəbər alsan halımı,
 Mən sənin üçün xəstəyəm.

II dəstə:

Bacım, toyun mübarək,
 Bəstə boyun mübarək,
 Gedən yerdən xeyir görəsən,
 Ayın, günün mübarək. [Ast., Şah.]

Bu mahnıda gəlinin rəfiqələri, yetkin qızlar gəlinə xeyir-dua verirlər və həm də onu əyləndirirlər. Göründüyü kimi, mahnıda ifadə olunan sözlərin əksəriyyəti: məsələn, «*bəstə boyun*», «*bəstəyəm*» və ya ifadə quruluşuna görə «*əzizinəm bəstəyəm*», «*əlində gül dəstəyəm*», «*xəbər alsan halımı*» və s. ümummilli xalq üslubunu əks etdirir.

Toyuna qurban olum:

I dəstə:

Bu evlər uzun evlər,
 Toyuna qurban olum.
 İçində olsun toylar,
 Boyuva qurban olum.

II dəstə:

Ucadır boyun sənin
 Nə xoşdur toyun sənin
 Bir oğlana getmisən
 Camalda tayın sənin. [Ler., Çay.]

Aman nənə:

I dəstə:

Aman nənə, xanım nənə, yar nənə,
Nə baxırsan ala gözlü yar mənə!...

II dəstə:

Evlərinin dalı sünbül tayası,
Sağarlar qoyunu oynar, balası,
Talışın qızları ceyran balası.
Aman nənə, xanım nənə, yar nənə.

[Lən.]

Yar-yar:

I dəstə:

Qardaş çıxıb yollara yar-yar.
Yaylıq edər kollara yar-yar.
Bacılar qurban olar yar-yar.
Qardaş gələn yollara yar-yar.

II dəstə:

O tayda quzu gördüm yar-yar.
Tükü qırmızı gördüm yar-yar.
Sənə qurban, ay qardaş yar-yar.
Sevdiyim qızı gördüm yar-yar. [Ast.]

Əllərə xına yaxarlar:

I dəstə:

Əllərə xına yaxarlar,
Gözlərə sürmə çəkərlər.
Dur burdan əkil oğlan.
Pəncərədən baxarlar,

II dəstə:

Ay qara qoyunun yağdı bu bacı,
Bir gecənin qonağıdı bu bacı. [Yar.]

Xınanı yaxın dəstinə:

I dəstə:

Mixək əkdim ləyəndə,

II dəstə:

Xınanı yaxın dəstinə, dəstinə.

I dəstə:

Mixək boyunun əyəndə.

II dəstə:

Xınanı yaxın dəstinə, dəstinə.

I dəstə:

Yeddi qurban kəsərəm,

II dəstə:

Xınanı yaxın dəstinə, dəstinə.

I dəstə:

Əlim əlinə dəyəndə.

II dəstə:

Xınanı yaxın dəstinə, dəstinə.

Xəbər aparın oğlanın dostuna. [Ast.]

Qız evində toy zamanı qızın dostları onun başına toplaşır. *Qızbaşı* adlanan bu mərasim zamanı dəstə-dəstə cərgəyə düzülən qızlar böyük həvəslə «*Dəst eyler, gul eyler*», «*Hay narın, nar*», «*Yar-yar*» və s. mahnıları oxuyurlar.

I dəstə:

Dəst eyler, gül eyler,
Yar məni bəgəm eyler...

II dəstə:

Pencərədən gün düşdü,

Gün bağrımı uçurdu.
Qərə papaq ağ oğlan,
Yenə yadıma düşdü.

I dəstə:

Dəst eyler, gül eyler,
Yar məni bəgəm eyler...

II dəstə:

Kələğə pencə-pencə,
Şirindir halın necə.
Yeddi qurban kəsərəm,
Qardaşım gələn gecə.

I dəstə:

Dəst eyler, gül eyler,
Yar məni bəgəm eyler... [Ler., Çay.]

Mahnıda işlənən bir sıra sözlər: dəst, bəgəm, kələğə, pencə-pencə (beş barmaq) yerli şivəyə məxsusdur.

Bundan sonra «*Əmimoğlu*» mahnısı ifa edilir. Bəyin əmisi qızları, qonşu qızları və digər cavanlar da onlara qoşulur. Ümumiyyətlə, «*Əmimoğlu*» mahnısı toyun müxtəlif mərhələlərində ayrı-ayrı variantlarda oxunur. Halay tipli mahnı məzmununa görə çox maraq kəsb edir:

Gedin deyın xoruza, əmimoğlu,
Göydə aydır firuzə, əmimoğlu.
Bu gecə banlamasın, əmimoğlu
Qonaq gələcək bizə, əmim oğlu.

Gedin deyin laçına, əmimoğlu,
 Bəzək vursun saçına, əmimoğlu,
 Üç il var nişanlıyıq, əmimoğlu.
 Bəs toy qaldı haçana, əmimoğlu. [Mas.]

Gözləri göyçək oğlanın toyudu:

I dəstə:

Oturmuşdum Şəkiddə,

II dəstə:

Gözləri göyçək oğlanın toyudu.

I dəstə:

Ürəyim səksəkiddə,

II dəstə:

Gözləri göyçək oğlanın toyudu.

I dəstə:

Eşitsəm yarım gəlir,

II dəstə:

Gözləri göyçək oğlanın toyudu.

I dəstə:

Muştuluq nəlbəkiddə.

II dəstə:

Qapqara birçək oğlanın toyudu,
 Gözləri göyçək oğlanın toyudu. [Ast.]

Gəlin xoş gəldin, xoş gəldin:

I dəstə:

Gəlin xoş gəldin, xoş gəldin,
 Bizim evlərə xoş gəldin.

II dəstə:

Gəlin deyər hanı atam?
 Qayınatandır sənin atan.
 Gəlin deyər hanı anam?
 Qayınanandır sənin anan.

I dəstə:

Gəlin xoş gəldin, xoş gəldin
 Bizim evlərə xoş gəldin. [Yar.]

Göndərin hamama göndərin:

I dəstə:

Ay bu evlər uzun evlər.

II dəstə:

Göndərin hamama göndərin,
 Oğlanı hamama göndərin.

I dəstə:

Ay içində olsun toylar.

II dəstə:

Göndərin hamama göndərin,
 Oğlanı hamama göndərin.

I dəstə:

Ay yığılsın qız-gəlinlər.

II dəstə:

Göndərin hamama göndərin
 Oğlanı hamama göndərin.

I dəstə:

Ay oynasın bəstəboylar.

II dəstə:

Göndərin hamama göndərin
 Oğlanı hamama göndərin. [Lən.]

*Qırmızı alma səsefim, Kinəlim-kinəlim (ay qız),
Yaxşı bəzək vuruz bizim gəlinə, Stəkanı nəlbəkiyə qoy
gəlin:*

I dəstə:

Stəkanı nəlbəkiyə qoy gəlin.
Evdəki dillərini yerə qoy gəlin.

II dəstə:

Ay gəlin, evlər ayırdır
Ay gəlin, dillər ayırdır.

I dəstə:

Stəkanı nəlbəkiyə qoy gəlin.
Evdəki dillərini yerə qoy gəlin. [Ler.,

Kəl.]

*Ay qız-ay oğlan, Boy-boy, Yar gəldi, Bu toy kimin
toyudu, Ucadır boyun sənin, Get bacım Allah saxlasın,
Verin bizim gəlini- gəlini, A nimtənə- nimtənə (naxış adı):*

I dəstə:

Haşiyələrin qırmızı,

II dəstə:

A nimtənə - nimtənə.

I dəstə:

Bəzər paltarımızı,

II dəstə:

A nimtənə - nimtənə.

I dəstə:

Bəzər gəlini –qızı

II dəstə:

A nimtənə - nimtənə.

I dəstə:

Atlas deyiblər sənə.

II dəstə:

A nimtənə - nimtənə. və s. [Ast]

Qeyd etməliyik ki, xalq yaradıcılığında janr etibarilə tam «müstəqil» mahnılara nadir hallarda rast gəlmək olur. Çox vaxt bir mahnı daxilində müxtəlif janrlara məxsus xüsusiyyətlər bir-biri ilə əlaqəyə girir. Bu əlaqədə leksik vahidlər özünəməxsus tərzdə səslənir. Burada mövcud söz və ifadələrə yeni mənə vermək, emosional çalarlıq yaratmaq, həmçinin müxtəlif forma, məqam və vəziyyətdə işlətmək olur. Bunların çoxu məcazi mənə kəsb edir və həm də yerli koloriti tərənnüm edir.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ LƏNKƏRAN BÖLGƏSİ TOY MƏRASİMİ ADLARININ LEKSİK- SEMANTİK VƏ STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

2.1 Toy mərasimi adlarının semantikasi.

2.1.1. Sinonimlik. Dilimizin lüğət tərkibini təşkil edən müxtəlif sahə leksikalarında olduğu kimi, toy mərasimi leksikasında da sinonim, omonim və antonim kimi leksik-semantik söz qrupları mövcuddur. Bu qruplardan sinonimlik toy mərasimi leksikasında geniş yayılmış hadisədir. Sinonimlər fonetik tərkibcə müxtəlif, mənaca yaxın sözlərdir. R.Məhərrəmovanın dili ilə desək: «Sinonimlər ümumxalq dilinin ifadə imkanlarını əks etdirən ən əsas milli vasitələrdəndir. Onlar dilin spesifikasiyasını, onun xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan dil vahidləridir. Sinonimlərin zənginliyi dilin zənginliyinin əsas şərtlərindən biridir. Çünki hər bir sinonim nitqin ifadəsinə bu və ya başqa dərəcədə mənə çalarlığı gətirir». [63, 117]

Azərbaycan toy mərasimi leksikasının ümumxalq sözləri zəminində formalaşması sinonimliyi yaradan başlıca əlamətlərdən biridir. Belə ki, xalqımızın adət-ənənələrini özündə əks etdirən leksemlər müxtəlif dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən Lənkəran (şərqi qrupu) dialektində ayrı-ayrı sətərkibli sözlərlə işlənərək, mənə çalarları ifadə etmişdir. Bu baxımdan toy mərasimi leksikasına daxil olan sinonimləri leksik və morfoloji cəhətdən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Toy mərasimi leksikasına aid eyni bir məfhumun Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində başqa-başqa sözlərlə adlandırılması.

Bu nöqteyi-nəzərdən sinonimlik daha çox mərasim adlarında özünü göstərir. Qeyd etdiyimiz kimi, Lənkəran bölgəsində işlədilən eyni bir məvhumlu söz Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində başqa-başqa fonetik cildli sözlərlə ifadə olunur: *ağsaqqalplov* (Lənkəran) – «qızın ata-anasının razılığı alındıqdan sonra kişi elçilərinin qız evinə gəlib buradakı ağsaqqallarla birlikdə keçirilən qonaqlığın adı»: Dünən Kinəbacının qızının *ağsaqqalplosuna* getdiy [Lən., Dar.] Şərq qrupu dialektlərində *nişantaxdı* (Abşeron), *sövdələşmə* (Salyan), *xastakarlıq* (Muğan), şimal qrupu dialektlərində *üzüktaxma* (Qax, Şəki), qərb qrupu dialektlərində *hərialdı* (Qazax), *hə//qızın həsi* (Tovuz) adlanır. [71, 45-70] *Adaxlama // nişanlanma // deyikləmə* (Lənkəran) – Qonşumuz Əlinin gızını Kərimin oğluna adaxladılar. [Ler., Çay.] Qərbdə buna *adağlanma // adolma* (Qazax) addandırmaq (Gəncə) [16, 5] da deyirlər. Bu sözləri terminoloji dubletlər və ya tam sinonimlər də adlandırmaq olar. Çünki mənə və ifadə baxımından eyni məfhumların müxtəlif fonetik variantlarıdır. Lənkəran bölgəsində deyikləmə leksemi qərb zonasından fərqli olaraq həm də qızın uşaq ikən adaxlanması anlamında işlənir. Bu tipli sözlər toy mərasimi leksikasında çoxluq təşkil edir. Məsələn: *göbəkəsmə* (Lənkəran) «qız ilə oğlanın körpə ikən adaxlanması adəti»: Samirə Əlinin köbəkəsməsi idi. [Lən., Süt.] Şimal qrupunda *beşikərtmə // beşikəsmə*

(Şəki, Zaqatala, Qax) adlanır. [39, 104.]Azərbaycan xalqının ən qədim adətlərindən biridir. Belə ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində də (Baybican bəy aydır: Bəylər Alla-təala mana bir qız verəcək olursa, mənim qızım Baybörə bəy oğluna *beşik-kərtmə* yavuqlu olsun). [58, 52] *beşik-kərtmə* variantına təsadüf olunur. Bu adətlə bağlı Q.Rəcəbli yazır: «*Beşik-kərtmə*» adəti zamanı oğlan və qız uşaqları hələ beşikdə, yəni qundaqda ikən onların valideynləri sövdələşib uşaqlarını bir-birinə deyikli edir və bunun təsdiqi kimi qızın beşiyinə kərt (nişan) qoyurdular. «*Beşik-kərtmə*» sözü də buradan yaranmışdır. Bəzi hallarda qız uşağı oğlan uşağından müəyyən vaxt sonra doğulurdu. Uşaqların valideynləri qabaqcadan şərtləşdiklərinə görə, mamaça körpənin göbəyini kəsən zaman «göbəyini filankəsin oğluna kəsirəm» sözlərini deyirdi. Buradan da «*göbəkkəsmə*» ifadəsi meydana çıxmışdır. [20, 317] Belə sözlərdən olan dastqətənə // əltutdu (Lənkəran) – «toydan bir həftə əvvəl oğlan evi ilə qızgilin birlikdə çağırdığı məsləhət məclisi»: Oğlanın ağsəqqəli ilə qızın ağsəqqəli bir-birinin əlini tuturlar. Bu zaman oğlan ağsəqqəli qız ağsəqqəlinin əlinə pul qoyur ki, bu də əltutdu adlanır. [Lən., Bol.] Şərqi qrupu dialektlərində buna *əlbəsd* (Yardımlı) [68, 123], şimalda isə *xeyirləşmə* də deyirlər. [9, 122] Hırdəbo // xırdəba (Lənkəran) «toydan əvvəl, oğlan tərəfin nişanlı qızgile göndərdiyi toy üçün sərflənəcək ərzaq və ya onun xərci»: Ərəstənin qızının hırdəbosun gətirmişdilər. Biz də ora getmişdik. [Ast., Pen.] Bu mərasimə Gədəbəy, Kəlbəcər və Naxçıvanda «*ağamat* //

ağamətlik», [Ast., Pen.] Abşeronda «*mitmaxxərçi // toyxərçi*», Yardımlıda «*kəsmət*», [68, 123] Muğan və Cəlilabadda «*şələməzər*», [21, 48] Qubada «*tabağqırağı*» deyirlər. [26, 23] Digər bir mərasimin adını ifadə edən belbağlama (Lənkəran) «gəlinapardı toyunda gəlin qızın belinə qırmızı rəngdə yaylığın bağlanması adəti»: Dünənki toyda belbağlama zamanı Həsən gülşəftəli (qırmızı yaylıq) ilə gəlinin belini bağladı [Lən., Gər.] bu qəbil sözlərdəndir. Qərb qrupu dialektlərində *toqqalama* (Qazax), şimalda kəmərtaxdı (Şəki) [39, 78.] cənubda kəməribağlama (Ordubad), belqurşama (Naxçıvan) adlanır. [28, 24] Bütün bölgələrdə eyni tərzdə icra edilərək aşağıdakı folklor nümunəsi söylənilir.

Anam, bacım qız gəlin,

Əli, ayağı düz gəlin.

Yeddi oğul istərəm,

Bircə dənə qız gəlin. [Yar., Kür.]

Həmçinin *şeyoğurladı* (Lənkəran) – «gəlin aparılan zaman qədim adət-ənənəyə uyğun olaraq, oğlan evi adamlarının, xüsusilə oğlan yengəsinin xəlvəti qızgilin əşyalarından götürməsi»: Bu gördüyün kasaları gəlinin atası evindən oğurlamışıq. [Lən., Gər.] Əksər dialekt və şivələrimizdə onun *xəspuşluq // xəkrizdəmə* (Ağdam, Füzuli, Şuşa, Tətər), çırırtma (Laçın, Cəbrayıl) və s. kimi sinonimik variantlarına təsadüf olunur. [9, 184]

Eyni tərzdə icra olunan *yolkəsdi// qabaqkəsdi* (Lənkəran) «gənclərin, uşaqların toy alayının qabağını kəsib xərclik alması»: Əvvəllər uşaqlar ciyə və ya güzgü

ilə gəlinin qabağını kəsib pul alardılar və həmin pul yolkəsdi adlanardı. [Lən., Vil.] Şərqi qrupunda sicim tutdu (sicim kəndir sözünün dialektində sinonimidir) (Yardımlı) [68, 123], qazaqyana (Abşeron), şimal qrupu dialektlərində doqqazkəsdi (Şəki), [39, 105] qərbdə *qabağıaldı // qabağtutdu* (Qazax, Cəbrayıl) adlanır. [16, 123]

Mərasimin ümumi adı olan toy sözü də sinonimik cərgə əmələ gətirir. *Toy – düyün – xeyir iş – məclis – şadlıq* leksemləri Azərbaycanın əksər bölgələrində eyni fonetik tərkibdə işlənir. Məsələn:

Bizdə olan gözəllər,
Bağ-bağcanı bəzərlər.
Toy-düyündə, nişanda.

Tovuz kimi süzərlər. [Mas., Bor.]

Dövrən (Lənkəran) – «toyun sonunda bəyin və ya gəlinin çalğıcıların müşayəti ilə toy iştirakçılarından pul yığması adəti»: Dövrəndə vağzal havası çaldırdılar və gəlini gətirərək pul yığdılar. [Lən., Gər.] Bir sıra dialekt və şivələrimizdə buna «*döyran*» (Qəbələ), «*dövrənyığma // dövrənyığımu*» (Zaqatala), «*ayanat*» (Naxçıvan), «*hətbaş*» (Ordubad), «*dövrənpulu*», «*dəfəgəzdimə // tabaqgəzdirdi*» və «*pulsalma*» (Qarabağ) deyirlər. [9, 34]

Toy mərasimi leksikasında sinonimlik insan anlayışı ifadə edən sözlərdə də özünü biruzə verir. Adaxlı-nişanlı – deyikli həm ədəbi dildə, həm də dialekt və şivələrimizdə eyni variantda işlədilir. Məsələn;

Əcəb şalın güllüdür,
Ortası bülüllüdür.
Qardaş, adaxlın gördüm

Əcəb şirin dillidir. [Mas., Al.]

Sərxeyi (Lənkəran) – «oğlan və qız toylarını idarə etmək üçün yaxın qohumlar arasından seçilmiş şəxsə verilən ad» [111,48]: Əvvəllər sərxeyinin çubuğundan uşaqlar qorxardılar. [Lən., Vil.] Qərb qrupunda *toyağası* // *toybabası* (Qazax), [16, 164.] şimalda *toybaşı* // *toypadşahu* // *toyşünas* (Şəki), [39, 106.] cənubda *toybəyi* (Naxçıvanda) adlanır. [18, 395.] Tamada (Lənkəran) – «toy şənliklərini idarə edən şəxs»: Axşam toyda tamada qəşəng məclis aparırdı. [Lən., Dar.] Qərb qrupu dialektlərində masabəyi sinonimik variantına da təsadüf olunur. [16, 48] Ayağçı (Lənkəran) «toy – nişan məclislərində qonaqlara xidmət edən şəxsə verilən ad» [15,12]: Əyağçını çağırdım ki, mənə yağsız polo gətirsin. [Lən., Dar.] Ayrı-ayrı yerlərdə onu «ayağüsdi» (Quba), «ayaxçı» (Şəki), «ayağçı» (Salyan), «əyaxçı» (Qazax), «sərpayı», «xəlifə» (Abşeron), «qazaq» (Muğan), «aralıq adamı» da çağırırlar. [9, 15] Digər adlardan sağdış (Lənkəran) – «oğlan və ya qız evində keçirilən toy tədbirlərində təzə evlənənlərin sağında addımlayan və ya əyləşən şəxsə verilən ad» məsələn:

Günəş boy göstərib açılır səhər,

İgidlər meydanda göstərir hünər.

Xələtini versin toya gələnlər.

Görüm, ay bəy, toyun mübarək olsun.

Sağdışına, soldışına borc olsun.

Ay borc olsun, borc olsun. [Ast., Şah.]

Ayrı-ayrı dövrlərdə, başqa-başqa yerlərdə ona «*balbağan*» (Zaqatala, Qax), [18, 107] «*böyük yançı*» (Şəki), [39, 27] «*qardaşlıq*» (Qazax, Tovuz, Şəmkir), [16,

190] «*sağdış*» (Ordubad), «*qanus*», «*ərusbər*», «*sahbala*» və s. demişlər. [78, 170] Salovçu // dəvətçi (Lənkəran) «toydan bir-iki həftə əvvəl siyahı üzrə tapşırılan adamları toy məclisinə çağıran şəxsə verilən ad»: Saloçi Əlinin qızının toyuna vədə alırdı. [Lən., Gər.] Əksər dialekt və şivələrimizdə «*adamçağıran*» (Abşeron), «*çağırıqçı*» (Qazax), «*çağırışçı*» (Quba), «*xondaçı*» (Salyan), «*nəvə*» (Naxçıvan), «*təlifçi // təklifçi*» (Şahbuz) və s. [9, 2008] sinonimik variantları mövcuddur.

2. Azərbaycan dilinin özünəməxsus sözləri ilə yanaşı dildə alınma sözlərin işlədilməsi.

Məlumdur ki, sinonimlərin yaranma mənbələrindən biri də alınma sözlərdir. Dilimizə keçib vətəndaşlıq hüququ qazanan alınma sözlər sinonimik cərgənin zənginləşməsinə xidmət edir. Ə. Dəmirçizadə bu haqda yazır: «Dilimizin lüğət tərkibinin artımında və zənginləşməsində başqa dillərdən alınma sözlər də müəyyən rol oynayır. Bəzən belə alınma sözlər hesabına sinonimik cərgələrin tərkibindəki sözlərin miqdarı artır, bununla da sinonimlər xeyli zənginləşmiş olur». [37, 125] Beləliklə, alınma sözlərin müəyyən qismi milli sözlə eyni məna ifadə edir və sinonimik cərgə zənginləşir. Bu baxımdan Lənkəran bölgəsinin toy mərasimlərində işlənən sinonim sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Sinonimik cərgəyə daxil olan sözlər türk mənşəlidir: *toy* – *düyün*, *atlılar-cıdırçılar-özünəbəylər*, *başlıq-qabaqlıq*, *adax-deyik*, *ayaqaçdı-bəygördü*,

qazanaçdı-qazanüstü, şal-duvaq-örpək-yaylıq, gəlingörmə-boygörmə və s.

b) Türk mənşəli sözlərlə birlikdə işlənib sinonim olan fars mənşəli sözlər: *düyün-şadlıq-şülən, adaxlı-nişanlı, tamada-sərxeyi-sərpayı, bağbaşı-novbarlıq, belbağlama-kəmərtaxdı, adax-nişan, mağar-toyxana, başlıq-dinqə-tac, xınayaxan-xinanəhan, gəlin-ərus, elçi-qasid, çalğıçı-sazandar* və s.

c) Türk mənşəli sözlərlə sinonim olan ərəb mənşəli sözlər: *evlənmə-kəbin-izdivac-nikah, südpulu-mehr, gəlin otağı-zifaf otağı* və s.

Nəhayət, zəngin sinonimik cərgələrin yaranmasında iştirak edən toy mərasimi sözlərinin özünəməxsus leksik xüsusiyyətləri olduğu kimi morofloji cəhətləri də vardır. Morofloji cəhətdən isə sinonim sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Sinonimik cərgədə sadə quruluşlu sözlər: *toy-düyün-məclis, nişan-adax-deyik, gəlin –ərus, nikah-kəbin, şabaş-xələt*, və s.

b) Sinonimik cərgədə biri sadə, digəri düzəltmə quruluşlu sözlər: *elçi-qasid, evlənmə-nikah, toyxana-mağar, başlıq-tac* və s.

c) Sinonimik cərgədə olan düzəltmə quruluşlu sözlər: *adaxlı-nişanlı-deyikli, başlıq-qabaqlıq, atlular-cıdırçılar, çalğıçı-sazandar, adaxlama-nişanlama-deyikləmə, xeyirləşmə-sövdələşmə* və s.

d) Sinonimik cərgədə olan mürəkkəb quruluşlu sözlər: *nişantaxdı-hərialdı, belbağlama-kəmərtaxdı, göbəkkəsmə-beşikkərtmə, mənzilbəzəmə-qabdüzdü, qazanaçdı-qazanüstü, ayaqaçdı-bəygördü* və s.

Beləliklə, sinonimlik toy mərasimi leksikası üçün xarakterik bir hal kimi özünü göstərir.

2.1.2. Omonimlik. Omonimlər müxtəlif mənaları bildirib, fonetik tərkibinə görə eyni olan sözlərdir. Bu sözlər bəzən məntiqi cəhətdən yaxın, çox vaxt isə məntiqi cəhətdən heç bir yaxınlığı, əlaqəsi olmayan anlayışları bildirir. Omonimlərin yaranma mənbələri haqqında R.Məhərrəmov yazır: «Omonim mənaların yaranması tək dildaxili deyil, dilxarici amillərlə də bağlıdır. Omonimlik sözlərdəki təsadüfi fonetik dəyişilmə, alınmalar, çoxmənalı sözlərin xüsusiləşməsi, arxaizmlər, dialekt sözləri hesabına yarana bilər». [63, 120] Demək, omonimlər bir cür səslənən, lakin müxtəlif məna bildirən sözlərdir. Tədqiq etdiyimiz, Lənkəran bölgəsi toy mərasimi sözlərində omonimlik əsasən iki halda özünü göstərir:

1) Omonim olan sözlər terminoloji leksikaya aiddir. Bu qrupa daxil olan omonimlər toy mərasimi leksikasında üstünlük təşkil edir. Məsələn: gəlin «*toyu edilən, ərə gedən qız*» [13, 27]

Al almağa gəlmişik,
Şal almağa gəlmişik,
Oğlanın adamıyıq,
Aparmağa gəlmişik.

Verin bizim gəlini, gəlini.

Qayını bağlar belini, belini. [Lən., Kəl.]

Gəlin – «Qayınata, qaynanaya görə oğulun arvadı» [13, 27]

Gəlin deyər hanı atam?

Qayınatandır sənin atan.

Gəlin deyər hanı anam?

Qayınanandır sənin anan.

Gəlin xoş gəldin, xoş gəldin

Bizim evlərə xoş gəldin. [Yar., Arz.]

Toy mərasimi leksikasında bu sözün hər iki omonimik mənası işlənir. Bizcə, sözün birinci, yəni əsas mənası evlənmək (ərə gəlmək // gəlin gəlmək) anlayışı ilə bağlıdır. Bu da «*gəlmək*» hərəkət felinin mənə genişlənməsindən yaranmışdır. Bildiyimiz kimi, bu fel digər fellər kimi məcazi mənə kəsb edərək müxtəlif kontekstlərdə, frazeoloji birləşmələrdə (evə gəlmək, gözə gəlmək, ərə gəlmək və s.) işlənir. Bunlardan evlənməklə bağlı *ərə gəlmək // gəlin gəlmək* kimi ifadələrlə «*gəlin*» sözü semantik cəhətdən yaxın sözlərdir. Sözün ikinci mənası isə müraciət xarakteri daşıyır və xatın, qadın, bəyim, xanım sözləri ilə sinonimik cərgədə işlənir. Lənkəran bölgəsinin danışiq dilində müraciət formasına daha çox təsadüf olunur. Hətta yaşlı qadınlara da (Fatma gəlin, Nisə gəlin) deyə müraciət edilir.

Gəlin sözü həm də vurğuya görə fərqlənən leksemlərdəndir. Vurğu birinci hecaya düşəndə (gəlin) «*gəlb*» feilinin əmr şəklinin ikinci şəxsinin cəmini, ikinci hecaya düşəndə isə (gəlin) insan anlayışı ifadə edir.

Dövrən «toy məclislərində camaatın dövrə vurub oturması» [11, 690], dövrən «toyda çalğıçılar, xanəndələr üçün camaatdan toplanan pul»: Toy gecəsi oxuyub – çalandan sonra qaval gəzdirib dövrən yığarlar. (R.Əfəndiyev) [11, 691], dövrən «Lənkəran bölgəsində toyun son mərhələsi»: Əvvəllər qız-gəlinlər dövrəndə əlində dəf dəstə ilə oxuyardılar:

I dəstə:

Ulduz gəlin, ay gəlin,
Olmaz sənə tay gəlin,

II dəstə:

Bu gün sənin toyundur,
Nazik yuxa yay gəlin. [Mas., Al.]

Ərəb mənşəli olan bu söz Lənkəran bölgəsi toy mərasimlərində üç omonimik məna ifadə edir. İlkin əsas mənası dolanma, həlqələnmə anlayışı bildirir. Bu da prosesin icra tərzii ilə bağlıdır. Əvvəllər toy şənlikləri mağarda keçirildiyindən məclisə toplaşanlar dövrə şəklində oturub, şənələnərdilər. İkinci mənası toydakıları şənələndirən xanəndə və çalğıçılar üçün toplanan pul anlamında işlənmişdir. Belə ki, dairə şəklidə oturanlar xanəndə və çalğıçılar üçün dövrən toplayardılar. Üçüncü mənası sırf Lənkəran bölgəsinə aid bir termindir. Lənkəran bölgəsində, xüsusən dağ kəndlərində özünəməxsus tərzdə icra olunan toyun son mərhələsi (bəyin tərifii) dövrən adlanır.

Xələt «hədiyyə kimi bağlanmış paltar, geyim» [13, 196]

Gəlin salatın gəlin,
Geyib xələtin gəlin.
Çatıb oğlan evinə.

Alıb muradın gəlin. [Ler., Çay.]

Xələt «toyda qız və oğlan qohumlarının verdiyi pul, hədiyyə» [13, 196]

Yaxşı olar qızılgülün butası,
Bizə xələt versin bəyin atası,
Atalı bəy toyun mübarək olsun,

Sağdışın, soldışın, elin var olsun. [Ast., Pen.]

Toy mərasimi leksikasında çox işlənən bu leksem iki omonimik mənə ifadə edir. Hər ikisi əşya anlayışı bildirir. Birinci mənəsi (paltar, geyim) terminoloji leksikada olduğu kimi ümumişlək leksikada da aktivdir. Bəzi dialekt və şivələrdə «*xalat*» deyiliş formasına rast gəlinir. İkinci mənəsi toy mərasimləri üçün daha çox səciyyəvidir. Lənkəran bölgəsi toylarının son mərhələsində (bəyin tərif, dövrən) bu ada müraciət olunur. Məsələn:

Xonçaya düzmüşəm qəndi, noğulu,

Bizə xələt versin bəyin əmisi oğlu. [Lən., Süt.]

Gəlinlik «Gəlinə aid, gəlinə məxsus, gəlin üçün gəlinlik duvağı». [14, 152]

Dağdan gəlin gələsən,

Duvağı yellədəsən.

Xanım – xatun olasan

Bizim doğma elə sən. [Ler., Çay.]

Gəlinlik «gəlin olma halı – gəlinlik illəri» [14, 152]

Ay gəlin, evlər ayırır,

Stəkani nəlbəkiyə qoy gəlin.

Ay gəlin, dillər ayırır.

Evdəki dillərini yerə qoy gəlin. [Mas., Ərk.]

Bu leksem də toy mərasimi leksikasına aid ümumişlək adlardandır. Əsasən iki omonimik mənədə çıxış edir. Birinci mənəsi əşya, ikinci mənəsi isə peşə anlamında işlədilir.

2) Omonim sözlərdən biri terminoloji, digəri ümumişlək leksikaya daxildir.

Tədqiq etdiyimiz Lənkəran bölgəsi toy mərasimi sözlərinin bir qisminin ümumişlək sözlərlə omonimliyi lüğətlərdə qeyd olunmuşdur. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

Nişan «evlənmək üçün oğlan evindən qız evinə verilən üzük və s. şeylər». [14, 292] Məsələn:

Ağac atdım ağaca,
Ağac düşdü yamaca.
Qardaş bir qız sevibdir,
Qaşığı, gözü qaraca.

Ay qız *nişanın* gəlidir.

Qırmızı şalın gəlidir. [Ler., Çay.]

Nişan – 2) müəyyən münasibətlə buraxılmış döş lövhəcikləri. 3) hədəf, atəş obyektı. [5, 292] Bu fars mənşəli sözün lüğətlərdə üç omonimik mənası qeyd edilmişdir. Hər üç mənə əşya məzmunu daşıyır və toy mərasimlərinə aid birinci mənə ilə sonrakı mənələr arasında semantik yaxınlıq müşahidə olunur.

Toy - «evlənmə mərasimi, habelə mərasimlə əlaqədar olaraq düzəldilən, şənlik, şadlıq, məclisi». [14, 194]

Bu evlər uzun evlər,
İçində olsun toylar.
Tutulsun qardaş toyu,
Oynasın bəstəboylar. [Lən., Dar.]

Toy – «alçaltmaq, cəza vermək, divan tutmaq» [14, 411] Sözün birinci: toplum, məclis, yığıncaq omonimik mənasının dildə bir sıra incə mənə çalarları

vardır. Məsələn, *böyük toy, kiçik toy, toy-büsat, toy-bayram* və s. İkinci alçaltmaq, cəza vermək omonimik mənası isə daha çox danışıq dili üçün səciyyəvidir. Məsələn, «Ona elə bir toy tutaram ki, atasının toyu yadına düşər». [Lən., Süt.]

Duvaq – «gəlin gedən qızın üzünü örtən tül örtü»: Gül duxtərlərinin ərusi yetmiş; Gülgün duvağın başına örtmüş. (Xətai) [14, 710]

Duvaq –« qazan qapağı, daha dəqiq çölməyin ağzına qoyulan palçıqdan düzəldilmiş qapaq»: Çölməyin duvaxı yoxdu. (Ordubad) [28, 67]

Bu leksemlərin hər ikisi *örtü* (örtmək) anlamında işlənmişdir. Ümumiyyətlə, toy mərasimi leksikasına aid omonim sözlər leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə daha çox diqqəti cəlb edir.

Qeyd etməliyəm ki, toy mərasimi leksikasında antonimliyə, yəni əks-mənalı sözlərə az təsadüf olunur. Bunlar da morfoloji yolla düzələn antonimlərdir: məsələn, kəbinli-kəbinsiz, cehizli-cehizsiz, nikahlı-nikahsız və s.

Beləliklə, ilkin tədqiqatlar bir daha sübut edir ki, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindəki toy mərasimi adlarının öyrənilməsi tarixi leksikologiyaya zəngin material verir. Bunların ümumtürk dilləri aspektində tədqiqi daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

2.2. Toy mərasimi adlarının mənşə xüsusiyyətləri

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan xalqının qədim mənəvi mədəniyyətini özündə əks etdirən toy mərasimi sözləri dilimizin lüğət tərkibinin xüsusi layını təşkil

edir. Bu qədim lay ümumtürk leksik səciyyəyə malik və müasir türk dilləri üçün spesifik olan toy mərasimi adlarıdır. Bununla yanaşı, toy mərasimi leksikasında mənşəcə başqa dillərə məxsus leksik vahidlər də mövcuddur. Çoxəsrlilik tarixi dövr ərzində türk dilləri başqa xalqların dillərinə təsir göstərirdi kimi, başqa dillərin də bu dillərə qarşılıqlı təsiri olmuş və bu hər şeydən əvvəl öz izini dilin leksik sistemində saxlamışdır. H.Əsgərovun dili ilə desək: «Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi məsələsi millətlərin və xalqların, onların mədəniyyətinin qarşılıqlı əlaqəsinin və qarşılıqlı zənginləşməsinin qanunauyğunluqlarından doğur. Dillərin bir-birini zənginləşdirməsi, başqa sözlə desək, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi bir dilin başqa dildən söz alması əksər hallarda dillərin təbii ehtiyacından doğur. Yeni yaranan məfhum və anlayışları ifadə etmək üçün dilin özünün müvafiq vahidləri olmadıqda başqa dilə müraciət olunur, digər dilin leksik sistemindən söz və ya ifadələr alınır. Bu proses çox qədim dövrlərdən – xalqlar arasında müxtəlif səviyyəli əlaqə və təsirlərin yarandığı dövrlərdən başlamışdır və bu gün də davam etməkdədir». [42, 303]

Demək, xalqların tarixi əlaqələri öz əksini onların təkcə dilində deyil, maddi və mənəvi mədəniyyətlərində də tapır. Xalqların maddi mədəniyyət ümumiliyinin izləri arxeoloji qazıntılardan əldə olunan nəticələrdə tapılırsa, mənəvi mədəniyyət sahəsindəki əlaqələr isə dil, musiqi, folklor və mifologiyadakı ümumi elementlər formasında günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan toy mərasiminə aid sözlərin çox böyük bir hissəsi ümumtürk leksikasına daxildir. Bu sözlərin əksəriyyəti yüzilliklər boyu öz varlığını qorumuş, hazırda da müxtəlif fonetik dəyişmələrlə Azərbaycan dilində yaşamaqdadır. Tədqiq etdiyimiz Cənub bölgəsi toy mərasimi sözlərini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, bu leksikada ümumtürk və alınma sözlərlə yanaşı, bölgənin özünəməxsus sözləri də mövcuddur. Bu baxımdan Lənkəran bölgəsi toy mərasimi sözlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

I. Türk mənşəli adlar

II. Alınma adlar

III. Lənkəran bölgəsinin özünəməxsus adları

2.2.1. Türk mənşəli adlar. Qeyd etdiyimiz kimi, Lənkəran bölgəsi toy mərasimi sözlərinin böyük bir hissəsi ümumtürk mənşəlidir. Ona görə də türk dillərinin qədim leksik layı tədqiq edilərkən əsas mənbə kimi türk abidələrinə müraciət edilir. Müştərək türk abidələrindən ən əsası Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsəridir. H.Həsənovun fikrincə: «Ümumtürk sözləri bütün türk dillərində işlədilir və onların əsas lüğət fondunu təşkil edir. Məna və tələffüzçə eyni, formaca eyni və ya oxşar olub eyni bir əşya hadisə əlamət və hərəkəti bir sıra türk dillərində eyni şəkildə adlandıran sözlər ümumtürk mənşəli sözlər hesab olunur. Buraya daxil olan sözlər, demək olar ki, bütün türk dillərinin lüğət tərkibində mövcuddur. Belə sözlərə həmin dillərin qədim abidələrində də rast gəlmək olur. O sözlər türk dillərinin ən qədim sözləri hesab olunur. Bu sözlər ev və çöl heyvanlarının

adlarında, qohumluq əlaqələrində, ümumiyyətlə, ad, keyfiyyət bildirən sözlərlə, saylarla, şəxs əvəzliliklərlə, fellərlə əlaqədardır». [48, 114]

Məlumdur ki, toy mərasiminin tarixi çox qədim olduğundan bu mərasimlə bağlı leksikanın tarixi də bir o qədər qədim dövrlərə gedib çıxır. Belə ki, leksikanın əsasını təşkil edən toy leksemlərinin əksəriyyəti müasir dövrdə kök və şəkilçiyə ayrılı bilməyən vahidlərdir. Qədim söz köklərinin müstəqilliyini itirərək müasir dildə iki və daha çoxhecalı leksik vahidlərdə öz izini saxlaması hadisəsi türk dillərinin lüğət tərkibində geniş yer tutur. Bu hadisənin ayrı-ayrı linqvistlərin diqqətini özünə cəlb etməsinə baxmayaraq, onun tam və hərtərəfli öyrənilməsi hələ də dilçiliyimizdə problem olaraq qalmaqdadır.

Toy mərasimi leksemlərinin əksəriyyəti ikihecalıdır. Belə sözlərdə semantik yükdən məhrum olaraq müstəqilliyini itirmiş arxaik kök morfemlərinin ilkin mənasını müəyyənləşdirmək olduqca çətindir. Belə ki, kök ilkin mənasını itirmiş, şəkilçi isə öz əsas funksiyasından uzaqlaşmışdır. Bu da kökün şəkilçi ilə birləşərək yeni bir leksik vahidin əmələ gətirməsinə səbəb olmuşdur. «Kökün dəyişməsi ilə düzəltmə sözlərin sadə sözlərə çevrilmə prosesində əsas iki yol müşahidə olunur 1) söz köklərinin fonetik tərkibinin dəyişməsi; 2) söz kökünün müstəqil surətdə müəyyən məfhum ifadə etmək gücünü itirməsi». [34, 148] Demək, kökə qoşulan şəkilçilər ona çox böyük təsir edir. Özü isə çox vaxt fonetik tərkibini dəyişmir, lakin öz əsas funksiyasından uzaqlaşır. «Ona görə də düzəltmə sözün tərkibində olan

kök müstəqilliyini itirən kimi, o şəkilçi ilə birlikdə (şəkilçi öz müstəqilliyini mühafizə etsə də, etməsə də) sadə sözə çevrilir». [34, 160] Odur ki, müasir dövrdə *toy*, *düyün*, *qayın*, *baldız*, *gəlin*, *kürəkən*, *bacanaq*, *sağdış*, *soldış*, *yezənə*, *yengə*, *tamada* və s. toy mərasimi adlarının kök və şəkilçi hüduunu müəyyənləşdirmək çox çətindir. Lakin sonradan yaranan elçi, adaxlı, nişanlanmaq, evlənmə, evləndirmək və s. sözlərdə kök və şəkilçinin sərəhədi müəyyən olunur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, toy mərasimi ilə bağlı leksikanın yaranma tarixi daha çox dilin ilkin dövrünə təsadüf edir.

Beləliklə, türk dillərində tarixən sözdüzəldici şəkilçi vasitəsilə formalaşmış və müasir dildə sadə söz sırasına daxil olan toy mərasimi leksemlərinə nəzər yetirək. Belə sözlərin quruluş və semantik xüsusiyyətləri öz izini daha çox derivatlarda saxlamışdır.

Toy mərasimin ümumi adıdır. Türk mənşəli qədim söz - termdir. Çox vaxt *toy-düyün* şəklində işlənir. Yazılı mənbələrdə bu leksemin etimologiyası haqqında bir sıra tədqiqatçılar müxtəlif məlumatlar vermişlər. V.İ.Aslanov «*toy*» və «*düyün*» sözlərinin eyni kökdən olub və formalaşma istiqamətinin aşağıdakı kimi müəyyənləşməsinə göstərmişdir: *toy* > *toyun* > *tuyun* > *tüyün* > *düyün* // *dükün* [10, 86] F.Məmmədli isə «qədim etnik qruplar yuxarı dairələrdən verilən əmr və göstərişləri xalqa çatdırmaq üçün xüsusi şəkildə hazırlanmış alətləri bir-birinə vurma, səslə daşları başqa daşlarla «döymə», daha sonralar isə heyvan dərisi çəkilməş alətləri döyəcləmə kimi vasitələrdən istifadə

edirdilər. Türk dillərinin qədim fonetik sistemində kar samitlərin üstün mövqə tutması belə bir qənaətə gəlmək üçün əsas verir ki, *d- t* və sait –samit ahənginə uyğun olaraq «*ö*» *yox*, «*o*» saitinin işlənməsi ilə «*döy*» mənasında işlənən «*toy*» sözü xalqı, eli böyük toplantılara dəvət edən bir lüğət vahidi olmuşdur. «*Toy // doy // döy*» (döymək mənasında) sözü qəbilə yığıncaqlarına çağırən səslənən alətlərin – nağara, qaval, qavaldaş döyülməsi ilə bağlı formalaşmış və mənə etibarlı ilə çağırış bildirib, həm də bu çağırışa cəmləşənlərin ümumi məqsədini – toplamaq məqsədi ifadə etmişdir» [69, 292] fikri ilə izah etmişdir. Digər tədqiqatçılardan S.Süleymanovun fikrincə: «Dilimizdə *toy* sözü «qonaqlıq», «ziyafət» mənasının xüsusiləşməsi «evlənmə mərasimlərindəki qonaqlıq, ziyafət» nəticəsində yaranmışdır». [77, 93] Eyni fikirləri İ.Məmmədov, S.Əlizadə və başqa tədqiqatçılar da təsdiqləmişlər.

Qeyd etdiyimiz kimi, «*toy*» ümumel şənliyi olub xalqın əsas əyləncə mərkəzinə çevrilmişdir. O zaman hamı toya birgə hazırlaşır və yaradıcı təfəkkürlərinin məhsulları olan oyunları, nəğmələri, cıdır yarışlarını birgə nümayiş etdirmişlər. Bu ümumiliyin özü dildə yeni leksik vahidin – «*toy*» sözünün yaranmasına səbəb olmuşdur. Mənbələrdən aldığımız məlumatlara görə, «*toy*» sözünün ilk hecası olan «*to*» -nun bir mənası da türk dillərində «*çox*», «*çoxluq*» deməkdir. [118, 1140] Bu «*çoxluq*» özünü mərasimin icra tərzində də göstərir. Bildiyimiz kimi, «*toy*» müxtəlif mərhələlərdən: «*elçilik*», «*ağsaqqalplo*», «*kiçik nişan*», «*böyük nişan*»,

«paltarkəsdi», «qız toyü», «xınayaxdı», «oğlan toyu», «gəlin gətirmə», «üçgün» və s. ibarətdir. Hər mərhələ özünəməxsus bədii milli adətlərlə cilalanmışdır.

Qeyd etməliyik ki, toy leksemi «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə «evlənmə mərasimi, habelə həmin mərasimlə əlaqədar olaraq düzəldilən şənlik, şadlıq məclisi» (Min ölüm xəbəri ürəkdə yandı: Nə bir toya getdik, nə də şadlığa. (S. Vurğun) [14, 361]) mənalarında işləndiyi qeyd olunur. Lüğətdə verilmiş mənada xalq yaradıcılığı nümunələrində də təsadüf olunur:

Bu gün ayın onudur,
Sarı məxmər donudur.
Qurban olum qardaşa,
Bu gün, sabah toyudur. [Ler., Çay.]

Müasir dilimizdən fərqli olaraq, bu söz qədim türk dillərində başqa fonetik variantda ayrı-ayrı mənalarda da işlənmişdir. Belə ki, «Qədim türk lüğəti»ndə bu leksem iki formada açıqlanmışdır.

1. «Toy» - alçaldılmış, əskildilmiş, yazıq: balıqının ulusumun bu muntay toy ucuz savların körpü segün teg ermaz: - mənim hövsələm çatmır ki, kəndimin və şəhərlərimin yazıq vəziyyəti haqqında qulaq asım. (Uig. A)

2. «Toy» - doymaq: - qamu ac yesa, içsa axır toyur: - Kim ki, acdır yedizdirsən axır doyar. (Q.BK) [104, 569]

Bundan əlavə, E.Sevortyan özünün «Türk dillərinin etimoloji lüğəti»ndə «toy» // «doy» sözlərini yemək – doymaq mənalarında izah edir. Qeyd edir ki,

bəzi türk dilləri və dialektlərində bu söz «toy» bəzilərində isə «doyma» şəklində işlənmişdir. [114, 5] «Orxon Yenisey» kitabələrində, «Oğuznamələr» hissəsində də «toy» sözü həmin məzmun və formada verilmişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində də bunun şahidi oluruq :

«Dəli Dömrül aydır;
Daim turan cabbar tənri,
Ulu yollar üzərinə.
İmarətlər yapayım sənin üçün,
Ac görsən, *toyurayım* sənin üçün». [58, 83]

Qeyd etdiyimiz mənbələrdən görüldüyü kimi, toy sözünün bir mənası da yemək-doymaq anlamındadır. Doymaq sözü hərəkət əsasında formalaşan sözdür. Tədqiqatlar sübut edir ki, hərəkət əsasında formalaşan sözlər Azərbaycan dilinin özünəməxsus sözləridir. *T < d* əvəzlənməsi isə türk dillərini xarakterizə edən spesifik cəhətlərdən biridir.

Lakin «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində yemək – doymaq anlamı ifadə edən «toy» sözü ilə yanaşı, «*toplantı*», «*qonaqlıq*», «*şənlik*», «*mərasim*» anlamı ifadə edən «toy» sözü də işlənmişdir: «Xanlar xanı xan Bayandır yildə bir kərrə «toy» edib, oğuz bəglərini qonaqlardı» [58, 34] və ya «Baybörə bəgin oğlancuğu Beyrəy Baybican bəgin qızın aldı. Qırq gün – qırq gecə «*toy-dügün eylədilər*» [58, 67]. Görüldüyü kimi, dastanda «toy» mənasında «*dügün*» leksemi də işlənmişdir. «Bəy yigit, «*dügünə*» gedirəm». [58, 54]

«Kitabi-Dədə Qorqud»dan başqa, digər qədim türk dilli yazılı mənbələrdə isə (Bax: «Qədim türk

lüğəti» əsərində) «toy» sözünün ilkin variantları aşağıdakı şəkildə qeyd olunmuşdur:

Mendiri: - toy məclisi: Tün mendiri beg kelin seplügin: - toy gecəsi gəlin və bəyin başına pul səpirlər. (MK I 492) [104, 340] Əsərdə sözün kökü olan «meni» - nin bir mənası da türk dillərində «şadlıq», «xoşbəxtlik» olduğu göstərilir.

Meni: - şadlıq, sevmək, xoşbəxtlik: «*meni beg er ermiş*» - sərkində ər xoşbəxt bəy idi. (KB 180) [104, 341]

Burada M.Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsərindəki dialekt sözlərinin izahı verilərkən qeyd olunur ki, çigil dialektində də, «toy» məclisinə «mendiri» deyilir.

Qədim türk yazılı abidələrindən olan «İrk-Bitik» də də bu söz işlənmişdir; - «bolti ara kun toymuş buşanç ara mani kalmıştır. Anca bilinlar: edğu ol: - onların arasında gün doğdu. Qəm-kədər içərisində şadlıq oldu. Eləcə bilin bu yaxşıdır». (İrk-Bitik LII-80) [80, 293]

Beləliklə, qədim türk dillərində «toy» sözü «*yemək* // *doymaq*» anlamını, müasir dildə isə «şadlıq», «şənlik», «mərasim» mənası ifadə edir. Deməli, «toy» sözü əvvəlcə dar, sonralar isə geniş mənə kəsb edərək semantik differensasiya prosesi keçmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, bəzi yazılı mənbələrimizdə, o cümlədən «*Oğuznamə*»də «toy», sözü ilə yanaşı, «*düyün*» sözü də işlənmişdir. Məsələn, «*Düyündə devlət keçər, bayramda yügrək kecər*» və ya «*Düyün aşı borcudur*» [73, 24]. Bu mənə indi də toy adətlərimizin ən səciyyəvi cəhətlərindən biridir. Müasir dilimizdə «*düyünləmək*» //

«bağlamaq» mənasını ifadə edən «*düyün*» sözü toy mərasiminin mahiyyətini açıqlayan ifadələrdəndir. Belə ki, mərasimin əsasını təşkil edən bir gəncin digərinə bağlanması, bir ailənin digərinə, hətta bir qəlbin digərinə bağlanıb yeni bir vahidin yaranması məhz bu sözlə bağlıdır.

Həm də qədim türk dillərindəki «*mendiri*» // «*mentigin*» // «*mendirim*» // «*mentirim*» kimi ifadələrin «toy» mərasimi mənalarında işlənməsi «*düyün*» sözünün ilkin formasının bərpasını asanlaşdırır. Bircə, dilin tarixi inkişaf prosesi nəticəsində «*mendiri*» // «*mendirin*» sözü arxaikləşərək öz yerini yeni leksik vahidə «*düyün*» sözünə vermişdir. Bu söz türk dilində «*dügün*» (burada g səsi dilimizdəki y samitinə tam uyğundur) ana dilimizdə isə «*düyün*» şəklində işlənir. Bu cür hallar ümumiyyətlə türk dil ailələrində fonetik qanunauyğunluq sayılır.

Həmçinin istər yazılı mənbələrimizdə, istərsə də şifahi ədəbiyyatımızda «toy» sözü ilə yanaşı, «*evlənmə*» mərasimi anlamını ifadə edən «*toy-düyün*» sözü də işlənmişdir. «*To // toy*» leksemi oğuz qrupu türk dillərində «*toplantı*», «*şənlik*», «*mərasim*», «*cəmlik*» anlayışlarını ifadə etdiyi halda, karluq-uyğur qrupu türk dillərində həmin mənanı «*meni*» sözü ifadə edir.

Müasir dilimizdə «*bağlamaq*», «*düyünləmək*» anlamında işlənən «*düyün*» sözünün ilkin variantının «*tüğ*», «*tüğü*», «*tüğün*», «*tirin*» şəklində olması mənbələrdə qeyd olunmuşdur. [118, 595] Onda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, «*mendiri*», «*toy-düyün*», «*toy-*

büsat», «*toy-bayram*» sözləri sinonimik cərgə əmələ gətirmişdir.

Ş.Məmmədovun fikrincə isə, «*mendiri*» sözü «*men*» və «*diri*» komponentlərindən ibarətdir. «*Men*» sözü dünya dillərində bir çox mənalarda işlənir ki, bunun da türk dillərində oxşar ekvivalentləri mövcuddur. Məsələn: «*şənlik*», «*büsat*», «*adam*», «*sahib*», «*iyə*», «*toplum*» və s.

İkinci komponent olan «*diri*» // «*dirin*» // «*diril*» isə «*dirilmə*», «*canlanma*», «*şənlənmə*», «*yaranma*» mənasındadır. Onda bu nəticəyə gəlmək olar ki, «*mendiri*» sözü «*toy iyəsi*», «*toy sahibi*», «*toy adamı*» anlamındadır.

Müəllifin fikrincə, müasir dilimizdə işlənən «*tamada*» sözü mənaca «*mendiri*» qəlibinə çox yaxındır. «*Tam*» sözü hazırda «*dam*» (ev), «*ada*» sözü isə «*ata*» (iyə, sahib və s.) mənalarında işlənir. Yəni «*ev atası*», «*ev iyəsi*», «*evin böyüyü*». Tamada sözü fars dilində, eləcə də dilimizdə (Yardımlı, Masallı və s. şivələrdə daha çox) «*sərxeyir*» // «*sərxeyi*» şəklində işlənir. Bu söz də «*tamada*» sözünün ifadə etdiyi mənanı bildirir, yəni «*xeyir iş sahibi, başçısı*» [68, 46] və s. İndi də Azərbaycanın əksər rayon və kəndlərində tamada evin ən yaxın adamlarından biri olur və toyu idarə edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz mənə bununla əlaqədardır. Burada məqsəd toy mərasimi leksikasına daxil olan «*tamada*», «*sərxeyi*» sözlərinin mənşəyi ilə «*mendiri*» sözünün semantik yaxınlığını göstərməkdir.

Dilçilikdə türk dillərində fel kökləri haqqında tədqiqatçılar mübahisəli fikirlər yürütmüşlər. Bəzi

alimlərin fikrincə, türk dillərində fellər başqa nitq hissələrini əvəz edə bilirlər. Məsələn: *at (isim), at (fel), qaz (isim), qaz (fel)* və s. [89, 242]

F.Zeynalov bu hadisəni aşağıdakı şəkildə izah etmişdir. «Bu proses daha çox kar və cingiltili samitlərin tam differensiallaşması ilə əlaqədardır. Bu özünü qıpçaq qrupu dillərində xüsusilə qabarıq şəkildə göstərir. Məsələn: *bas –fel, bas – isim (baş); gör – fel, gör – isim (qəbir); toy – fel (doymaq), toy (isim)* və s. bunu zahirən fellərə uyğun gələn sifətlər haqqında da söyləmək olar. Məsələn: *ak (axmaq) – fel, ak (ağ) – sifət; aş (açmaq) – fel, aş (sifət)* və s. [89,4]

Lakin bu sözlərin məna cəhətdən fərqli olduğu göstərilir. Düzdür, fel əsasında formalaşan «*toy*» (doy) sözünün həm də mərasim adı ifadə etməsi onun məna çalarlığının zənginliyi ilə bağlıdır. Çünki *toy* mərasiminin özü də yemək-içmək bol olan anlamında işlənmişdir. Bunu «*kiçik toy*» leksemində də görmək olur. Demək, hər iki söz semantik baxımdan yaxın və ya eyni mənəni (yemək, doymaq, şənlənmək, cəmləşmək) ifadə edir.

«*Toy*» sözünün etimologiyası ilə bağlı başqa fikirlər də mövcuddur. Aşağıda qeyd edəcəyimiz bu fikir, əslində dil nəzəriyyəsi dilçilikdə yenidir və Q.Kazımovun fikrincə, bu cür yanaşma daha qədim dövrlərə aid mənbələri, yaxud yazılı mətnləri olmayan və ya bizə gəlib çatmayan dillər üçün rekonstruktiv sistem yaratmağın ən düzgün yoludur. Dilimizdə sabitləşmiş elə sözlər (isimlər) vardır ki, onların kökü əslində hərəkətlə bağlı olmuşdur. «*Toy*» sözü də bu

qəbilədənir. Məsələn, «toy» sözündəki – y samiti zəif təbiətli olduğu üçün müxtəlif məxrəcli samitlərə (*məs: y → ğ → g → k → x və s.*) keçmişdir. Müəllifə görə, sözün kökü *t // to // tö // tü // do // du +k, +y, g, ğ və s.* ilə bağlıdır. [57, 210]

Məlumdur ki, «t» dilimizdə icbar növ əmələ gətirir. Ümumiyyətlə t səsi ilə başlayan bir çox fellərdə icbarlıq təbiəti ilə yanaşı artım, çoxluq, cəmlilik, törəmə anlayışları da mövcuddur. Məsələn, *toy → toylamaq → törəmək → toğmaq → türk → tirə → törən → turuq* (dilimizdəki uruq-turuq, nəsil, tayfa) yaxud düycə sözündəki *düy // düg-dügün* «bağ» mənasından başqa *artma, çoxalma* anlayışlarını da ifadə edir. Göründüyü kimi, t ilə başlayan həmin sözlər, nəsil, tayfa, soy yaxud da çoxalma, törəmə, artma, canlanma anlayışları ilə əlaqədardır.

«Toy» sözünün yuxarıda qeyd olunan mənalarından başqa, toylamaq, toy tutmaq (yəni divan tutmaq) mənası da dilimizdə işlənən ümumişlək sözlərdən biridir. Biz əvvəldə qeyd etdik ki, toy sözünün bir mənası da «*alçaldılmış*», «*əksildilmiş*», «*yazıq*»dır ki, «Qədim türk lüğətin»də işlənmişdir. [104, 569]

Demək, toy tutmaq ifadəsi həm də «*alçaltmaq*», «*əksiltmək*», «*yazıq hala salmaq*» mənaları ilə birbaşa bağlıdır. İstər «*toy-düyün*» sözünün kökündəki «*düy // düyün*» yəni bağ, istərsə də toylamaq sözünün sinonimləri olan «*toy tutmaq*», «*divan tutmaq*» ifadəsi toy sözünün məna genişlənməsinin nəticəsidir. İlk tədqiqatımız göstərir ki, «toy» sözü türk dillərində ən

qədim söz-termindir və «topluluq», «doymaq», «şadlıq», «sevinmək», «evlənmək», «yaratmaq», «cəmləmək», «toylamaq», «bağlamaq» və s. mənaları özündə cəmləşdirmişdir.

Bəy. Toy mərasimi leksikasının əsas dil vahidlərindəndir. Bu söz-terminin mənbələrdə müxtəlif fonetik variantları və mənaları izah olunmuşdur. «Qədim türk lüğəti»ndə «bəy» ləksemının qədim və orta əsr türk yazılı abidələri əsasında aşağıdakı mənaları verilmişdir.

1. «*Beg*» - rəhbər, başçı, ağa, varlı, zadəgan, cənab mənasında; Altı bağ bodunqa beg ertim – mən altı olan xalqın rəhbəri idim. (EL₂)

2. «*Beg*» - ər, həyat yoldaşı mənasında: - «Yavlaq tilig begdan keri yalmış tul yeğ» - acıdil ər in olmaqdansa tənha dul olmaq yaxşıdır. (MK 501₁₂) [104, 91]

«Türk dillərinin etimoloji lüğəti»ndə «*bəy*» sözünün türk dilləri və dialektlərində zadəgan, varlı, cənab, rəhbər, ağa, ləqəb, ər mənalarında işləndiyi göstərilir.[115,98] Həm də qeyd olunur ki, «*bəy*» Azərbaycan dilində təzə evlənən oğlana da deyilir və «*bəy*» kişi cinsinə məxsus ifadəni bildirdiyi kimi «*bəyim*» yəni –im şəkilçisini artırmaqla qadın cinsi bildirən söz yaranır. [116, 100] Azərbaycan dilində bu ləksem müəyyən tarixi dövrlərə aid yazılı mənbələrin dilində həm xüsusi qadın adı kimi, həm də xüsusi mürəkkəb qadın adlarının tərkibində işlənmişdir: «Şəhriyar Sənubəri də götürüb Tiflisə gələndə Gəncə

bəylərbəyisinin qızı Samamabəyimi də alır» (Şəhriyar dastanı). [38, 296] Lakin müasir dilimizdə onun qarşılığı və xan sözünün törəməsi olan xanım sözü kimi sabitləşmişdir. «Maya xanımın kiçik qızı həyətdə öz-özü ilə beşdaş oynayırdı». (Ə.Cəfərzadə) [13, 520]

Türk dillərinin yazılı abidələrindən «*Oğuznamə*»də də «*bəy*» sözü varlı, dövlətli mənasında işlənmişdir; «*Bay*» qaftan geysə, qutlu olsun, deyərlər, yoxsul qaftan geysə, «*Qanda buldun?*» - deyərlər. [73, 8]

Əksər mənbələrdə olduğu kimi «Qədim türk yazılı abidələrinin dili»ndə *başçı*, *rəhbər* mənalərini ifadə etmişdir. «Tokuz oğuz bəğləri, boduni, bu sabımı edguti esid, katıgdı tinla»- Doqquz oğuz bəyləri, xalqı bu sözlərimi yaxşıca eşidin, diqqətlə dinləyin (Gül tingin_{1,2}) [80, 280]

«Kitabi-Dədə Qorqud dastanları»nın dilində də «*bəy*» sözü igid, rəhbər, ləqəb mənalərində işlənmişdir. «Xanlar xanı xan Bayandır yildə bir kərrə toy edib oğuz bəglərini qonaqlardı». [58, 34]

Beləliklə, «*bəy*» leksemi polisemantik söz olub geniş məna çalarları ifadə edir, yəni əsas «*başçı*» mənasının ayrı-ayrı semantik variantlarını cəmləşdirir. İ.Məmmədovun dili ilə desək, «*bəy*» sözünün mənası üç leksik- semantik variantdan ibarətdir; 1) «*bəy*» inqilabdan əvvəl Zaqafqaziyanın müsəlman əhalisi arasında zadəgan təbəqəsinə malik olub kəndliləri istismar edən mülkədar – mədənlərdə, fabrik və zavodlarda işləyən fəhlələr, bəyin zülmündən və achiqdan qaçıb iş axtarmağa gəlmiş kəndlilər, kasıblar «Çəmbərəkənddə» yaşayırdılar (S.Rəhimov); 2) «*bəy*» -

hökmran, hakim, ağa. Dərə xəlvət, tülkü bəy (Atalar sözü) 3) «bəy» - toyu edilən evlənən oğlan – Ənvər məclisin yuxarı başında oturan və təkliyinə görə bəyə oxşamayan Əhmədə baxdı və sözə başladı. (Mir Cəlal) [67, 261]

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilində ailə qurmaq niyyəti ilə toyu çaldırılan adaxlı oğlana da «bəy» deyilir.

Görüm, ay bəy, toyun mübarək olsun,

Sağdışın, soldışın, elin var olsun. [Lən., Dar.]

«Azərbaycan dilinin izahlı lüğətin»də də bu variantda izah olunmuşdur: «bəy» - toyu edilən, evlənən oğlan. Toyun üçüncü gecəsinin sabahı bəyi hamama apardılar. (Sarabıski) [11, 289] Ən əsası milli adət və ənənələrimizə uyğun olaraq toy zamanı bütün oğlan uşaqları həm varlı, həm də kasıb fərqi yoxdur hamı bəy adlanır. Bunu geniş şəkildə izah edən E.Aslanov yazır: «Bəy evli – arvadlı kişilər – «başıbağlılar» cərgəsinə keçmək və bu adı qazanmaqdan ötrü oğlan qonaqlığında subay tay-tuşları ilə vidalaşdıqdan sonra, hamama yollanır, başını qırxdırır və bəydurma mərasimində başına təzə papaq qoyub belinə xüsusi kəmər taxır, əyninə «bəylik çuxası» geyərək toyxanada *bəylik taxtında* əyləşir. Ötən əyyamlarda adaxlı oğlan dilənçi olsa belə, toy günləri ona hökmən həqiqi xan və bəylərə məxsus bir paltar geydirib «bəy» kimi təqdim edir və o, yan-yörəsində vəzirlər hökmdarların taxtına bənzər təmtəraqlı bir kürsüyə qalxaraq üç gün hökmranlıq edir. Ancaq toydan sonra bu iki cavan sanki «*taxtdan salınaraq*» bir neçə gün evindən qaçıb

gizlənməyi də bacarmalı idi. Sonrakı toy mərasimləri arasında *bəydurma*, *xanoturdu*, *üzəçıxdı* toyu kimi tədbirlər həmin qədim adət-ənənənin qalıqlarıdır. [9, 28]

Demək, «*bəy*» söz-termini müxtəlif variantda işlənsə də, semantik cəhətdən bir-birinə yaxın mənaları ifadə edir. Toy zamanı bəy adlandırılan cavan oğlan həm də gələcək ailənin başçısıdır. Bu da onun əsas mənasının (başçı mənasının) bir variantı olduğunu göstərir.

«*Bəy*» leksemi toy mərasimləri üçün aparıcı dil vahidlərindən biri olub, müxtəlif mərasim, poses və əşyaların adlandırılmasında əsas tərəf kimi fəal iştirak edir: *bəybaşı*, *bəydurma*, *bəygörümçəyi*, *bəybağladı*, *bəyəvəzi*, *bəytərifı*, *bəyoynatma*, *bəy xonçası*, *bəy şirnisı*, *bəylik çuxası* və s.

Qeyd etməliyik ki, müasir dilimizdə toy mərasimlərində işlənməyən, lakin bəy sözü ilə bağlı daşlaşmış sözlərə də rast gəlinir. Bu baxımdan Ə.M.Cavadov Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının ən geniş yayılmış qədim janrlarından olan «*bayatı*» sözünün bəy sözü ilə eyni kökdən olduğunu göstərərək qeyd edir: «Bayatıların toyla bağlı olduğunu göstərən dəlil toylarda bəyin tərif edilməsidir. Elə «*bəy- tərifı*» özü «*qız-bayatı*» terminin qarşısında işlənir, toyda bəyoğlan tərif olunur, onun şəninə təriflər deyilir. Tərif ərəb mənşəli olub türk qarşılığı bəyənmədir. Deməli, tərif bəyənmədir. Buradan da «*bəyənmə*» sözü ilə «*bayatı*» sözü arasında faktik və semantik yaxınlıq nəzərə çarpır. Deməli, buradan da «*bəy tərifı*» birləşməsi «*bəy bayatı*» şəklində bərpa oluna bilər. Həm

bayatı, həm də nişanlı oğlan –*bəy* sözlərinin hər ikisi eyni kökdəndir. Bəy, bay, bey şəklində işlənən bu söz həm müqəddəslik, həm də zənginlik mənasını bildirmişdir. [83, 16]

Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri bu fikri əsaslandırmağa imkan verir. Müəllifin dili ilə desək «ayrı-ayrı mövzularda yazılan lirik parçalar: sayaçı sözləri (əmək prosesində qoyunların vəsfinə həsr edilən mahnılar), holavarlar (öküzlə, inəklə bağlı mahnılar), ağılar (yas mərasimlərinə aid mətnlər), laylalar (uşağın beşiyi başında oxunan nəğmələr) və s. adı altında qeyd olunur. Məhəbbət, sevgi mövzularında yazılanlar isə bayatı adlanır». [83, 16] Demək, bayatılar həm də toy mərasimlərində oxunan mahnılardır. Məsələn:

Mübarək ay, mübarək,
Qardaş, toyun mübarək.
Dərmişəm şirin narı,
Şirin deyərlər yarı.
Hamıdan şirin olur,
Böyük qardaşın yarı. [Mas., Al.]

Azərbaycan dilində olduğu kimi digər türk dillərində də «*bəy*» sözü ayrı-ayrı fonetik variantlarda çoxmənalı söz kimi sabitləşmişdir. «Yakut dilində *bi* < *bey* < *beq* /*k* –yaşına görə böyük, qardaş, əmioğlu, bibioğlu və s. türk dilində *beq*/ *g* –*ağa cənab*, qədim türk dillərində *beq* idarə edən, knyaz, rəhbər, kişi, ər türkmən dilində *beq*, *bey*, *bek* –*başçı*, titul (hörmət əlaməti olaraq kişi adlarının sonuna əlavə olunur), *karaim dilində biy-ağa*, *tatar dilində bi-idarə edən*, *noqay dilində biy-cənab*, *ağa*, *türk dilində bey-bəy-cənab*, *ağa*, *kartda*

tuz, beyim –mənim ağam, bəylərbəyi (paşanın titulu) və s. mənalarda işlənmişdir. [112, 94]

Bay, bey, beg şəklində işlənən bu leksem dilimizin tarixi inkişaf mərhələlərində fonetik dəyişikliyə uğrayaraq ($a < ə, e < ə, g < q, g < y$ nəticəsində) müasir «*bəy*» şəklini almış, istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatda ümumişlək söz kimi işlənir. Lənkəran bölgəsində *bəyoğlan // bəybala // bəydadaş // bəyqardaş // özünəbəy* və s. leksik paralelləri mövcuddur.

Gəlin. Azərbaycan dilinin toy mərasimi leksikasına daxil olan leksemlərdən biri də «*gəlin*» sözüdür. Fel əsasında formalaşmış türk mənşəli qədim söz –termdir. Onun belə adlandırılması qızın yad bir ailəyə kənardan gəlişi ilə ataların dediyi «*gəlin düşdüüyü yerə gəlidir*» kəlamı ilə bağlıdır. Adın bu cür formalaşması təkcə türk dillərinə məxsus hal deyildir, bir sıra dillərdə də həmin semantik mənə özünü göstərir. Məsələn, rus dilindəki «*невеста*», «*невестка*» sözü də gəlmək feli ilə bağlıdır.

Qədim türk lüğətində aşağıdakı kimi izah olunmuşdur: «*kelin*» - gəlin – «yüvüşlüşlüq kelin küyadü yavaş bulur» - Cehizi olan gəlini yaxşı adaxlı tapar. (MK. III₁₂)

Sözün kökü olan «*kel*» sözünün «gəlmək», «əmələ gəlmək», «yaranmaq» mənalarını da ifadə etdiyi qeyd olunmuşdur.

Lüğətdə bu sözlə bağlı terminlərdən biri də «*kelinla*»- evlənmək – «toymuş oğulları birlə ten tutup kelinlap berip» - onu evləndirərək öz uşağı kimi yanaşdı. [104, 290] Eyni mənə və fonetik tərkibdə

M.Kaşğarının «Divanü lüğat – it – türk» əsərində (kəlin - gəlin) qeyd olunmuşdur. [62, 402] Buradakı «*kelinla*» müasir dilimizdə işlənən gəlmək // ərə gəlmək felinin ilkin formasıdır. Danışıq dilində tez-tez rast gəldiyimiz «*məna gələrsənmi?*» ifadəsinə diqqət yetirəndə həmin məna özünü göstərir. Bu «*gəl*» felinin frazeoloji vahidlərindən biri kimi işlənir və «*gəlmək*» hərəkət felinin məna genişlənməsindən yaranır. «*Gəl*» hərəkət felinin mənası «hərəkət edərək, yeriyərək bir yerə çatmaq, yetişmək»dir. Lakin bu fel digər fellər kimi məcazi məna kəsb edərək müxtəlif situasiyalarda, kontekstlərdə, frazeoloji birləşmələrdə və s. işlənir. Məsələn, evə gəlmək, məktəbə gəlmək, gözə gəlmək, ərə gəlmək və s. Bunlardan evlənməklə bağlı *ərə gəlmək // gəlin gəlmək* kimi ifadələrlə «*gəlin*» sözünün semantik yaxınlığı müşahidə olunur. Vurğu altında tələffüz olunan «*gəlin*» (gəlmək) və «*gəlin*» (şəxs) mənaları ifadə edən leksemlərdə də bunu aydın görmək olur.

Deməli, *gəlin* sözü iki morfeimdən *gəl* + *-in* -dən ibarətdir. *-in* (*-in*) şəkilçisinin fellərə artırılması ilə hadisə, proses bildirən isimlər düzəlir. Q.Bağirovun dili ilə desək, «Türk dillərinin əksəriyyətində, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi inkişafında da *-qan // -ğan // -an // -ən* şəkilçiləri əsas etibarilə atributiv, törəmə isimlər əmələ gətirir. Məsələn, qalxan həmin şəkilçilərin qapalı variantı sayılan *-qın, -ğın, -ın, -in* şəkilçilərinin sözyaratma imkanı daha geniş olmuşdur. Onlar bir tərəfdən fellərin substantivləşməsinə xidmət etmiş (məsələn: biçin, gəlin, sağın, axın, əkin və s.) digər tərəfdən də növyaratma və bir qrup sadə fellərin

tərkibində iştirak edərək leksikləşmə prosesinin bir ünsürü kimi çıxış etməkdədir». [27, 97]

Beləliklə, qeyd etməliyik ki, *-in* şəkilçisi vasitəsilə düzələn «*gəlin*» sözü də ailə qurmaq prosesi ilə (yəni qızın yad ailəyə gəlişi ilə) bağlı yaranmış isimdir. (yəni addır) Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində də bu variantda «*qayınataya, qayınanaya görə oğlun arvadı*» kimi izah olunmuşdur. [14, 152] Burada böyüklərin onu belə adlandırması qeyd olunmuşdur. Buna Dədə Qorqudun əşya və varlıqlara ad qoyma rəvayətində də rast gəlinir:

Gəlinə ayran demədi, o Dədə Qorqud,
Ayrana doyran demədi, o Dədə Qorqud. [58, 240]

İfadəsini söyləyərkən ulu ozan səhv eyləyə bilməzdi. Çünki gəlin həqiqətən də ayıran deyildir. O, iki ailəni, iki qəlbi qovuşduran, birləşdirəndir. Ayran da insanı doyuran qida deyildir. Həm də əvvəldə qeyd etdik ki, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində təzə evlənən oğlan uşaqları «*bəy*» adlandırılır. Buradan da bu xüsusiyyətin (təzə elənən qız uşaqlarının «*gəlin*» adlandırılması) hər iki cinsə mənsubluğu görünür.

Digər tərəfdən Azərbaycan toy mərasimlərinin tədqiqatçılarından E.Aslanov bu leksemi qədim türk etiqaqlarına əsaslanaraq izah etmişdir: «Oğuz türklərinin, qədim inamına görə «*gəlin*» Tanrının göydən saldığı Işıq şuasının ortasından enmiş həmin gözəl idi ki, Oğuz xan onu sevib aldı. Ulularımızın əqidəsinə, bu «*xatun – qadın – gəlin*» və bir zamanlar onunla eyniləşdirilən «*nar qız // nardanxatun*», yəni od-

alov xanım, od gəlin // odlu gəlin özü-özlüyündə ağ günün, saf işığın, od alovun insaniləşdirilmiş timsalı sayılmışdır. [9, 72]

Göründüyü kimi, *xatın // qadın // gəlin // bəyim // xanım* leksik-semantik cəhətdən bir-birinə yaxın sözlərdir. Lakin bunlardan *xanım // bəyim* əsasən müraciət məqamında işlədilmişdir. Semantik cəhətdən əsasən üç variantda məna ifadə etmişdir: 1) xanım (xana məxsus), bəyim (bəyə məxsus); 2) Müraciət və əzizləmə; 3) Xüsusi ad. V.Aslanov bunun türk dillərinə xas əlamət olduğunu qeyd edir: «Türk dilli ölkələrdə xüsusən Azərbaycan, Türkmənistan və Türkiyədə xüsusi kişi adı Ağası və xüsusi qadın adları Xanım və Bəyimə rast gəlinir. Bizim fikrimizcə, bu iki morfemdən ibarətdir. *Ağa +sı (III şəxsin təkli), bəy+im, xan+ım (I şəxsin təkində)* işlənmişdir. Keçmişdə xanım, bəyim sözləri bəy mənim, xan mənim mənalarını ifadə etmişdir. Zaman keçdikcə bu sözlər leksik mənasını dəyişərək xanların, bəylərin qadınlarına aid edilib. Bu səbəbdən də xüsusi qadın adlarına çevrilib». [93, 183]

Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, leksik mənalar toplu halında birləşmiş və əsas mənadan yeni mənalar yaranmışdır. İsmayıl Məmmədov bunun kontekslə bağlı olduğunu göstərir: «Sözün yalnız birinci mənası dil faktıdır, formanın əsas mənasıdır. Qalan mənalar nitq vahidi kimi xüsusi kontekstdə reallaşır və digər sözlərlə münasibətdə meydana gələn əlavə mənalarlardır». [67, 256]

Eyni fikirləri *qadın // xatın* sözlərinə də aid etmək olar. Belə ki, fonetik baxımdan kəskin fərqlənməyən bu

sözlər müxtəlif tarixi dövrlərdə işlənmişdir. Xatın sözünə «Kitabi-Dədə Qorqud danstanları»nın dilində də (Burla xatın, Selcan xatın) [64,97] təsadüf olunur. Fikrimizcə, *xatın*// *qadın* eyni mənaya malik sözlərdir. İlk əvvəllər «*xatın*» şəkildən işlənmiş bu leksem sonralar fonetik çildini dəyişərək ($x < q$, $t < d$ əvəzlənməsi nəticəsində) «*qadın*» şəklinə düşmüşdür. Beləliklə, «*gəlin*» sözü həm fonetik, həm də semantik cəhətdən bu leksemərlə sıx bağlıdır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, «*gəlin*» leksemi «*gəlmək*» anlamında işlənmişdir. Bunu folklor nümunələrindən də müşahidə etmək olur:

Gəlin xoş gəldin, xoş *gəldin*,

Bizim evlərə xoş gəldin.

Ay gəlin, evlər ayırır,

Stəkanı nəlbəkiyə qoy *gəlin*.

Ay gəlin, dillər ayırır.

Evdəki dilləri yerə qoy gəlin. [Ler.,

Çay.]

A.Axundov bu sözün üç variantda mənə ifadə etdiyini qeyd edir: 1) Ərə gedən, toyu keçirilən qız; 2) oğulun arvadı; 3) gənc qadın. [5, 113] Buradan «*gəlin*» leksemnin müəyyən proseslə – yəni ailə qurmaq, evli-əşikli olmaqla bağlı formalaşdığı görünür. Həmçinin mənbələrdə qədim türk dillərində «*gəlinə*» «*evçi*» [112,98] deyildiyi qeyd olunmuşdur: «Monqol dilində gəlinə «*gerqey*» [103,84], noqay dilində «*qerqin*» [103,241], kalım dilində «*qerqı*» [110,97] deyilir. Monqol dilindəki «*qerqey*» (gəlin, qadın) sözü kökünə görə ümummonqol yaşayış yeri, ailə, ev sözləri ilə bir yuvaya daxildir. Buna uyğun qadın adları türk

dillərində morfoloji-semantik paralellərdir. Qədim türk dillərində «*evçi*» (gəlin, evin xanımı) öz morfoloji tərkibinə görə –*çı* şəkilçisinin köməyi ilə düzəldilmişdir. Morfoloji tərkibinə görə qerqey (gəlin, qadın) sözünün şəkilçiləri isə –*qey*, –*kay*, –*key* –dir. Deməli, *qer* kök morfemi feli xarakter daşmışdır. Monqol dilindəki «*qer*» felinin mənası «*dartmaq*»dır. Ancaq türk dillərində onunla paralel başqa mənalar da verir: ker (dartmaq) keragu (alaçıq, yurd), kerim (xalça) və s. Altay dilində «*ker*» [112,84], başqırd dilində «*kır*» [118,98], tatar dilində «*kier*» [120,89], türk, türkmən dilində «*ger*» [123,48], [124,81] tuva dilində «*qer*» [118,74], çuvaş dilində «*xar*» [118,72] sözlərinin mənası dartmaq, səpməkdir. Deməli türk və monqol dillərindəki *qer* (dartmaq) sözü ilə *qer* (alaçıq, ev) eyniköklüdür. Bu da feli-ad semantikasına gətirib çıxardı (yəni alaçıq – dartmaqla bağlıdır). Beləliklə, etimologiyadan məlum olur ki, «*qerqey*» (gəlin, qadın) o adamdır ki, alaçıq, ailə qurur. Cəm halında «*qerqeyi-qerqen*» yakut dilində karqon (ailə, soyad, ev) mənasında işlənmişdir. Yakut dilindən də kar samit qəbul etməklə (kerqen – ailə, təsərrüfat, ev) evenklərə keçmişdir. [106, 98]

«*Kelin*», «*gəlin*» şəklində işlənən bu ləksəm dilimizin tarixi inkişafı mərhələlərində fonetik dəyişikliyə uğrayaraq ($k < g$, $e < ə$ nəticəsində) müasir «*gəlin*» şəklini almışdır. Toy mərasimi leksikasında yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. Onun törəmələri olan *gəlinbəzəmə*, *gəlingördü*, *gəlinağlatma*, *gəlinin tərifli*, *gəlinin pişvazi*, *gəlinapardı*, *gəlingətirdi*, *gəlin çırağı*, *gəlin*

xonçası, gəlin xınası, gəlin şirnisı, gəlin yengəsi, gəlinüçgünlüyü, gəlinçiləsi və s. adlar geniş işləkliyi ilə seçilir. Həm də toy mərasimlərinin əsas səbəbkarlarından olduğundan haqqında çoxlu mahnılar formalaşmışdır. Ağbirçəklərimizin dilindən düşməyən bu mahnılar tarixi keçmişimizdən soraq verir:

Üzün ağ olsun, ay gəlin,
 Yengən sağ olsun, ay gəlin.
 Sənə süd verən ana.
 Sərfinaz olsun, ay gəlin! [Ler., Kəl.]
 Ayranın üzlü olsun,
 Duz tökün duzlu olsun.
 Gəlin qoşa qarısın,
 Oğullu, qızlı olsun. [Lən., Dar.]

Lənkəran bölgəsində bu leksemin *gəlin // gəlinbacı // gəlin soltan // şiringəlin // gəlin qız // yad qızı* və s. leksik paralelləri mövcuddur.

Qayın. Toy mərasimi leksikasına aid nikah qohumluğu terminidir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğətin»də «*ər və ya arvadın*» qardaşı – Qaynım dünən araba ilə şəhərə gedib (C.Cabbarlı) mənasında işlənmişdir. [12, 397] Bu söz də ümumtürk dil vahididir. M.Kaşğarının «Divanü lüğət – it - türk» əsərində «*kayn*» fonetik variantında «*qayın-qohum-qardaş*» mənasında izah olunmuşdur. [62, 263] Əksər türk dillərində eyni mənanı ifadə edir. B.Padlov bunun Taraçın, Tural, Kaçın dialektlərində «*kain*», «*kayın*», «*kadın*», «*keyin*» - Altay, Felent, Qırğız, Qara Qırğız, Koman, Uyğur dialektlərində isə «*kain*», «*kayın*», «*kazın*», «*kein*» fonetik variantlarında və «qadın və

kişinin qohumu» anlamında işləndiyini qeyd edir. [118, 99] Buradan qayın –qohum-qardaş sözlərinin semantik yaxınlığı müşahidə olunur.

Toy mərasimi leksikasında yüksək işlənmə tezliyinə malik «qayın» sözü əxlaqi normalar baxımından «böyük», «uca», «hörmətli» mənasında işlənir. Belə ki, mərasimin müxtəlif mərhələlərində bir sıra adətlərin icrasında «qayın»a üstünlük verilir. Məsələn: gəlingətirmə mərasimi zamanı «böyük_qayının» gəlinin başına papaq qoyub-götürməsi; gəlinin belini bağlaması; bağlayarkən mütləq xeyir-dua verməsi:

Yəni – Ağ şalı başa salız,

Lijisi qoşa salız.

Bizim gəlin balaca,

Siz onu başa salız. [Ler., Çay.]

söyləməsi həmçinin gəlini gətirməsi və s. adətlərin icrasında qayının hörmətliliyi, ucalığı, üstünlüyü özünü göstərir. Bu faktı nənələrimizin söylədiyi folklor nümunələri də təsdiqləyir: «*Qayınım qayın ağacı, kölgəsində ceyran yatar*». (məsəl) [Lən., Süt.] və ya «*Qayın qardaşdan irəlidir*» (Atalar sözü) [Lən., Bol.] və s.

Qayın sözünün törəməsi olan *qayınana* və *qayınata* sözləri də toy mərasimi adlarıdır. Qayınata-qayınana sözlərinə nəzər yetirdikdə sözün yazılış forması ilə ifadə etdiyi mənası arasındakı fərq diqqəti cəlb edir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə bu sözlər aşağıdakı kimi izah olunub.

Qayınana – ər və ya arvadın anası – Sona xala ... gözəl bir gəlin qayınanası oldu. (S.S.Axundov).

Qayınata – ər və ya arvadın atası – Haman axşam ki, Vəliqulu anası ilə sözə gəldi, çıxıb üz qoydu düz qayınatası Xudayarbəygilə. (C.Məmmədquluzadə) [13, 397]

Düzdür, sözün leksik-semantik mənasına diqqət yetirəndə həmin mənanı ifadə edir:

Ərinin atası və ya anası – əks

Arvadının atası və ya anası.

«Türk dillərinin etimoloji lüğətin»də də bu semantik mənaya uyğun «payatam», «payanam» -bəyin atası, bəyin anası şəklində izah olunmuşdur. [114, 99]

Lakin dilimizdə qaynının anası və ya atası kimi formalaşmışdır. Azərbaycan dilində olduğu kimi əksər türk dillərində də tarixən bu leksemlər eyni fonetik tərkibdə (*kaynana-kaynata* – *q<k* əvəzlənməsi türk dillərini xarakterizə edən spesifik cəhətlərdəndir) və eyni anlamda işlənmişdir. Belə ki, bunlara «Qədim türk lüğətin»də: «*qayın*» - ər və arvadın yaxın qohumu, əzizi: qardaş temis qaymadınc qayın temis qaymış – Dedi qohumu (*qayın*) gəldi: lakin ona diqqət yetirmədi: «*qayınata*» - «*qayınana*» - ər və arvadın qohumları [104, 404] və ilkin yazılı abidəmiz olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində:

An altı yıllıq həsrətin – oğlun Beyrək gəldi, axır!

Qayınata – qayınana, muştuluq mana nə verərsiniz? – dedi. [58, 66]

şəklində təsadüf olunur.

Göstərilən faktik materiallara əsasən belə nəticəyə gəlmək olur ki, «*qayınata*», «*qayınana*» leksemləri də milli adət-ənənələrimizin təsirindən bu cür

formalaşmışdır. Bildiyimiz kimi ailə-məişətimizdəki etik-əxlaqi normalar həmişə güclü mövqedə olmuşdur. Tarixi kökləri qədimdən gələn böyüyə hörmət prinsipi adət-ənənələrimizdə reallaşmışdır. Ağbirçək

nənələrimizin söylədiyi deyimlər, rəvayətlər bunu sübut edir. Məsələn: «Şanapipik quşu» haqqında rəvayət və ya

Qayınatandır sənin atan,

Qayınanandır sənin anan (xalq mahnısı) və s. [24,

96]

Göründüyü kimi, «*qayının*» böyüklüyü, xüsusi hörmətə layiqliyi bu leksemlərdə də özünü biruzə verir.

Baldız. Toy mərasimi leksikasına aid qohumluq anlamı ifadə edən ümumtürk mənşəli söz-termindir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə: «arvadın və ya ərין bacısı» - Məsmənin həyatının üçüncü səhifəsi öz baldızının qəyyumluğundan çıxdığı tarixdən başlayır (S.Hüseyn) [11, 214] mənasında izah olunmuşdur. M.Kaşqarının «Divanü lüğət – it - türk» əsərində «*arvadın kiçik bacısı*» anlamında qeyd edilmişdir. [62, 68] Bu leksem iki komponentdən «*bal*» + «*dız*» dan ibarətdir. E.Sevortyan «*bal*» kök morfeminin ümumtürk dillərində «*bacı*», «*qardaş*» mənasında işləndiyini, «*dız*» morfeminin isə sözdüzəldici şəkilçi olduğunu göstərmişdir. [115, 53] Baldız sözünün bacı sözü ilə semantik əlaqəsini toy nəğmələrində də «*Baldızındır sənə bacı*» [23, 99] müşahidə etmək olur. Lənkəran bölgəsində *baldız // şirin baldız // şirin bacı* kimi leksik paralelləri vardır.

Sağdış-soldış. Bu sözlər Azərbaycan dilində geniş işlənmə tezliyinə malik toy mərasimi adlarıdır.

«Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə: 1. *Sağdış* – «toy mərasimində bəyin (oğlanın) və ya gəlinin sağ tərəfində oturan, yaxud onları müşayiət edən şəxs»; 2. *soldış* – «toy mərasimində bəyin (oğlanın) və ya gəlinin sol tərəfində oturan, yaxud onları müşayiət edən şəxs». Məsələn: Qızım karet içində, üzündə duvaq, yanında sağdışı, soldışı otursun. (A.Şaiq) [14, 15] şəklində izah olunmuşdur. Qədim söz-terminlərdir. Belə ki, ilkin anadilli yazılı abidəmiz olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilində sağdış formasında: «Günligi altunlıca odasına gəldilər. Şadlıq, yemək-içmək oldu. Ulu oğluna dəxi görklü gəlin gətirdi. Eki qardaş birbirinə sağdış oldılar, gərdəklərinə çapıb düşdilər» rast gəlirik. [58, 115] Həmçinin sağdış sözü M. Kaşğarinin «Divanü lüğət – it - türk» əsərində «*sağdış*» fonetik tərkibdə «*sağdıç, dost*» anlamında qeyd olunmuşdur. [62, 429] «Azərbaycanca – rusca etnoqrafiya terminləri lüğəti» kitabında bu leksemlərin leksik paraleli kimi «*yançı*» sözüne də təsadüf edilir. [22, 53] Quruluşuna görə mürəkkəb sözlərdir. İki komponentdən *sağ+dış* və *sol+dış* –dan ibarətdir. Maraqlı fakt hər iki komponentin eyni mənə «*tərəf*», «*istiqamət*» ifadə etməsidir. Birinci komponent «*sağ*» və «*sol*» müasir dilimizdə olduğu kimi tarixən türk dillərində də «*tərəf*», «*istiqamət*» anlamında işlənmişdir. Belə ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dilinə və eləcə də xalq deyimlərinə nəzər yetirdikdə bunun şahidi oluruq. Məsələn: «Bayındır xan: - *Sağ* yanında Qazan oğlu Uruz durmuşdu,

Sol yanında Qazlıq qoca oğlu Yeynək bəy durmuşdur; [58, 105] və ya

Qazan xanın: - Sağında qardaşı Qaragünə;

Solunda dayısı Aruz durmuşdu; [58, 151]

Sağ qulağın cingildəyirsə yaxşılığa, sol qulağın cingildəyirsə pisliyə danışirlar. (Xalq inancları) [Lən., Süt.]

Sağ gözün səyirməsi yaxşı, sol gözün səyirməsi pis əlamət sayılır. (Xalq inancları) [Lən., Dar.]

Sağ əlin qaşınsa pul gələcək, sol əlin qaşınsa pul gedəcək. (Xalq inancları) [Ler., Çay.]

Həm də toy mərasimlərimizdə deyilir: Gəlinin sağdışı oğlan evindən olmalıdır, soldışı isə qız evindən.

Bütün bunlardan sağ tərəfin üstünlüyü, möhkəmliyi nəzərə çarpır.

«Dış» sözü də tarixən dilimizdə işlənmişdir. Əsasən «çöl», «bayır» mənasını ifadə edir. Qədim türk imperiyalarından birinin adı olmuşdur. İç hunları – Dış hunları: «Kitabi Dədə Qorqud» dastanlarının dilində «İç oğuzları – Dış/ daş oğuzları şəklində təsadüf olunur. [58, 126] Hal-hazırda Azərbaycan dilində daha çox «dışarı» formasında işlənir. Bütün bunları nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, sağdış, soldış sözləri də türk mənşəlidir.

Toy mərasimi leksikasında bu leksemlər qoşa işlənir. Toyun «*bəyin tərifli*» mərhələsində onlara müraciət edilir:

Səninlə olaydım, mən yol-yoldaşı,

Ayağına dəyməsin, yolların daşı.

Görüm ay bəy, toyun mübarək olsun,

Sağdıışın, soldıışın, elin var olsun.

Ay var olsun, var olsun. [Ler., Çay.]

Bacanaq. Nikah qohumluğu anlamı ifadə edən ümumtürk mənşəli söz- termindir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»də «bacı olan qızların getdikləri kişilərin qohumluq münasibəti» mənasında izah olunmuşdur. [12, 32] Azərbaycan dilində *bacanaq* şəklində olan bu ləksəm qaqaüz dilində *bajanağ*, [118,104] türk dialektlərində *bajınaq//bağınak* [109,61], çuvaş dilində *pusana//puzana* [121,99] formasında işlənib «arvadın bacısı əri anlamını» ifadə edir.

E.V.Sevortyan *bajanaq* ləksəminin *baja* kökü ilə – a (nak) şəkilçisi əsasında əmələ gəldiyini qeyd edir və Q.Derferin bu ləksəmin *baja* yəni qohum *bajı//baja* (*bacı*) sözü ilə mənə əlaqəsi olması fikrini də söyləyir. [114, 24-25]

Toyun bəyin tərifı mərhələsində bu ada təsadüf olunur:

Güllü çiçəklidir, Talış dağları,

Barlı, bərəkətli, yaşıl bağları.

Bizə xələt versin bəyin bacanaqları,

Görüm, ay bəy, toyun mübarək olsun!

Sağdıışına, soldıışına borc olsun! [Ler., Çay]

Yezna. Toy mərasimi leksikasına aid nikah qohumluğu anlamı ifadə edən addır. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə «bacının əri» mənasında işlənmişdir. [14, 524] Bu ləksəm də ümumtürk mənşəli qədim söz- termindir. «Qədim türk lüğəti»ndə *yezna* formasında «böyük bacının əri» anlamında qeyd olunmuşdur. [104,

260]

«Türk dillərinin etimoloji lüğəti»ndə bu sözün türk dialektlərində *yeznə*, çuvaş dilində *yisnə*, tatar dilində *yesnə*, özbək dialektlərində *yeznə*, Azərbaycan dilində *yeznə* şəklində olub «böyük bacının əri» anlamında işləndiyi göstərilir. Həmçinin çuvaş dilində «xalanın əri» mənasını bildirdiyi də qeyd edilmişdir. [114, 70]

Azərbaycan dilində *yeznə* sözünün sinonimi kimi *kürəkən* sözü də işlədilir. Kürəkən sözü «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə «qızın ərinin, qızın ata və anasına olan münasibəti, *yeznə*» kimi göstərilmişdir. [13, 150] Lənkəran bölgəsində *yeznə* sözü *kürəkən* sözünə nisbətən daha geniş anlamda dərk edilir. Belə ki, bu söz təkcə bacının əri mənasında deyil, bibinin də, xalanın da, bibiqızının da, əmi qızının da və s. əri mənasında başa düşülür.

Ayrı-ayrı dialekt və şivələrimizdə bu leksemlərin *göv* (*Şahbuz*), *göy//göm* (*Qazax*, *Qax*), *göyi* (*Şəki*), *ciyov* (*Naxçıvan*) və s. leksik paralelləri vardır. [16, 94] Digər qohumluq anlamı bildirən sözlər kimi bu sözə də toyun bəyin tərifı mərhələsində daha çox rast gəlinir:

Dağlara yayılıb zurnanın səsi,
Eşidəni yar olubdur həvəsi.
Gəlsin xələt versin bəyin *yeznəsi*
Görüm, ay bəy, toyun mübarək olsun!
Sağdışın, soldışın elin var olsun!
Ay var olsun, var olsun! [Lən., Dar.]

Yengə. Toy mərasimi leksikasında işlənən ümumtürk mənşəli qədim söz-termindir. «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə «keçmişdə gəlin köçürülən

zaman onun yanında gedən və ya ona rəhbərlik edən qadın»: Önündə yengəsi, qucağında ayna, əllərində şamdan, musiqi ilə, gurultu ilə, tufəng, tapança ata-ata, böyük dəbdəbə və gürültü ilə [gəlin] aparsınlar. (A.Şaiq); Sərhəng gəlin toyuna xonçalar aparən yengələr kimi qutunu stolun üstünə qoydu. (M.İbrahimov) mənasında verilmişdir. [14, 526]

«Qədim türk lüğəti»ndə isə bu söz «yenga» şəklində «böyük qardaşın və ya dayının arvadı» mənasında qeyd olunmuşdur. [104, 261] Demək, bu söz tarixən iki mənada həm qohumluq termini, həm də toy mərasimi adı kimi işlənmişdir. Lənkəran bölgəsində *yengə* sözü əsasən toy mərasimi termini kimi başa düşülür. Onun törəməsi olan *qız yengəsi* «qız evi tərəfindən təyin olunan yengə», *oğlan yengəsi* «oğlan evi tərəfindən təyin olunan yengə», *yengəlik* «yengə gedən qadının işi, yengəyə aid», *yengə payı* «toyda yengələrə verilən pay, hədiyyə» və s. adlar geniş işləkliyi ilə seçilir. Toy nəğmələrində də bu ada təsadüf olunur:

I dəstə:

Gəlin baxtın mübarək olsun!

Gəlin taxtın mübarək olsun!

II dəstə:

Gəlin baxtın ağ olsun,

Yengələrin sağ olsun.

Gəlin getdiyini yollar,

Yansın çil-çıraq olsun! [Ler., Kəl]

Lakin Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində isə *yengə* sözünün hər iki mənası işlədilir.

Məsələn: *Yengə* qıznan gələr ki, qızı gətirif oğlana tafşırınsın; Qardaşımızın arvadına yengə deyərix. [16, 219]

Beləliklə, toy adət-ənənələri ilə bağlı olan sözlərin leksik-semantik və etimoloji analizi göstərir ki, türk mənşəli sözlər kök sözlər olmuş və başqa dillərə də öz güclü təsirini göstərmişdir. Bu baxımdan «*elçi*» sözü Azərbaycan və türk dillərində «*qız evinə göndərilən adam*» və «*səfir*» mənalarında işlədilən türk mənşəli qədim söz-termdir. Bu söz eyni mənalarda «*ilçi*» formasında fars [90, 170], *ilçi // ilçiyə // ilçə* fonetik variantlarda isə ərəb dilinə keçmişdir. [86, 96]

2.2.2. *Alınma adlar.* Qədim azərbaycanlıların qonşu xalqlarla mədəni, ictimai, siyasi, iqtisadi əlaqələri nəticəsində Azərbaycan dilindən həmin dillərə müəyyən sözlər keçdiyi kimi, Azərbaycan dilinə də həmin dillərdən sözlər daxil olmuşdur. Dilin leksik tərkibinin zənginləşməsində daxili imkanlarla yanaşı, başqa dillərdən sözalma da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. A.Babayev bu münasibətlə yazır: «Alınma sözlər dildə böyük rol oynayır. Müasir dövrdə elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi yalnız öz sözlərindən ibarət olsun. Əgər elə bir dil olarsa, deməli o inkişaf etməmişdir. Müasir inkişaf əlaqədar olaraq xalqlar bir-birilə elmi, mədəni, iqtisadi, siyasi cəhətdən sıx əlaqədardır. Bu, dillərin yaxınlaşması, birinin digərinə söz verməsi üçün zəmin yaradır». [25, 302] H.Həsənovun fikrincə: «dillərin qarşılıqlı münasibəti genişləndikcə dillər arasında əlaqələr də genişlənir, bir dildən digərinə leksik ünsürlər keçir. Bu və ya digər dilə

keçən ünsürlər onun lüğət tərkibini zənginləşdirir, inkişafına təkan verir». [48, 137]

Demək, dilimizdə alınma sözlərin işlənməsi onun rəngarəngliyinə və zənginliyinə dəlalət edir. Tədqiq etdiyimiz toy mərasimi sözlərində də bu rəngarənglik özünü göstərir: nişanlı-adaxlı-deyikli, kəbin-izdivac-nikah, elçi-qasid, xanəndə-müğənni, sərpayı-masabəyi-tamada və s.

Qeyd etməliyik ki, dilçiliyimizdə alınmalar haqqında nəzəri planda danışılsa da (S.Cəfərov [34], A.Qurbanov [60], H.Həsənov [48], A.Babayev [25], N.Xudiyev [54] və başqalarının əsərlərində) toy mərasimi leksikasına daxil olan alınmalardan ayrıca danışılmamış, onların toy mərasimi leksikasının zənginləşməsində rolu müəyyənləşdirilməmişdir. Belə ki, toy mərasimi leksikasının zənginləşməsində alınmaların da müəyyən rolu vardır. Xüsusən islam dünyası ilə bağlı xalqların mədəniyyətinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində dilimizdə ərəb və fars xalqlarının dillərindən keçmiş çoxsaylı toy mərasimi adları sabitləşmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan toy mərasimi leksikasındakı alınma sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) ərəb mənşəli sözlər; b) fars mənşəli sözlər.

2.2.2.1. Ərəb mənşəli toy mərasimi adları. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan toy mərasimi leksikasına aid alınmalar içərisində ərəb mənşəli adlar xüsusi yer tutur. Belə ki, elə tematik qrupun adı olan «mərasim» sözü özü də ərəb mənşəlidir. Ərəb dilindəki ilkin mənasını: 1) rəsmi ayinlər; 2) təntənə, şənlik [42, 358] bizim dilimizdə də qoruyub saxlanmışdır. Düzdür,

dilimizdə həmin mənanı ifadə edən qədim türk mənşəli «törən» sözü də vardır. Lakin müasir dilimizdə «törən» sözünə nisbətən «mərasim» sözü daha yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. Belə ki, onun vasitəsilə çoxlu mərasim, adət-ənənə adları formalaşmışdır. Məsələn; elçilik mərasimi, nişan mərasimi, toy mərasimi, üçgün mərasimi, yas mərasimi, sünnət mərasimi, ad günü mərasimi, bayram mərasimi və s. – Bütün kənd camaatı toy mərasiminə yığışardı. Elə ki, gəlini həyətə saldılar onda oğlanın xalaları və bibiləri oxuyardılar:

Gəlin gəlir xali – döşə,

Qəyinləri durub qoşa.

Biri xandur, biri paşa,

Gəlin xoş gəldin, xoş gəldin.

Bizim evlərə tuş gəldin. [Ler., Kəl.]

Dilimizdə «mərasim» sözü ilə yanaşı, ərəb mənşəli «adət» sözü də toy mərasimi leksikasında yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. Ərəb dilində bu ləksəm «adat» - adətlər və «adətən» 1) adət üzrə, həmişəki kimi; 2) bir qayda olaraq, mənalarında işlənir. [43, 15] «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə «adat», «adət» şəklində: 1. hər bir xalqın həyatında qədimdən bəri qəbul edilmiş və kök salmış ənənə; 2. bir adam üçün adi hal olmuş qayda, üsul, vərdiş [11, 57] mənalarında qeyd olunmuşdur. Toy mərasimi leksikasında elçilik adətləri, nişan adətləri, toy adətləri və s. birləşmələrdə əsas tərəf kimi çıxış edir. Məsələn: Bizdə toy *adət*idir gəlini qapıdan içəri salanda o mütləq əlini bala batırıb sonra qayınananın ağzına salmalıdır. [Lən., Dar.]

«*Nikah*», «*izdivac*» sözləri ərəb dilində «*evlənmə*» mənasındadır. [43, 236, 479] Eyni mənada Azərbaycan toy mərasimi leksikasında da işlənir. «*İzdivac*» sözünə nisbətən «*nikah*» sözü daha çox işləkdir. Onun törəmələri olan nikahlanma, nikahlanmaq, nikahlı, nikahlılıq, nikahsız, nikahsızlıq və s. yüksək işlənmə tezliyinə malik alınmalardır. Bu nikah hər bəbətdən dayımın nəslinə xoş iqbal bəxş edəcəkdir. (C.Məmmədquluzadə); Səriyyə, bilirsən nə var? Səni Qurbana vermişəm. Bu gün nikah bağlamağa gedəcəyik. (C.Cabbarlı) [13, 415]

«*Nikah*» sözünə mənaca yaxın olan «*siğə*» sözü də ərəb mənşəlidir. Azərbaycan dilində «*müvəqqəti nikah*», «*evlənmək*» mənasında işlənmişdir: Qazı nikah sigəsini oxudu. (M.S.Ordubadı) [43, 71] Əsasən «*siğə etmək*», «*siğə oxutdurmaq*» şəklində işlənən bu leksem müasir dilimizdə demək olar ki, arxaıqlaşmışdır.

Toy mərasimi leksikasında təsadüf olunan «*mehr*» sözü də ərəb mənşəlidir. Ərəb dilində «*mehr*» şəklində olub «*kəbin*», «*kəbin zamanı ər tərəfdən arvadı üçün təyin olunan pul*», «*nikahlıq*» mənalarında işlədilir. [43, 377] «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə bu söz «*mehr*» (*e < ə*) şəklində «*evlənənə kimi tərəfindən aldığı qadına – qıza nikahda talaq üçün təyin edilən pul*», «*kəbin pulu*» mənasında qeyd olunmuşdur: Hacı Qəmbər: - Dilbər əgər artıq – əskik danışsa, mehrin qoyaram qabağına, deyərəm: - Xoş gəldin! (N.Vəzirov) Yasəmən onun evindən əl götürmək, yorucu əzabdan qurtarmaq istəyirdi, mehr vermək də Məhərrəm üçün imkansız idi. (M.Cəlil) [13, 277]

Demək, mehr sözü dilimizdə «*kəbin haqqı*» mənasında işlədilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu sözlə omonimlik təşkil edən fars mənşəli «*mehr*» sözü isə klassik ədəbiyyatda sevgi, məhəbbət mənasında işlənmişdir. [90, 277]

Ərəb mənşəli toy mərasimi adları içərisində «*xələt*» sözü də geniş işlənir. Ərəb dilində «*xələt*» sözü üç mənada: 1) hədiyyə olaraq bağışlanmış bahalı paltar; 2) mükafat, bəxşiş; 3) toyda qız və ya oğlanın qohumlarına verilən hədiyyə, mənasında qeyd olunmuşdur. [43, 690]

Azərbaycan dilində bu söz iki mənada: «*1. bəxşiş, hədiyyə. 2.üst geyimi*» [14,315] sabitləşmişdir. «*Üst geyimi*» mənasında danışıq dilində «*xələt*» formasında:

Alça gül açdı gəlin,
Saçın dolaşdı gəlin.
Ay bu boya, buxuna,
Xələt yaraşdı gəlin. [Mas.]

«Toyda qız və oğlan qohumlarının verdiyi pul, hədiyyə» mənasında isə «*xələt*» formasında işlənir:

Qismətinimiş sənin güllər butası,
Bizə *xələt* versin bəyin atası.
Görüm ay bəy, toyun mübarək olsun,
Sağdışın, soldışın, elin var olsun. [Lən., Vil.]

«*Xələt*» sözünün ifadə etdiyi mənaya («*hədiyyə*», «*bəxşiş*») yaxın «*ərməğan*» sözü isə türk mənşəlidir. «*Ərməğan*» sözü «*xələt*» sözünə nisbətən toy mərasimi leksikasında az işləkdir.

Bunlardan başqa, Azərbaycan toy mərasimi leksikasında təsadüf etdiyimiz: «*ərus*» (*gəlin*), «*əyal* //

zövcə» (həyat yoldaşı), «məhkumə» (kəbinli), «məclis» (yığıncaq, ziyafət, toy), «mütrüb» (toyda çalıb-oxuyub-oyunayan), «qasid» (elçi), «əqd olmaq» (evlənmək), ziyafət (gəlinlə bəyin görüşdüyü ilk gecə), «dövrən» (oğlan və qız toyunun sonu bəyin tərifi), «mübarək» (uğurlu, xeyirli, xoşbəxt) əsasən daha çox toy mahnılarında yüksək işlənmə tezliyinə malikdir:

Mübarək, ay mübarək

Ay qız, toyun mübarək. [Mas., Al.]

və s. söz-terminlər də ərəb mənşəlidir. Qeyd etdiyimiz bu ərəb mənşəli sözlərin əksəriyyəti tarixən dilimizdə işlənsə də, hazırda işlənmir.

2.2.2.2. Fars mənşəli toy mərasimi adları.

Azərbaycan xalqının uzun əsrlər boyu qonşu fars xalqı ilə müxtəlif əlaqə və münasibətlərdə olması, bu əlaqə və münasibətlər öz izini toy mərasimi leksikasında da göstərir. Belə ki, ərəb mənşəli sözlərlə yanaşı, dilimizə fars mənşəli sözlər də keçmişdir. Toy mərasiminin ilk mərhələlərindən birinin adı olan «*nişan*» sözü də fars dilindən alınmadır. Fars dilində «*nişan // nişanə*» şəkillərində olan bu söz «*əlamət, iz, əsər, hədəf*» mənələrindədir. [43, 482] «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə qeyd edilən mənələrindən biri də «*oğlan tərəfindən qızı nişanlamaq məqsədilə göndərilən üzük, şirni və s. şeylərdir*» [13, 420] Semantik baxımdan öz ilkin mənasını qoruyub saxlamışdır. Belə ki, üzüyün özü də icra olunmuş bir prosesin izidir. Tarixən olduğu kimi müasir dilimizdə də bu leksem yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. Toy mərasimi leksikasında daha çox «*nişan aparmaq*», «*nişan qoymaq*», «*nişan taxmaq*»,

«*nişan etmək*», «*nişan vermək*», «*nişanlılıq*», «*nişanbazlıq*» və s. şəkillərdə işlənir. Türk mənşəli *adax*, *deyik*, *bəlgə* sözləri ilə sinonimik cərgə əmələ gətirir. Ağbircəklərimizin dilindən düşməyən toy nəğmələrində də buna tez-tez təsadüf edirik.

Şal-şala bağlaram gedər,
Gül şala bağlaram gedər.
Oğlanın bacısıyam,
Nişana bağlaram gedər. [Lən., Ver.]

Toy mərasimi leksikasına daxil olan «*sərpayı* // *sərxeyi*» leksemləri fars mənşəlidir. Fars dilində bu sözlər «*sərpayə*» və «*sərxeyir*» şəklində olub «*toy, qonaqlıq və s-ni idarə edən adam*» anlamındadır. [43, 557] Azərbaycan dilində də eyni mənada sabitləşmişdir. Lənkəran bölgəsi toy mərasimində «*sərxeyi*» variantı daha çox işləkdir: Toyda yaxın qohumlardan birini «*sərxeyi*» seçirlər ki, toyu idarə etsin. Bu adam çox zəhmli olmalıdır və əlində çubuq məclisi idarə etməlidir. [Mas., Ərk.]

Azərbaycan dilində bu leksemin sinonimik variantı olan «*ayaqüstü*» və «*tamada*» sözləri isə türk mənşəlidir. Lakin bunlara nisbətən «*sərxeyi*» (xeyir işin başçısı) sözü daha geniş işlənmə dairəsinə malikdir.

«*Şabaş*» leksemi də toy mərasimi sözlərindən olub, fars dilindən alınmadır. Fars dilində: «1) afərin, əhsən; 2) toylarda oynayanlara, çalğıçılara verilən pul» mənasındadır. [43,768] Eyni fonetik tərkibdə dilimizə keçən bu söz «toy məclislərində oynayanlara, xanəndə və çalğıçılara verilən pul» mənasında sabitləşmişdir.

Məsələn: Gənclər oynayanda yoldaşları onların başına *kağız pul // əskinas şabaş* tökərdilər. (H.Sarabski) Xanəndə oxuyar, cavanlar oynar, şabaş toplanar. (R.Əfəndiyev) Bəzən oynayanlar utanıb şabaş almırdılar. (S.Rəhman) [14, 180] Göründüyü kimi Azərbaycan dilində bu söz fars dilindəki ikinci mənasında işlənir.

Toy mərasimi leksikasında yüksək işlənmə tezliyinə malik «*kəbin*» sözü də fars mənşəlidir. Fars dilində bu ləxsem «*kəbin*» formasında *olub* «1. *başlıq, cehiz*»; 2. «*kəbin*» anlamı ifadə edir. [43, 271] Azərbaycan dilində «1. *evlənmə əsnasında kişi // oğlan tərəfindən qadına // qıza vəd edilən nikah bahası, başlıq, mehr*; 2. *izdivac, nikah evlənmənin qanuni şəkli salınması*»: Qabaqda axmaqlıq edib, *kəbin* pulunu beş min manata yazdırmışam. (Ü.Hacıbəyov); Arvad bədbəxt *olub* atası evində qalardı, atası da axund otağında, divanxanalarda *kəbin* və talaq davası edərdi. (H.Sarabski) *Kəbin* əhvalatın bitirməkdən ötrü əvvəlcə mənim bu əqdim qeyd olunmalı idi. (T.Ş.Simurq) şəkildə işlənmişdir. [14, 664] Azərbaycan toy mərasimi leksikasında geniş şəkildə işlənən *kəbin kəsmək, kəbin kəsdirmək, kəbin etmək, kəbinini vermək, kəbin kağızı, kəbinli, kəbinsiz, kəbinsizlik* və s. ləxsemlər bu sözün törəmələridir. Hətta xalq deyimlərində təsadüf etdiyimiz «*əmiqızı ilə əmioğlunun kəbinləri göydə kəsilib*» ifadəsi də onunla bağlı yaranmışdır.

Tarixən olduğu kimi, müasir dilimizdə də geniş işlənmə dairəsinə malik və daha çox toy mərasimi leksikasında təsadüf edilən «*xonça*» sözü fars dilindən

alınmadır. Fars dilində «*xançə*» şəklində olub «*xonça, süfrə*» anlamındadır [43, 685] Azərbaycan dilində *şirniyyat, meyvə* və s. yeməli və ya başqa hədiyyələr qoyulmuş bəzəkli podnos, tabaq və s. anlamında işlənmişdir: Yüzlərlə gözəl cariyələr əllərində əlvan yeməklər dolu xonçalar içəri daxil oldu. (M.S.Ordubadı) Bir tərəfdə Aslan bəy qabağında bir neçə xonça oturmuş, Əsəd bəylə söhbət edirdi. (C.Cabbarlı) [14, 471] mənasında qeyd olunmuşdur. Xonça sözü iki komponentdən ibarətdir. Kök morfem olan «*xon*» sözünün fars dilində bir mənası «*süfrə*»dir. [43, 684] –*ça* şəkilçisi isə Azərbaycan dilində kiçiltmə mənalı isimlər düzəldir (kitabça, meydança, qazança və s.). Demək, xonça, daha dəqiq «*kiçik süfrə*» anlamında işlənir. Toy mərasimi leksikasında bəy xonçası, gəlin xonçası, nişan xonçası, toy xonçası, yengə xonçası, sərxezir xonçası və s. birləşmələrdə əsas tərəf kimi çıxış edir. Lənkəran bölgəsində bununla əlaqədar «*xonça toyu*» adlanan mərasim keçirilir. Ağbirçəklərimizin dili ilə desək, «Böyük (oğlan və qız) toy günü gündüz çağı məhəllə qadınları və qızları əllərində və başlarında xonça oxuya-oxuya toya gedirlər:

Qardaş ovuna gedər,

Baxar boyuna gedər.

Bu bayramın xonçası,

Qardaş toyuna gedər. [Mas., Mol.]

Qeyd etdiyimiz söz-terminlərdən başqa, Azərbaycan toy mərasimi leksikasında işlənən xanəndə «müğəni», sazandar «saz çalanlar», novbar // novbarlıq

«bağbaşı», tac «gəlinin başına qoyulan bəzək əşyası» və s. sözlər də fars mənşəlidir.

Azərbaycan dilində toy mərasimləri ilə bağlı ərəb-fars mənşəli alınmaların təhlili göstərir ki, onların əksəriyyəti dilimizin fonetik, semantik və qrammatik qanunauyğunluqlarına müvafiq olaraq mənimsənilmişdir. Həmçinin bu alınmalar əsasında dilimizdə çoxlu mərasim adları da yaranmışdır. Yerli türk mənşəli sözlərlə sinonimik cərgə yaradan belə alınmaların toy mərasimi leksikasının zənginləşməsində rolu böyükdür.

2.2.2.3. *Lənkəran bölgəsinin özünəməxsus adları.*

Tədqiq etdiyimiz Cənub bölgəsi toy mərasimləri ilə bağlı adlar içərisində ümumişlək adlarla yanaşı, Lənkəran bölgəsinə məxsus adlara da təsadüf edirik. Bu adlar yerli adət-ənənələri özündə əks etdirir. Qeyd etməliyik ki, haqqında söhbət açacağımız belə adların Azərbaycanın digər bölgələrində də leksik paralelləri vardır.

Hurdəbo. Lənkəran bölgəsi toy mərasimlərində bu leksem qeyd edilən fonetik variantda və «qız toyundan bir neçə gün əvvəl oğlan evindən qız evinə göndərilən qıza məxsus toy ləvazimatı» anlamında işlədilir. Əsasən kiçik yemək-içmək məclisi şəklində qeyd edilən mərasimin özü də «*hurdəbo*» adlanır. Ağbirçəklərimizin dili ilə desək: Oğlan evindən qızə nə lazım olardısı əyin-baş geyimləri, qır-qızıl və bir də qız toyunda işlədilən ərzağın hamısını xonçələrə yığıb qızgilə gətirərdilər. Təntənəli şəkildə keçirilən bu mərasimə bizdə «*hurdəbo*» deyirlər». [Lən., Dar.] Göründüyü kimi, bu leksem iki

komponentdən hırda+bo ibarətdir. Birinci komponent türk mənşəli «xırda» sözünün fonetik variantıdır (h<x) və Azərbaycan dilində «kiçik, balaca» [14, 138] anlamında işlənir. İkinci komponent olan «bo» talış dilində «yük» mənasındadır. Demək «hırdabo» «kiçik yuk» anlamı ifadə edir. Tarixən yüksək işlənmə tezliyinə malik olan bu leksemə hazırda yaşlı nəslin dilində təsadüf olunur. Azərbaycanın digər bölgələrində isə buna «ağamat // ağamətlik» (Gədəbəyə, Kəlbəcər, Naxçıvan), *mitmaxxərçi// toyxərçi* (Abşeron), «*sələmzər*» (Muğan, Cəlilabad), «*tabağqırağı*» (Quba) və s. deyirlər. [9, 23]

Səloçi. Lənkəran bölgəsi toy mərasimlərində, xüsusən dağ kəndlərində təsadüf olunan özünəməxsus sözlərdən biri də «*səloçi*» sözüdür. Bu söz «*dəvətçi*», «*çağırışçı*» anlamında işlənir. Ağbirçəklərimizin dediyinə görə: «toya bir neçə gün qalmış iki yeniyetmə qız və ya oğlan xüsusi şəkildə bəzənir. Bir-bir toya çağırılan adamların evlərinə baş çəkir, toya dəvət edirlər. Onlar özləri ilə apardıqları noğulları nəlbəkiyə qoyub, ev yiyəsinə verir toyun vaxtını, kimin toyuna çağırdıqlarını bildirirlər. Ev yiyəsi nəlbəkiyə yumurta, sabun, pul və s. şeylər qoyur, «*mübarək olsun!*» deyib nəlbəkini geri qaytarır». Bizdə toya çağıran bu yeniyetmələrə «*səloçi*» deyirlər. [Ler., Çay.]

Səloçi sözü iki komponentdən «*salo*+ *-çi*» ibarətdir. Birinci komponent «*səlo*» ərəb mənşəli alınmadır. Ərəb dilində «*səla*» şəklində olub «*çağırış*, *dəvət*, *səs*» anlamı ifadə edir. [43, 546] İkinci komponent *-çi* peşə-sənət mənalı sözlər düzəldən leksik

şəkilçidir. Demək, *səloçi* sözü dilimizdə «*çağırışçı, dəvətçi*» mənasında sabitləşmişdir.

Bəybaşı. Lənkəran bölgəsi toy mərasimləri üçün səciyyəvi olan söz-termindir. «Bəyin başına toplaşma» anlamı ifadə edir. Nənələrimizin dili ilə desək «qız toyu günü bəy oğlan dost-tanışı ilə birlikdə toya gəlir. Onlar üçün ayrılmış xüsusi otaqda yeyib-içir və sağlıq deyirlər. Tərif zamanı bəy oğlanla bir yerdə toyxanaya gəlib xələt verirlər». [Ler., Çay.]

Çarşaplov. Üç gün mərasiminə Masallıda verilən ad. Gəlinin çarşabını açması münasibətilə bişirilən plov anlamı ifadə edir. «Təzə gəlin üç gündən sonra cəmiyyət arasına çıxır qayınatasına, qohumlarına çay verir əvəzində hədiyyə alır və gələn qadın qonaqlarının üstünə ətir səpir. [Mas., Al.]

Bunlardan başqa, *şirniqabı* oğlan evinin qız evinə nişan gətirdiyi qabların (xonça qablarının) şirni ilə doldurub qaytarılması» mərasimi, *üç şələ, yeddi şələ, çilə şələ* (çilə 40 gün deməkdir) *iki rəngli şirinçay, şeyoğurladı, qazanaçdı, ləvəngi* və s. sözlər Cənub bölgəsinə məxsus sözlərdir.

2.3. Toy mərasimi adlarının struktur xüsusiyyətləri

Məlumdur ki, söz yaradıcılığı prosesi dilimizin tarixi leksikasının, tarixi söz probleminin ayrılmaz bir hissəsidir. M.Məmmədovun dili ilə desək: «Söz yaradıcılığında proseslər söz üzərində qurulur, söz də addır. Əgər dilin daşıyıcısı olan kollektivdə bu və ya digər sözün yaranmasına ehtiyac yoxdursa həmmən dildə söz yaranmır. Sözün yaranması ehtiyac zərurətindən əmələ

gəlmişdir. Bu baxımdan da sözdüzəldici tiplər tarixən zəif olmuşdur və sonralar cəmiyyətin, eləcə də formasiyaların dəyişməsi nəticəsində söz yaradıcılığı da aktivləşmişdir. [107, 7]

Tədqiq etdiyimiz Azərbaycan dilinin Cənub bölgəsi toy mərasimi adlarında da bu proses özünü göstərir. Belə ki, dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müəyyən rolunu oynayan toy mərasimi lüğətləri əmələgəlmə tarixinin qədimliyinə, işlənmə dairəsinin genişliyinə, quruluş xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyinə görə seçilir. Qeyd etməliyik ki, bu yarım-fəsildə həmin adların həm müasir, həm də tarixi dil faktları əsasında struktur xüsusiyyətləri açıqlanacaqdır.

İlkin tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan dilinin toy mərasimi leksikasına daxil olan adları quruluşca üç qrupa bölmək olar: a) sadə quruluşlu adları; b) düzəltmə quruluşlu adlar; c) mürəkkəb quruluşlu adlar:

2.3.1. Sadə quruluşlu adlar. Azərbaycan dilinin toy mərasimi leksikasında sadə quruluşlu adlar xüsusi yer tutur. Sadə adlar həm tək hecalı, həm də iki və daha artıq hecalardan ibarət sözlərdir. Bunların çox az hissəsini təkhecalı adlar təşkil edir. Məsələn, mərasimin ümumi adı olan «toy» sözü də tək hecalıdır. Həm mərasimin icra prosesində həm də nəğmələrdə yüksək işlənmə tezliyinə malikdir:

Bu gün bağa gəlmişəm,

Baxa-baxa gəlmişəm.

Əğə qardaş toyunda.

Oynəməğə gəlmişəm. [Ast., Şah.]

Bundan başqa *bəy* - «toyu edilən, evlənən oğlan»: Görüm, ay bəy toyun mübarək olsun. [Lən., Dar.] *Plov* «toy yeməyi»: Toy plovunu yeyim [Ler., Çay.], *Taxt* «toyda bəy və gəlinin oturması üçün düzəldilmiş xüsusi yer»: Gəlinin kreslosunu taxtın ortasına qoyurlar [Yar., Anz.]] və s. leksemlər də təkhecalıdır.

Təkhecalı adlarla yanaşı, sadə sözlər sırasında çoxhecalı adlar da üstünlük təşkil edir. Məsələn, *nişan* «mərasimin ilk mərhələlərindən birinin adı»: Ay qız sənə nişan gəlir, Ənlikinən – kirşan gəlir. [Ler., Kəl.] *Nikah*: Dünən Əlinin qızının nikaxı oldu. [Yar., Kür.] *Düyün*: Həmişə evinizdən toy-düyün səsi gəlsin. [Ast., Pen.] *Məclis*: Məclisdə həmişə qarmaqarşılıx olur. [Lən.] *Cehiz*: Lənkəranda qızın cehizinə xüsusi fikir verirlər. [Lən., Dar.] *Qayın*: Gəlin gəlir xali döşə, Qəyinləri durub qoşa [Ler., Kəl.], *Baldız*: Kaş gəlin getdiyim evdə baldız olmasın. [Yar., Anz.] *Dövran*: «qız və oğlan toyunun sonu»: Biz tərəflərdə dövran gündüz olur. [Ler.] *Yengə*: Uzun ağ olsun ay gəlin; Yengən sağ olsun ay gəlin. [Ler., Çay.] *Şabaş*: «toy məclislərində oynayaların xanəndə və çalğıçılar üçün verdiyi pul»: Axşam toyda xeyli şabaş yığıldı [Mas., Tür.] və s.

Ağbirçək nənələrimizin dilindən düşməyən toy nəğmələrində də çoxhecalı sadə adlara təsadüf edirik. Məsələn:

Gedək deyək anamıza,
Kəbin kəsdirsinlər bizə,
 Sonra yenə bağa gələk,
 Gülü dərib bir iyləyək. [Lən., Dar.]

* * *

Zülf töküb üzə dilbər,
 Çıxıbdı düzə dilbər.
Duvaq salın üzünə,
 Gəlməsin gözə dilbər. [Yar.]

2.3.2. Düzəltmə quruluşlu adlar. Azərbaycan dilinin toy mərasimi leksikasında düzəltmə quruluşu malik leksik vahidlər əsas yerlərdən birini tutur. Düzəltmə adlar morfoloji yolla, yəni söz kökünə müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması yolu ilə yaranmışdır. Bu prosesdən M.Hüseynzadə [51], F.Zeynalov [88], A.Qurbanov [60], A.Axundov [6], Y.Seyidov [75], B.Xəlilov [53] və b. öz əsərlərində bəhs açmışlar. S.Cəfərovun fikrincə: «Müasir dilimizdə morfoloji yolla yeni sözlərin yaranması prosesi çox məhsuldardır. Öz tarixi etibarını ilə morfoloji yolla yeni sözlərin yaranması sintaktik yolla söz yaradıcılığının bir mərhələsini təşkil etmişdir. Daha doğrusu, bu proses sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesindən yaranmışdır. Dilimizin qədim dövrlərində uzun zaman sadə sözlərdən mürəkkəb sözlər düzəlməsi prosesi mühüm yerlərdən birini tutmuşdur. Sonralar mürəkkəb sözün tərkibində olan bir sözün şəkilçiyə çevrilməsi yolu ilə morfoloji proses meydana çıxmışdır» [34, 161]

Bu baxımdan morfoloji yolla toy mərasimi leksemlərinin yaradıcılığı prosesində məhsuldar şəkilçilər əsas yer tutmuşdur. Bu şəkilçilər iki qrupa bölünür: ad düzəldən şəkilçilər; fel düzəldən şəkilçilər.

2.3.2.1. *Ad düzəldən şəkilçilər.*

-lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi. Toy mərasimi leksikasında məhsuldar olan və çox işlənən sözdüzəldici şəkilçilərdən biridir. *-lıq* şəkilçisi haqqında bəhs edən türköloqlar da bu şəkilçinin bütün türk dilləri üçün məhsuldar olduğunu qeyd etmişlər. Həm də *-lıq* şəkilçisi məhsuldar olmaqla bərabər, olduqca müxtəlif, rəngarəng mənalı sözlər düzəldir. Bu şəkilçi vasitəsilə düzələn toy mərasimi adları əsasən əşya, vəzifə, peşə, hal-vəziyyət bildirir: *elçilik, adaxlıbazlıq, başlıq, evlilik, yengəlik, sağdışlıq, gəlinlik, qasidlik, xanəndəlik, masabəyilik, adaxlılıq, cehizlik* və s. Məsələn: Dünən Əligilə elçiliyə getmişdik. [Lən.] Əvvəllər adaxlı oğlan axşamlar qızı görmək üçün adaxlıbazlığa gedərdi. [Yar.] Lap əvvəllər xüsusən kənd yerlərində qızı alarkən onun ata-anasına başlıq verərdilər. [Ler.], Bu evlilik qardaşımı dəhşətə gətirmişdi. [Mas.] Kinəbacinin yengəliyi heç xoşuma gəlmədi. [Ast.] Əlinin toyunda Ramiz sağdışlıq edirdi. [Yar.] və s.

Burada göstərilən düzəltmə toy mərasimi adlarından *adaxlıbazlıq, başlıq, qasidlik* sözləri müasir dilimizdə arxaikləşmişsə də, etnoqrafiya və folklorşünaslıq əsərlərində saxlanılmışdır.

-çı, -çi, -çu, -çü şəkilçisi. Bir sıra toy mərasimi adlarının yaranmasında iştirak edən məhsuldar şəkilçilərdəndir. R.Məhərrəmovanın dili ilə desək, «Bu şəkilçi vasitəsilə düzəldilmiş sözlərin bəzisi qrammatik təbiətinə və semantikasına görə ənənəvi xarakter daşıyır, əsasən isim köklərinə qoşularaq subyektlə əlaqədar sözlər əmələ gətirir». [63, 87] Həmin şəkilçi

tədqiq etdiyimiz toy mərasimi leksikasında əsasən peşə-sənət mənalarını ifadə edən adların yaradılmasında iştirak etmişdir: *elçi, dəvətçi, tarçı, bəzəkçi* «*gəlin qızı geyindirib, bəzəyən adam*», *duvaqçı* «*əvvəllər toy məclisləri üçün bəzəkli duvaq hazırlayan ustaya verilən ad*» *minnətçi* «*oğlan evindən qız gilə göndərilən şəxs*», *toyçu* və s. Məsələn: Qızın elçiləri qapını kəsmişdi. [Lən.] Dəvətçi toya dəvətnamə gətirmişdi. [Yar.] Bəzəkçi gəlini çoxdan bəzəyib qurtarmışdı. [Ast.] Qeyd etdiyimiz sözlərdən *tarçı* sözü toy mərasimi leksikasında üslubi məqamda işlənmişdir. Ədəbi dildə bu leksem *tarzən* şəklində işlənir. Buna ağbirçəklərimizin dilində səslənən toy nəğmələrində təsadüf olunur:

Toyçu, payla malını,
Tarçı, köklə tarını,
 Toy günüdür, əl çalın.
 Ay qız, toyun mübarək,
 Oğlan, toyun mübarək!

və ya

Dur ayağa, qız gəlin,
 Tellərini düz gəlin.
Toyçulara gəl yaxın
 Düş ortada süz gəlin. [Lən., Vil]

Bunlardakı *toyçu* sözü də –*çu* şəkilçisi vasitəsilə düzələn toy mərasimi adlarındanındır. Bu leksemin mərasimdə işlənmə məqamları daha maraqlıdır. Belə ki, birinci nəğmədə «*toy sahibi*», ikinci nəğmədə isə «*toy məclislərini aparan, çalib-oxumaqla qonaqları əyləndirən şəxs*» anlamında işlənmişdir.

«*Dəvətçi*» sözünün leksik paraleli kimi Lənkəran bölgəsi toy mərasimi leksikasında $-çt^4$ şəkilçisi vasitəsilə düzələn, peşə, sənət anlamı ifadə edən «səloçi» sözü də işlənir. Göründüyü kimi, $-çt^4$ şəkilçisi isim köklərinə qoşularaq geniş mənada subyektlə əlaqədar konkret sahə ilə faliyyətini bildirən adlar yaratmışdır.

-lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi. İsimdən isim və sifət düzəldən bu şəkilçi toy mərasimi adlarının yaranmasında iştirak edən məhsuldar şəkilçi olmuş, əsasən insan anlayışı bildirən sözlərə qoşulmuşdur: *evli, nikahlı, nişanlı, deyikli* «*uşaq yaşlarından nişanlanmış qız və ya oğlan*», sözlü «*nişan mərasimindən sonra qız və ya oğlana verilən ad*», *kəbinli, adaxlı* və s. Məsələn: Evli qadınlar daha çox məsuliyyətli olurlar. [Lən., Dar.] Əvvəllər *nikahlı* qadınlar üzlərini bağlayardılar. [Mas., Al.] Vəlinin gızı bizim oğlumuza deyikli idi. Ona görə də biz onu aldıq. [Ast., Şah.] Qızı alandan sonra hami ondan danışır. Ona görə də ona sözlü deyirlər. [Ler., Kəl.] və s. Toy şənliklərimizi canlandıran qız-gəlinlərimizin dilində səslənən toy nəğmələrində də bu tipli düzəltmə sözlərə təsadüf olunur:

Gəlir o doxtur oğlan,
 Aşıqın çoxdur oğlan
Nişanlın gərdəkdədir
 Xəbərin yoxdur oğlan. [Yar., Anz.]
 Qardaş adına qurban,
 Alma dadına qurban.
 Səni yalqız demərəm.
 Gül, *adaxlına* qurban. [Ler., Çay.]

-sız, -siz, -suz, -süz şəkilçisi. Bu şəkilçi vasitəsilə –*lı*⁴ şəkilçisinin yaratdığı mənaların əksini ifadə edən sifətlər düzəldilmişdir: *cehizsiz, kəbinsiz, nikahsız, evsiz, nişansız, toysuz* və s. Məsələn: *Cehizsiz gəlinin başı həmişə danlaqda olur bala*. [Lən.] *Kəbinsiz* evlilik bizim şəriətə ziddir. [Mas.] *Nişansız* toy etmək olmaz ki! [Yar.] *Toysuz* – düyünsüz keçinmək olmaz. [Ler.] və s.

-ma, -mə şəkilçisi. Toy mərasimi leksikasında bu şəkilçi vasitəsilə düzələn sözlər xüsusi yer tutur. S.Cəfərov qeyd edir ki, «Öz mənşəyi etibarını ilə *-maq/ -mək* məsdər şəkilçilərindən törənmiş olan bu şəkilçi vasitəsilə dilimizdə atributiv isimlər əmələ gətirilir». [34, 147] B.Xəlilovun fikrincə: «Bu şəkilçi termin yaradıcılığında da məhsuldar şəkilçilərdən sayılır». [53, 149] Azərbaycan dilində toy mərasimi adlarının yaranmasında da iştirak etmiş və bir sıra fellərdən mərasim bildirən sözlər törətmişdir. Onu da qeyd etmək ki, əsasən hal-vəziyyət və proses anlamı ifadə edən həm sadə, həm də mürəkkəb mərasim adlarının yaranmasında iştirak etmişdir: *evlənmə, adaxlanma, nişanlanma, xınayaxma, pulsalma, paltaraparma, qızoynatma, belbağlama* və s. Məsələn: Zərifəni tay-tuşu ilə bərabər gəlin hamamına apardılar, sonra isə *qaşalma* və *xınayaxma* oldu. [Lən., Bol.] Bizdə əvvəldən *pulsalma* adəti var idi. [Mas., Al.] Əvvəllər Astarada *belbağlama* zaman gəlin qızın belini gülşəftəli yaylığı ilə bağliyərdilər. [Ast., Şah.] Kənd toylarında *qızoynatma* zamanı «*vağzalı*» havası çalınay və qız oynəy. [Yar., Kur.]

2.3.2.2. Fel düzəldən şəkilçilər

-la, -lə şəkilçisi. Azərbaycan ədəbi dilinin bütün inkişaf mərhələlərində məhsuldar olmuş qədim şəkilçilərdəndir. Əsasən isim və sifət köklərinə qoşularaq qoşulduğu sözün mənası ilə bağlı hərəkəti bildirir. Tanınmış dilçi alim M.Hüseynzadə bu şəkilçi haqqında dürüst məlumat verərək yazır: «Müasir ədəbi dilimizdə *-la (-lə)* şəkilçisi ilə bitən bütün fellər tarixən düzəltmə fellərdir, çünki bu şəkilçilərlə bitən heç bir əsli (sadə) fel yoxdur. Dilin sonrakı inkişafı prosesində bu düzəltmə fellərin bir hissəsində köklər qismən ibtidai mənalarını ayrılıqda ifadə edə bilmir. Bunlar yalnız şəkilçilərlə birlikdə müəyyən məzmun ifadə edir» [51, 137]

Toy mərasimi leksikasında da hərəkətlə bağlı müəyyən mərasim adları bu şəkilçi vasitəsilə düzəldilmişdir: *adaxlamaq, nişanlamaq, deyikləmək* və s. Bu leksik şəkilçi vasitəsilə düzələn leksemlərə nənələrimizin dilində səslənən toy nəğmələrində də rast gəlinir:

Qızıl üzük laxladi,
Verdim anam saxladi.
Anama qurban olum,
Məni tez *adaxladi*. [Ast., Siy.]

-lan, -lən şəkilçisi. Bir sıra toy mərasimi adlarına qoşularaq təsirsiz fellər əmələ gətirmişdir: *adaxlanmaq, nişanlanmaq, nikahlanmaq, evlənmək* və s. Məsələn: Sevmək, adaxlanmaq, toy günləri, gəlin köçləri şirin bir xəyal kimi Əslinin gözləri qabağında açılıb vərəqlənir. [Lən.] Qızı istəmədiyi üçün Rasim nişanlanmaq

istəmirdi. [Mas.] Həmçinin dildən-dilə düşən toy nəğmələrində;

Bakıdan ərzə gəldi,
Oxudum tərsə gəldi.

Eşitdim yar *evlənir*,
Canıma lərzə gəldi. [Ler., Çay.]

-lan, -lən şəkilçili təsirsiz fellərə *-dır⁴* şəkilçisi artırıldıqda təsirli fellə toy mərasimi adları yaranır: *adaxlandırmaq, evləndirmək, nişanlandırmaq* və s. Məsələn: Əlinin yaşı keçdiyi üçün nənəsi onu adaxlandırmaq istəyirdi. [Lən., Süt.] Məsmə xala: Oğlumun yaşı otuza çatmamış mən onu evləndirəcəyəm. [Mas.] Oğlan qızdan əl çəkmədiyi üçün anası onu nişanlandırmaq istey. [Yar.]

Demək, Azərbaycan dilində toy mərasimi adlarının yaranıb zənginləşməsində sözdüzəldici şəkilçilər mühüm rol oynamışdır. Həmin şəkilçilərdən bəziləri hazırda arxaikləşsə də, tarixən mərasim adlarının yaranmasında iştirak etmişdir.

2.3.3. Mürəkkəb quruluşlu adlar. Toy mərasimi leksemləri içərisində mürəkkəb adlar çoxluq təşkil edir. Mürəkkəb söz yaratma prosesi müasir türk dilləri üçün çox səciyyəvi olub, geniş yayılmış məhsuldar bir prosesdir. Mürəkkəb sözü təşkil edən tərəflər birləşdikdə öz müstəqilliklərini itirir, tamamilə və ya qismən yeni bir anlayış, yeni bir nominativ mənə yaradır. Bu münasibətlə F.Zeynalov yazır: «Mürəkkəb sözlər mövcud mənaları modifikasiya edir, yeni leksik vahid yaradır; burada bəzən fonetik dəyişmə də baş verə bilər. Mürəkkəb sözlər bilavasitə dilin söz tərkibi və

qrammatikası ilə üzvü surətdə bağlıdır». [89, 35] A.Qurbanova görə «İki və daha artıq kökün birləşdirilməsi, yaxud da bunlara sözdüzəldici şəkilçilərin qoşulması ilə yaradılan sözlər mürəkkəb düzəltmə yolla əmələ gələn sözlərdir». [60, 204]

Toy mərasimi leksikası ilə bağlı mürəkkəb quruluşlu adlar yaranma üsuluna görə iki qrupa ayrılır:

- a) Mürəkkəb söz modeli üzrə formalaşanlar
- b) Söz birləşməsi şəklində yarananlar.

2.3.3.1. Mürəkkəb söz modeli üzrə formalaşanlar.

Bu model əsasında formalaşan toy mərasimi adlarının bir hissəsi sözlərin yanaşması yolu ilə birləşib bir leksik vahid təşkil etməsi nəticəsində yaranır. Tarix etibarilə bu yolla yaranan adlar daha qədim hesab edilir.

Azərbaycan dilinin toy mərasimi leksikasına daxil olan mürəkkəb quruluşlu sözlərin bir hissəsini toyda ifa olunan müxtəlif oyun və mahnı adları təşkil edir. Maraqlı fakt kimi bunlar haqqında qısaca məlumat verməyi lazım bilirik.

Bildiyimiz kimi, toy tarixən ümumel şənliyi olub, həm də xalqın yaradıcı təfəkkürünün məhsulu olan mahnıların, oyunların nümayişi məkanına çevrilmişdir. Hazırda toylarımızda bu oyun və mahnılardan istifadə olunmasa da, dilimizin lüğət tərkibində leksik vahid kimi yaşamaqdadır. Lüğət tərkibinin sahə leksikasının qədim layına müraciət edəndə tez-tez bu adlara rast gəlinir. O cümlədən bölgələrimizdə yaşayan ağsaqqal və ağbirçəklərimizə yaxınlaşıb keçmiş adətləri soruşanda böyük sevinclə dilə gəlib zümzümə edirlər:

Əmimoğlu ziyadə yar-yar,
 Quşu vurur yuvadə yar-yar.
 Sağ olsun əmimoğlu yar-yar,
 Neçin gedirəm yada yar-yar.

Əmimoğlu sən nəsən yar-yar,
 Sən məni bəyənməsən yar-yar.
 Eləsinə gedərəm yar-yar,
 Sən ona qul olasan yar-yar. [Lən.,

Süt.]

Dəstə ilə oxunan bu mahnı «*Əmimoğlu*» adlanır. Bununla yanaşı ifa olunan bir sıra mahnı və oyun adları da vardır: «*Uzundərə*», «*Dikdəstə*», «*Velaçola*», «*Dilyallısı*», «*Keçəkənarı*», «*Pappuri-pappuri*», «*Cıdırdağ*», «*Xanvəzir*», «*Fatmaxanım*», «*Yar-yar*», «*Naz-naz*», «*Boy-boy*», «*A nimtənə-nimtənə*», «*Gərdəkapardı*», «*Padşavəzir*», «*Qaynana-gəlin*» və s.

Gəlin deyər: hanı anam?
 Yaxılmayıb hələ hənam.
 Qayınanamdı, oğlan anan,
 Sənin anan, sənin anan.
 Qayınanamdı mənim anam,
 Mənim anam, mənim anam!...

Gəlin xoş gəldin, xoş gəldin,
 Bizim evlərə xoş gəldin. [Yar., Anz.]

Toy mərasimi leksikasına aid bəzi adlar tarixən mürəkkəb söz kimi yaranıb, lakin dilin müasir vəziyyətində artıq tərəflərin dəyişməsi nəticəsində sadə sözə çevrilmə prosesi keçmişdir. Müasir türk dilçilik ədəbiyyatında bu qəbildən olan sözlər qovuşuq sözlər

adı altında mürəkkəb söz kimi səciyyələndirilmişdir. Məsələn: *qayınata, qayınana, sərxeysi// sərxeysi, sərpayı, tamada, sağdış, soldış* və s.

Fonetik baxımdan dəyişikliyə məruz qalan qayınata, qayınana sözlərinin ilkin forması türk dillərinin etimoloji lüğətində *bəyinatası, bəyinanası, «payatan», «payanam»* izah olunmuşdur. [115, 99] Düzdür, sözün leksik –semantik mənasına diqqət yetirəndə həmin mənanı ifadə edir. Sonralar dilimizin tarixi inkişafı nəticəsində öz fonetik cildini dəyişərək (*b < q, a < ə* əvəzlənməsi və *-m* səsdüşümü hadisəsi nəticəsində) «*qayınata*» «*qayınana*» şəklində mürəkkəb söz kimi formalaşmışdır.

Bunlardan «*sağdış*», «*soldış*» sözləri tarixən mürəkkəb quruluşlu ad olmuşdur. Sözün ikinci komponenti olan «*dış*» sözü türk dillərində «*tərf*» mənasında işlənən «*tış*» sözünün fonetik cəhətdən dəyişilmiş formasıdır. Bunu toy nəğmələrində də müşahidə etmək olar:

Bulağın başı ilə,
Dibinin daşı ilə.
Gəlin taxta çıxıbdır.
Sağdış, soldışı ilə.

Gəlin baxtın mübarək,
Gəlin taxtın mübarək. [Mas., Al.]

Toy mərasimi leksikasına daxil olan «*tamada*» sözü türk mənşəli mürəkkəb quruluşlu ad olmuşdur. «*Tam*» sözü vaxtilə «*dam*» (*ev*) «*ada*» (ata, yiyə, sahib) anlamında işlənərək toya, məclisə, xeyir işə başçılıq edən məvhumunu ifadə etmişdir. Sonrakı inkişaf prosesi

nəticəsində fonetik baxımdan dəyişilmiş (t < d hadisəsi) və həmin məvhumu ifadə edən fars mənşəli *sərxeyil//sərxeyir* (sər- baş, yəni xeyir işin başçısı), *sərpayı* (*sər – baş + pay* – ayaq yəni ayaqüstü – toyu idarə edən) sözləri ilə sinonimik cərgə əmələ gətirmişdir. Dilimizin ayrı-ayrı dialekt və şivələrində müxtəlif şəkillərdə işlənmişdir.

Toy mərasimi ilə bağlı mürəkkəb söz modeli üzrə formalaşan adların böyük bir qismi məclisin icra tərzindən yaranıb müxtəlif mərhələlərin adlandırılmasına xidmət etmişdir. Bu adların içərisində komponentlərdən biri *-ma, -mə* şəkilçisi qəbul etmiş fellərin isimlərə birləşməsi yolu ilə düzəldilmiş mürəkkəb quruluşlu adlar xüsusi yer tutur. Bunların birinci komponenti əsasən qeyri-müəyyən təsirlik halında olur: *başbəzəmə* «toy günü gəlin köçürülən qızın geyindirib bəzədilməsi» bəzi dialekt və şivələrimizdə ona «*başbağlama*» da deyirlər. [9, 14] Ağbirçəklərimizin dilində səslənən «evdə öz *başını bağlaya* bilmir, toyda gəlin başı bağlayır» [Lən.] zərbi – məsəli onunla bağlı yaranmışdır. Belə tipli adlardan *belbağlama* «gəlin aparılarkən böyük qayın tərəfindən gəlin qızın belinin bağlanması adəti», *göbəkkəsmə // beşik-kərtmə* «iki ailə arasında beşikdə kərtik asmaqla qız və oğlanı körpə ikən nişanlamaq adəti»: Əlinin qızı ilə Mənsur göbəkkəsmə nişanlıdılar. [Lən., Dar.] *Gərdək-qaçırma* «gəlingətirdi toyu zamanı toy alayının yürüşü əsnasında icra olunan bir atüstü oyunun adı»: Əvvəllər gəlin gətirilərkən atüstü yürüşlər oleydi, onlardan biri də gərdək-qaçırmadır. [Yar., Nis.] *Xərcgətirmə* «oğlan

evinin qızgilə toy xərci gətirməsi məclisi»: Kinəbacinin qızının *xərcgətirmə* məclisinə gedirəm. [Ast., Pen.] *Qurbankəsmə* «gəlin qızın ayağı altında heyvan kəsmək adəti»: Bizdə gəlin qızı həyəətə salan kimi qəyinatası iri bir toğlunu onun ayaqləri altında uzadıb qurban kəsir. [Ler., Çay.] *Şirniçmə* «qız evində keçirilən rəsmi kişi elçiliyinin adı»: Şirniçmə məclisində uşaqlara noğul da payladılar. [Mas., Bol.] *Qızoynatma* «toyda gəlin qızın oynadılması adəti» və s.

Toy mərasimi leksikasında bu tipli mürəkkəb quruluşlu adlar çoxluq təşkil edir. Belə adlar qədim adətlərin təzahürü kimi yaranmış, frazeoloji birləşmə kimi işlənmiş, sonra isə mürəkkəb söz halına düşmüşdür. Məsələn: insan doğularkən onu ananın orqanizmi ilə birləşdirən göbək ciyəsi kəsilir və buradan «*göbək kəsmək*» ifadəsi yaranmışdır. Lakin uşaqların körpə yaşlarından bir-birilə deyikləndirilməsi, nişanlandırılması «*göbəkəsmə*» sözünün yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu söz və ya ifadəyə «Kitabi – Dədə Qorqud» dastanlarının dilində, hətta XX əsr ədəbiyyatı nümunələrində də təsadüf edilir.

Həm də belə adlar məclisin icra tərzii ilə bağlı olduğundan müxtəlif komponentlərin birləşməsindən yaranıb, ayrı-ayrı proseslərin adlandırılmasına xidmət etmişdir. Qeyd etməliyik ki, bu cür adlar tam şəkildə formalaşmış mürəkkəb sözlər olmasalar da, dilin lüğət tərkibində sahə leksikasının leksemləri kimi sabitləşmişdir. Mürəkkəb sözlər, bildiyimiz kimi, fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən formalaşmalı və bir heca vurğusu ilə tələffüz olunmalıdır. Y.Seyidov

yazır: Fonetik cəhətdən mürəkkəb sözü əmələ gətirən sözlərdən biri vurğusunu itirir və ya onun vurğusu hiss olunmaz vəziyyətə qədər zəifləyir, digər sözün vurğusu mürəkkəb sözün ümumi vurğusuna çevrilir. Leksik cəhətdən formalaşma iki leksik vahidin bir leksik vahidə çevrilməsi deməkdir, həm də o deməkdir ki, mürəkkəb sözü əmələ gətirən sözlər yeni leksik vahid daxilində öz müstəqilliyini itirir, sözdən çevrilərək sözün hissəsinə dönürlər. İki leksik vahid bir leksik vahid olmaqla bir məvhum bildirir. Qrammatik cəhətdən formalaşmaq o deməkdir ki, mürəkkəb sözü əmələ gətirən sözlər eyni və ya müxtəlif nitq hissələrinə aid olmasından asılı olmayaraq bir nitq hissəsinə aid olur. [75, 84]

Bu baxımdan mürəkkəb sözləri əmələ gətirən tərəflərdə heç də həmişə əvvəlki məna tamamilə itmir. Bəzən elə əvvəlki mənadan qalan əlamətlər əsasında, o mənaya yaxın yeni məna yaranır. Məsələn, *ağsaqqalplov // elçiplov // nişanplov* sözləri leksik-semantik baxımından eyni mənayı ifadə edən mürəkkəb quruluşlu adlardır. Əsas tərəf kimi çıxış edən *plov* sözü *ağsaqqal*, *elçi*, *nişan* sözləri ilə birləşərək məclisin ilk mərhələsinin adlandırılmasına xidmət etmişdir: *ağsaqqalplov* «Lənkəran bölgəsində rəsmi kişi elçiləri ağsaqqal üçün keçirilən qonaqlığın adı *elçiplov // nişanplov* da həmçinin «ilk rəsmi kişi elçiləri üçün keçirilən məclisin adıdır».

Toy mərasimi leksikasına aid mürəkkəb söz modeli üzrə yaranan adların böyük bir hissəsi fel əsasında formalaşan sözlərdir: *ayaqaçdı* «yeni evlənənlərin bir neçə yaxın kişi qohum –qardaşı ilə birlikdə təzəgəlinin atasıgilə qonaq çağırıldığı ziyafətin

adı»: Qızım əyağaçdiyə gələndə ona paltaryuyan maşın verdim. [Ast., Ərç.] Başqırxdı «oğlan toyunda bəyin başının qırılması»: Rasim dostları ilə birlikdə başqırxdıya getdi. [Yar., Kür.] *Əltutdu* «toydan bir həftə əvvəl oğlan evi ilə qızgilin birlikdə çağırdığı məclisin adı»: Əvvəllər Lənkəranda qız alarkən əltutdu zamanı oğlan ağsaqqalı qız ağsaqqalının əlinə qızıl pul qoyardı. [Lən., Vil.] *Xımayaxdı* «oğlan toyundan bir gün qabaq qızgildə keçirilən «*xına qoyma*» mərasimi»: Bu mərasim zamanı biz dəstə-dəstə duraraq əlimizdə dəf (qaval) oxuyardıq:

Əllərə xına yaxarlar,
Gözlərə sürmə çəkərlər.
Dur burdan əkil oğlan,
Pəncərədən baxarlar.

Xınanı yaxın dəstinə-dəstinə

Xəbər aparın oğlanın dostuna. [Ler.]

Qabaqkəsdi, qızgördü, paltarkəsdi «oğlan və qız tərəfi qadınlarının qız evində keçirdikləri məclisin adı»: Axşam Cəmilənin paltarkəsdi xonçalarını bəzədik. [Mas., Qər.] *Kəmərtaxdı* «erkən çağlardan rəmzi mənə kəsb edib, gəlinbəzəmə zamanı icra olunan qədim mənşəli bir ayinin adı»: *Kəmərtaxdı* zamanı böyük qayın gəlinin belini bağlayey ki, qoy iki ailə bir-birinə möhkəm bağlansın. [Yar.] *Şərbətiçdi, gəlingətirdi, üzükapardı, üzəçixdı, nişantaxdı* və s. *Nişantaxdı* adına toy nəğmələrində də təsadüf edirik:

Bəxt üzüyün, bəxtim açsın,
Nişantaxdın mübarək.
Qıfılqapım tez açılsın.

Bacı, toyun mübarək.

Mübarək ay mübarək.

Bacı, toyun mübarək. [Lən., Gir.]

Birinci komponenti əsasən isimlərdən, ikinci komponenti fellərdən ibarət olan bu birləşmələr morfoloji quruluşuna görə mürəkkəb isim kimi formalaşmışdır. Fel köklərinə qoşulan –dı⁴ şəkilçisi öz şəkilçilik funksiyasını itirib sözün tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Y.Seyidovun dili ilə desək, «Mürəkkəb sözün formalaşmasında iştirak edən sözlərdən hansısa biri şəkilçilidirsə, şəkilçi öz fəaliyyətini dayandırır, sözün ayrılmaz hissəsinə çevrilir, sözün səsləri sırasına keçir». [75, 84]

Mürəkkəb söz modeli üzrə formalaşan adlar arasında əsas tərəfi «toy» sözü ilə düzələn adlara da təsadüf olunur: *toy-düyün*, *toy-büsat*, *toy-mağar*, *toy-dövrən*, *toy-nağara* və s. Bu sözlər leksik-semantik baxımdan bir-birinə yaxın mənanı ifadə edir.

2.3.3.2. Söz birləşməsi şəklində yaranan mürəkkəb adlar. Quruluş etibarilə ikinci növ təyini söz birləşməsinə uyğun gələn mürəkkəb adlar toy mərasimi leksikasında daha çox müşahidə olunur. Birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik hal, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş iki ismin birləşməsi yolu ilə yaranan söz birləşmələrinin öz nominativ mənələrindən uzaqlaşaraq məcaziləşməsi və bir leksik vahid kimi sabitləşməsi nəticəsində bu tipli mürəkkəb quruluşlu toy mərasimi adları yaranmışdır: *anapayı* «toydan sonra qız anasının kürəkən evinə göndərdiyi yeməyin adı»: Dünən kəntdən anapayı kimi zirencörək

göndərmişdilər. [Lən., Vil.] *Bağbaşı* «bağ-bostanın yeni meyvələrindən qızıgülə göndərilən sovqatın adı»: (Lənkəran bölgəsində bağbaşı lekseminin leksik paraleli kimi novbarlıq sözü də işlənir) Anam mənə bağbaşı çiyələk göndərmişdi. [Ast.] *Elçidaşı* «ötən çağlar qızı olan ailənin həyatında qoyulan iri daşın adı», *başbəzəyi* «oğlan yengəsinin gəlinin başına qoyduğu pul», *əlsuyu* «toy-nişan mərasimləri zamanı qonaqlara yemək-içməkdən əvvəl və sonra əllərini yumaq üçün təklif olunan xidmətin adı»: Bizdə adətdir toyda plovu əlinən yeyirlər. *Plov* veriləndən qabaq qonaqlara əlsuyu verirlər ki, plov əllərinə yapışmasın». [Ler., Göy.] *Qızbaşı* «toy günü qız evində çağırılan məclisin adı», *paltarüstü* «qız evində oğlangildən gətirilmiş parçapaltar üzərinə pulsalma adətinin adı»: Əvvəllər paltarüstü məclisi keçirilərdi bu zaman paltar üstə pul atardılar və pulatanlara noğul paylayırdılar. [Mas., Al.] *Südpulu* «oğlan evinin qızın anasına verdiyi pulun adı»: Gəlini apararkən oğlanın ağsaqqalı qızın anasının əlinə südpulu adlanan pul qoyur ki, halallıq olsun. Bu pul çox da böyük miqdarda olmur [Yar., Kür.] və s.

Toy mərasimi leksikasında söz birləşməsi şəklində yaranan birinci tərəfi bəy sözü ilə düzələn mürəkkəb quruluşlu toy mərasimi adları da geniş işlənir. Bu qrup sözlər içərisində müəyyən hadisə və proses adları ilə bağlı olan terminlər daha çoxdur: *bəybaşı* «qız toyunda oğlan qonaqlığına verilən ad»: Səlimə ilə Əsli bəybaşının xörəyini apardılar. [Lən.] *Bəypayı* «qız evinin bəy üçün hazırladığı xələtlərin adı»: Yeznəmiz üçün bəypayı bir dəst kostyum, bir cüt ayaqqabı, bir ağ köynək, nişan

üzüyü, hamam dəsti və s. şeylər qoyduq. [Mas.] *Bəygörüşü* «oğlanın ilk dəfə nişanlı qızgilə gəlişi adəti», *bəyqonaqlığı* «nişanlı oğlanın nişanlanması şərəfinə keçirilən qonaqlığın adı»: Bizdə qız nişanlandıqdan bir həftə sonra oğlanı evə çağırıyıq və onun şərəfinə bəyqonaqlığı keçiririk. [Lən., Bol.] *Bəygörünçəyi* «toydan sonra təzə bəyin üzə çıxması məclisi» və s.

Quruluş etibarilə ikinci növ təyini söz birləşməsinə uyğun gələn mürəkkəb quruluşlu toy mərasimi terminlərinin yaradılmasında gəlin sözü də əsas tərəf kimi iştirak edir. Bu tipli adlar əsasən müxtəlif adət və proseslərin adlandırılmasına xidmət göstərir. Məsələn: *gəlinpayı* «qız evinin oğlan evinə göndərdiyi hədiyyələrin ümumi adı»: Əynimdəki paltarın parçasını gəlinim mənim üçün gəlinpayı qoymuşdu. [Lən., Süt.] *Gəlinbardağı* «qız evində qonaqlara şərbət paylama adəti və ya şərbət tökülən qaba verilən ad»: Əvvəllər nişanda gəlinbardağıya şərbət töküb şirinlik əlaməti kimi bütün qonaqlara paylayırdılar. [Mas.] *Gəlin xınası*: Gəlin üçün alınan əşyaların içərisində mütləq gəlin xınası olmalıdır. [Ast.] *Gəlin alayı*, *gəlin xonçası*: Səhər Lətifgilə gəlin xonçası aparacayıq. [Ler.] *Gəlin şirnisı*: Hökümə xala bizə gəlin şirnisı payladı. [Yar.] *Gəlinlik duvağı*: Qəynənəm indi də öz gəlinlik duvağını saxlayır. [Lən., Vil.] *Gəlin yengəsi*: *Qardaşımın toyunda mən gəlin yengəsi getmişdim*. [Ast., Şah.] və s.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin Cənub bölgəsi toy mərasimi leksikasına daxil olan leksik vahidlərin struktur xüsusiyyətlərinin araşdırılması sahə leksikasının tədqiqində müsbət rol oynayacaqdır.

NƏTİCƏ

Azərbaycan dilində Lənkəran bölgəsi toy mərasimi leksikasının araşdırılması aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir.

1. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində toy mərasimi leksikasının tarixilik baxımından xüsusi yeri vardır. Azərbaycan xalqının milli koloritini özündə əks etdirən toy mərasimi adları xalqın özü qədər qədimdir. Çünki xalq yarandığı gündən adət-ənənələri, mərasimləri – bir sözlə maddi və mənəvi mədəniyyəti də onunla birgə yaranmış, inkişaf etmiş, yenilənmiş, bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Ən əsası budur ki, bu mədəniyyəti əks etdirən xalqın dilindəki leksik vahidlərdir və hər bir leksik vahidin yaranması da xalqın təşəkkül tapdığı gündən əməl etdiyi adət-ənənələr, keçirdiyi mərasimlərlə bağlı olmuşdur. Bu mənada xalqımızın mənəvi mədəniyyətini əks etdirən toy mərasimi adlarının linqvistik aspektdə təhlili təkcə tarixi leksikologiyanın deyil, həm də Azərbaycan xalqının etnogenetik, etnoqrafik və folklor tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

2. Toy mərasimi leksikasının ayrı-ayrı tematik qrupları: toy adət-ənənə və mərasimləri ilə bağlı adlar; qohumluq anlamı ifadə edən adlar; toy geyim və bəzək əşyalarının adları; toy yeməkləri adları; toy oyun, rəqs və mahnı adları – üzrə öyrənilməsi Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində bu qədim leksik təbəqənin özünəməxsus yer tutduğunu göstərir. Adların böyük bir qismini təşkil edən milli sözlərin mövqeyi daha qabarıq nəzərə çarpır.

3. Toy mərasimi leksikasında ümummilli sözlərlə yanaşı dialekt sözlərinin işlənməsi toy mərasimlərinin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində rəngarəng tərzdə icra olunmasından soraq verir. Bu rəngarənglik dildə müxtəlif sətərkibli leksemlərin, yəni sinonimik cərgələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, tədqiq etdiyimiz Lənkəran bölgəsi toy mərasimi adlarının digər bölgələrdəki leksik paralellərinin; məsələn, «hırdabo» (Lənkəran), ağamat // ağəmtlik (Gədəbəy, Kəlbəcər, Naxçıvan), mitmaxxərçi // toyxərçi (Abşeron), şələməzər (Muğan, Cəlilabad), «tabaqqırağ» (Quba) və s. [9, 23] müəyyənləşdirilməsi tarixi leksikologiyaya zəngin faktik material verir. Bunların ümumtürk aspektində tədqiqi daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

4. Azərbaycan dilində toy mərasimi adları leksik-semantik cəhətdən zənginliyi ilə seçilir. Bu baxımdan onlar sinonim, omonim və antonim kimi semantik qruplara bölünürlər. Semantik qruplar xalqımızın milli-etnik xüsusiyyətlərini əks etdirir.

5. Cənub bölgəsi toy mərasimi adları dilimizin lüğət tərkibinin xüsusi layını təşkil edir. Bu qədim lay ümumtürk leksik səciyyəyə malikdir. Ona görə də türk dillərinin qədim leksik layı tədqiq edilərkən əsas mənbə kimi türk abidələrinə müraciət edilir. Bu cəhətdən tədqiq etdiyimiz toy mərasimi adları qədim türk yazılı abidələrində geniş əks olunmuş leksik vahidlərdir. Bunların bir qismi bu gün arxaikləşsə və ya məhdud dairədə işlənsə də, Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində geniş işlənmişdir. Onlardan toy, düyün, adax, elçi, bəy, gəlin, qayınata, sağdış, soldış, gərdək,

duvaq və s. leksik vahidlərə ilkin yazılı abidələrimiz olan «Kitabi – Dədə Qorqud» dastanlarının dilində də təsadüf olunur. Toy mərasimi adlarının əksəriyyəti də qeyd olunan leksemlər əsasında formalaşmışdır.

6. Azərbaycan dilinin Lənkəran bölgəsi toy mərasimi leksikası mənşə xüsusiyyətlərinə görə iki əsas qrupa ayrılır: 1. Türk mənşəli adlar; 2. Başqa dillərdən alınma adlar. Toy mərasimi leksikasının əsasını türk mənşəli kök sözlər təşkil etmiş və başqa dillərə də öz güclü təsirini göstərmişdir.

Toy mərasimi leksikasında sabitləşən alınma sözlərin hamısı dilimizin fonetik, semantik və qrammatik qanunauyğunluqlarına müvafiq olaraq mənimsənilmişdir. Yerli türk mənşəli sözlərlə sinonimik cərgə yaradan belə alınmaların toy mərasimi leksikasının zənginləşməsində rolu böyükdür.

7. Azərbaycan dilinin toy mərasimi leksikasını quruluş xüsusiyyətləri baxımından üç qrupa ayırmaq olar: 1. Sadə quruluşlu toy mərasimi adları; 2. Düzəltmə quruluşlu toy mərasimi adları; 3. Mürəkkəb quruluşlu toy mərasimi adları.

8. Toy mərasimi leksikasında sadə quruluşlu adlar xüsusi yer tutur. Bu adlar əsasən təkhecalı, iki hecadan və daha artıq hecalardan ibarət leksik vahidlərdir.

9. Azərbaycan dilinin toy mərasimi leksikasında düzəltmə quruluşu malik leksemlər əsas yerlərdən birini tutur. Düzəltmə adlar morfoloji yolla əmələ gəlmiş, söz köklərinə ad düzəldən və fel düzəldən leksik şəkilçilərin artırılması yolu ilə yaranmışdır.

10. Azərbaycan dilinin toy mərasimi adları içərisində mürəkkəb adlar çoxluq təşkil edir. Bu adlar yaranma üsuluna görə iki qrupa bölünür:

a) Mürəkkəb söz modeli üzrə formalaşanlar.

b) Söz birləşməsi modelində yarananlar.

11. Toy mərasimi leksikasına aid adlar klassik ədəbiyyatımızda, folklorda, musiqişünaslıqda və s. mənbələrdə üslubi fakt kimi işlənmişdir. Ən əsası dilimizin lüğət tərkibində milli sözlər kimi özünü göstərmişdir.

12. Toy mərasimi ilə bağlı adlar etnoqrafik, folklorşünaslıq, musiqişünaslıq, dialektoloji, etimoloji, frazeoloji, orfoqrafik və s. lüğətlərin tərtibində qiymətli faktik material kimi də əhəmiyyətlidir.

**Etnoqrafik, dialektoloji və folklor materialları
toplanılan informatorların siyahısı**

Nö	<i>Soyadı, adı, atasının adı</i>	<i>Yaşayış yeri</i>	<i>Yaşı</i>	<i>Təhsili</i>
1.	Hüseynova Gülsuma Rəhim qızı	Lənkəran ş. Səttarxan küçəsi, ev 5.	1947	Orta təhsilli
2.	Əliyeva Səkinə Müzəffər qızı	Lənkəran ş. H.Əliyev küçəsi, ev 12	1944	Orta təhsilli
3.	Həsənova Nazkinə Məhərrəm qızı	Lənkəran ş. H.Əliyev küçəsi, ev 39	1940	Orta təhsilli
4.	Ələkbərova Bəsti Rəsul qızı	Lənkəran r. Darquba kəndi	1949	Orta təhsilli
5.	Mirzəyeva Güli Məmməd qızı	Lənkəran r. Darquba kəndi	1939	Orta təhsilli
6.	Fərəcova Şamama Mahir qızı	Lənkəran r. Sütəmurdov kəndi	1950	Ali təhsilli müəllim
7.	Aslanov Rahim Əli oğlu	Lənkəran r. Sütəmurdov kəndi	1940	Orta təhsilli
8.	Qasımova İlhamə Hüseynəli qızı	Lənkəran r. Gərmətük kəndi	1976	Ali təhsilli

9.	Əmirova Rəvayət İbiş qızı	Lənkəran r. Gərmətük kəndi	1934	Orta təhsilli
10.	Bağirov Ələsgər Məmmədəli oğlu	Lənkəran r. Vilvan kəndi	1937	Orta təhsilli
11.	Abbasova Şahbəyim Hacı qızı	Lənkəran r. Vilvan kəndi	1929	Orta təhsilli
12.	Orucova Gültamam Vəli qızı	Lənkəran r. Girdəni kəndi	1948	Orta təhsilli
13.	Rəhimov Sabir İslam oğlu	Lənkəran r. Girdəni kəndi	1951	Orta təhsilli
14.	Məmmədov Əliyər Həsənağa oğlu	Lənkəran r. Boladi kəndi	1936	Orta təhsilli
15.	Hüseynova Bacıqız Abdul qızı	Lənkəran r. Boladi kəndi	1937	Orta təhsilli
16.	Məmmədov Əliağa Kərim oğlu	Lənkəran r. Şağlasər kəndi	1926	Orta təhsilli
17.	İbrahimova Şamama Şamil qızı	Lənkəran r. Şağlasər kəndi	1934	Orta təhsilli
18.	Əliyeva Ənivəs Vəliqulu qızı	Astara r. Pensər	1946	Orta təhsilli

		kəndi		
19.	Məmmədov Məmmədağa Alı oğlu	Astara r. Pensər kəndi	1959	Orta təhsilli
20.	Səfərova Bağçagül Məmmədəli qızı	Astara r. Ərçivan kəndi	1950	Orta təhsilli
21.	Xosrovov Ağacan Dədəcan oğlu	Astara r. Ərçivan kəndi	1953	Orta təhsilli
22.	Kərimova Ruhiyə Aslan qızı	Astara r. Siyəki kəndi	1961	Orta təhsilli
23.	İbrahimova Xeyrə Abbas qızı	Astara r. Siyəki kəndi	1940	Orta təhsilli
24.	Rüstəmovə Zinət Əli qızı	Lerik ş. Bala Məmməd küçəsi, ev 31	1939	Orta təhsilli
25.	Kərimova Mədinə Bəfa qızı	Lerik r. Çayrud kəndi	1946	Orta təhsilli
26.	Həsənova Sərnaz Nağdı qızı	Lerik r. Çayrud kəndi	1937	Orta təhsilli
27.	Dənziyeva Pərişan Əmir qızı	Lerik r. Çayrud kəndi	1940	Orta təhsilli

28.	Həsənov Zülfüqar Nağdı oğlu	Lerik r. Çayrud kəndi	1935	Ali təhsilli
29.	Əliyev Feyruz Əli oğlu	Lerik r. Kəlvəz kəndi	1951	Ali təhsilli
30.	Məmmədova Arastə Kazım qızı	Lerik r. Göydərə kəndi	1940	Orta təhsilli
31.	Hüseynova Əğənənə Əli qızı	Lerik r. Göydərə kəndi	1948	Orta təhsilli
32.	Fətəliyeva Güllü Rufula qızı	Lerik r. Şingədilan kəndi	1951	Orta təhsilli
33.	Abışov Xanəhməd Qasım oğlu	Lerik r. Şingədilan kəndi	1949	Orta təhsilli
34.	Babayev Məmməd Rafiq oğlu	Masallı ş. H.Əliyev küçəsi, ev 5	1950	Ali təhsilli müəllim
35.	Məmmədova Nargilə Məmməd qızı	Masallı ş. H.Əliyev küçəsi, ev 5	1960	Ali təhsilli müəllim
36.	Məmmədova Tərcümə Əbülfəz qızı	Masallı r. Boradigah kəndi	1947	Orta təhsilli
37.	İsrafilova Qızqayıt Rafiq	Masallı r. Boradigah	1959	Orta təhsilli

	qızı	kəndi		
38.	Qurbanov Rövşən Yusif oğlu	Masallı r. Alvadi kəndi	1968	Orta təhsilli
39.	Nuriyeva Mirxanım Əvəz qızı	Masallı r. Alvadi kəndi	1941	Orta təhsilli
40.	Əsədova Nazbəyim Miri qızı	Masallı r. Ərkivan kəndi	1937	Orta təhsilli
41.	Mehtiyeva Nurcan Əliağa qızı	Masallı r. Ərkivan kəndi	1932	Orta təhsilli
42.	Talıbova Mehriban Ənvər qızı	Masallı r. Türkoba kəndi	1969	Ali təhsilli müəllim
43.	Sadıqova Zərifə Ənvər qızı	Masallı r. Türkoba kəndi	1953	Orta təhsilli
44.	Ağalarova Səlimə Murad qızı	Masallı r. Qəriblər kəndi	1961	Orta təhsilli
45.	Mirfəttayeva Humra Seyid qızı	Masallı r. Qəriblər kəndi	1942	Orta təhsilli
46.	Mirzəyeva Rəhimə Muxtar qızı	Yardımlı ş. F.Mirzəyev küçəsi, ev 5	1965	Orta təhsilli
47.	Hümmətova	Yardımlı r.	1966	Ali təhsilli

	Narxanım Nuri qızı	Kurəkçi kəndi		müəllim
48.	Əliyev İclas Əli oğlu	Yardımlı r. Kurəkçi kəndi	1937	Orta təhsilli
49.	Əliyev Zahid İclas oğlu	Yardımlı r. Kurəkçi kəndi	1973	Ali təhsilli müəllim
50.	Məmmədova Rəvayət Fərəməz qızı	Yardımlı r. Anzov kəndi	1946	Orta təhsilli
51.	Məmmədov Şahlar Xudakişi oğlu	Yardımlı r. Anzov kəndi	1975	Ali təhsilli müəllim
52.	Əkbərova Əminə Xələf qızı	Yardımlı r. Nisəkələ kəndi	1948	Orta təhsilli
53.	Bəşirov Pərviz Qağabəy oğlu	Yardımlı r. Nisəkələ kəndi	1975	Ali təhsilli
54.	Nuriyeva Fatma Xəlil qızı	Yardımlı r. Ostayır kəndi	1937	Orta təhsilli

İxtisar olunmuş rayon və kənd adlarının siyahısı

1. Lən. – Lənkəran rayonu.
2. Lən. Dar. – Lənkəran rayonu, Darquba kəndi.
3. Lən. Süt. – Lənkəran rayonu, Sütəmurdov kəndi.
4. Lən. Gər. – Lənkəran rayonu, Gərmətük kəndi.
5. Lən. Vil. – Lənkəran rayonu, Vilvan kəndi.
6. Lən. Gir. – Lənkəran rayonu, Girdəni kəndi.
7. Lən. Bol. – Lənkəran rayonu, Boladi kəndi.
8. Ast. – Astara rayonu.
9. Ast. Ərç. – Astara rayonu, Ərçivan kəndi.
10. Ast. Pen. – Astara rayonu, Pensər kəndi.
11. Ast. Şah. – Astara rayonu, Şahağacı kəndi.
12. Ast. Siy. – Astara rayonu, Siyəkü kəndi.
13. Ler. – Lerik rayonu.
14. Ler. Çay. – Lerik rayonu, Çayrud kəndi.
15. Ler. Kəl. – Lerik rayonu, Kəlvəz kəndi.
16. Ler. Göy. – Lerik rayonu, Göydərə kəndi.
17. Ler. Şin. – Lerik rayonu, Şingədilan kəndi.
18. Mas. – Masallı rayonu.
19. Mas. Bor. – Masallı rayonu, Boradigah kəndi.
20. Mas. Al. – Masallı rayonu, Alvadı kəndi.
21. Mas. Ərk. – Masallı rayonu, Ərkivan kəndi.
22. Mas. Tür. – Masallı rayonu, Türkoba kəndi.
23. Mas. Qər. – Masallı rayonu, Qəriblər kəndi.
24. Yar. – Yardımlı rayonu.
25. Yar. Anz. – Yardımlı rayonu, Anzov kəndi.
26. Yar. Kür. – Yardımlı rayonu, Kürəkçi kəndi.
27. Yar. Nis. – Yardımlı rayonu, Nisəkələ kəndi.
28. Yar. Ost. – Yardımlı rayonu, Ostayır kəndi.

Monoqrafiyada istifadə edilmiş toy mərasimi adlarının siyahısı

A	
addax // adağ	bacıoğlu
adaxlama	bacıqızı
adaxlamaq	bacıyeznəsi
adaxlamaq	bağbaşı
adaxlandırma	baharı (geyim adı)
adaxlı	baxşalı (düyü növü)
adaxlılıq	balbağan (sağdış – soldış)
adaxlı şirnişi	baldız
adaxlıbazlıq	baldızoğlu
adamçağıran	baldızqızı
ad etmək	balıq kababı
ad olmaq	bambax (parça)
adət	bamiyə
ağammat // ağammətlik (toyxərçi)	başbüzümə
ağızarama	başbüzəyən
ağızbildi	başbağlama
ağız şirinliyi	başqırxdı
ağsaqqalplov	başlıq
ağsaqqal toyu	başlıq vermə
almabuta şal	bayramlıq // bayrampayı
Aman nənə, yar nənə (mahnı)	bayramlıqaparma
aralıq adamı	bazarlıq
	belbağlama

arvad
 arvad elçiliyi
 At oyunu (oyun)
 atlas (parça)
 aşiq
 aşiq toyu
 ayağaçdı
 ayağçı // ayağüstü
 aynatutan
 aynalı çorab
 Ay qız, nişanın gəlir
 (mahnı)

Avarayi (rəqs)

B

bacanaq
 Bacım toyun mübarək
 (mahnı)
 Bacı – bacı (oyun)
 bəybala
 bəyqardaş
 bəyqonaqlığı
 bəyqardaş
 bəy kostyumu
 bəy xonçası
 bəy libası
 bəy papağı
 bəy payı
 bəylik paltarı
 bəyoğlan

belqurşama
 bel şalı
 beşikçərtmə
 beybu (düyü növü)
 bəxt köynəyi
 bəxt üzüyü
 bəxt güzgüsü
 bəlgə (nişan)
 bəlgələmə
 bəlgəli
 bəy

bəybaşı

bəydəstəsi // bəydəsi

bəydadaş

bəygörüşü // bəygördü

bəy hamamı

cütqabağ (baş bəzəyi)

Ç

çağırırçı

çağırırşçı

çaxçux (ayaq geyimi)

çalğıçı

çanquru (şirniyyat)

çanpu (düyü növü)

çarıq

çarşaplov

çərəz

bəyoynatma
 bəyin sağdışı
 bəyin soldışı
 bəylik taxtı
 bəzəkçi
 bişi (şirniyyat)
 bobili (düyü növü)
 Boy – boy (mahnı)
 boygörmə
 böyük nişan
 böyük toy
 böyük yançı (sağdış)
 Bu toy kimin toyudu
 (mahnı)
 bəlgəqoydu

C

cavanlıq toyu
 cehiz
 cehizli
 cehizsiz
 cehizlik
 cehizdüzdü
 cehizpulu
 cehiz sandığı
 cehizüstü
 cehizyazma
 Cəhribəyim (rəqs)
 Cəngi (rəqs)

çərşənbə xonçası
 çilay (düyü növü)
 çilınbər (düyü növü)
 çıtım (düyü növü)
 çiləsələ
 çörəkkəsmə

D

dastqətənə (əltutdu)
 darayı
 dayı
 dayıdostu
 dayıqızı
 dayınəvəsi
 dayıoğlu
 devr (toyxanada bəy və gəlin
 üçün ayrılan yer)
 deyik
 deyikləmə
 dədəverdi
 dəfgəzdirmə
 dərviş toyu
 dəvətçi
 Dikdəstə (rəqs)
 Dilyallısı (rəqs)
 dinqə (baş geyimi)
 doqqazkəsdı (qabaqkəsdı)
 dolma
 dövran

Cıdırdağ (rəqs)
 cıdırçılar
 cığcığa (baş bəzəyi)
 cıqqa (baş bəzəyi)
 cücəkabab
 duvaqsız
 duvaqlıq

duvaqçı
 duvaqqapma
 düyün
 düyünçü
 düzayağı // dizdayağı (toyda
 yığılan pul)

E

elçi
 elçilik
 elçilik etmək
 elçiliyə getmək
 elçi düşmək
 elçilənmək
 elçi daşı
 elçiplov
 elgördü // eləçıxdı
 eniştə (kürəkən)
 eniştəlik
 evdar
 evlənmə // evlənmək

dövrən pulu
 duvaq
 duvaqlama
 duvaqlanmaq
 duvaqlı

G

Get bacım, Allah saxlasın
 (mahnı)

gendədur (parça)
 gəlin
 gəlinağlatma
 gəlinapardı toyu
 gəlinatlandı

gəlin arxalığı
 gəlinbacı
 gəlinbardağı
 gəlinəbaxma
 gəlinbəzəmə
 gəlin cehizi
 gəlin çırağı
 gəlin çilləsi
 gəlingətirmə
 gəlingətirdi toyu
 gəlingördü
 gəlin xınası
 gəlin xonçası
 Gəlin xoş gəldin, xoş gəldin
 (mahnı)

evli
 evsiz
 evlilik
 evli – eşikli olmaq

Ə

əqd olmaq (nişanlanmaq)
 əkulə (düyü növü)
 əlbasdi
 Əllərə xına yaxarlar
 (mahnı)

Əlolo (oyun)

ər

ərə getmək

ərə gəlmək

ər evi

ərus (gəlin)

ərusbər

əyal // zövcə

F

fata

Fatmaxanım (rəqs)

fərraş (toybəyi)

fətürüstü

gəlinlik güzgüsü

gəlinlik illəri

gəlinlik otağı

gəlinlik paltarı

gəlinlik taxtı

gəncə yaylığı

gəlin qız
 gəlinin pişvazı
 gəlin köçü
 gəlin köçmək
 gəlinoldu
 gəlin payı
 gəlinsoltan
 gəlinin tərifı
 gəlin toyu

gəlincac

gəlin şirnişi

gəlin yengəsi

gəlinvurdu

gəlinin üçgünlüyü

gəlinlik

gəlinlik boğçası

gəlinlik cehizi

gəlinlik dəsmalı

gəlinlik duvağı

gəlinlik hamamı

gəlinlik gecəsi

gəlinlik gərdəyi

xangəldi

xastakarlıq (elçilik)

Xanvəzir (oyun)

xara (parça)

xeyir iş

xeyirləşmə

gərdək	xələt
gərdəkapardı	xəlifə (toybəyi)
gərdəkqaçırdı	xərcgətirmə
göbəkəsmə	xına
Göndərin hamama göndərin (mahnı)	xına gecəsi
gözaltı	xına qoyma
gözaltılama	xına hamamı
Gözləri göyçək oğlanın toyudu (mahnı)	xına oğurlanması
gülşəftəli (yaylıq)	xınaotağı
gülməxmər (parça)	xınayaxdı
güləbətın yaylıq	Xınanı yaxın dəstinə - dəstinə (mahnı)
günü	xınayaxan
gülməxmər (parça)	xonça
	xondaçı
	İ
	ikirəngli şirinçay
H	Innabı (rəqs)
Halay (rəqs)	izdivac
Hay narın – nar (mahnı)	
Heyvagülü (rəqs)	K
hə // qızın həsi	kabab
həfthuşə (düyü növü)	Kəçəkənarı (rəqs)
Həməndə (rəqs)	kəbin
hərialdı	kəbinli
hətbaş (toyda yığılan pul)	kəbinsiz
hırdabo (toy xərci)	kəbinlik
hil boyunbağı	kəbinsizlik

Hüseynitormoz (rəqs)

X

xala

xalaoğlu

xalaqızı

xalanəvəsi

Xan – xan (oyun)

xanı (düyü növü)

xanəndə

xanəndəlik

kəsmət (toy xərci)

kıtım (düyü növü)

kiçik elçilik

kiçik nişan

Kinəlim – kinəlim (mahnı)

kişi elçiliyi

kusa

küçə mənə dar gəlir (parça)

külçə (şirniyyat)

kürəkən

küp yellənməsi

Q

qabaqlıq (baş bəzəyi)

qabağıaldı // qabağtutdu

qanovuz (parça)

qabdüzdü // cehizdüzdü

qabaqkəsdi

qarıaçma // qarıbasdı

qanus

kəbinləri göydə kəsilib

kəbinini kəsmək

kəbinkəsdi

kəbin pulu

kəbinini vermək

kəlağayı yaylıq

kəlləqənd

kəmərbağlama

kəmərtaxdı

kəsi – biçi

qızbaşı

qızbəyənmə

qızgörmə

qızgördu

qız evi

qız qapısı

qız qonaqlığı

qız xoşlama

qızoynatma

qızıl üzük

qız toyu

qız vermək

qıyməqatıq (yemək növü)

qonşu bağı çartlıdan (parça)

quda

qurbankəsmə

L

Laqquti (rəqs)

ləvəngi

qardaşarvadı	ləvəngicüce
qardaş xınası	ləvəngibalıq
qardaş toyu	ləvəngiquş
Qarabirçək (rəqs)	ləvəngibadımcan
qasid (elçi)	Ləzgin (rəqs)
qatlama (şirniyyat)	Lo – lo (mahnı)
qayın	lotu toyu
qayınata	lüləkabab
qayınana	M
qayınqızı	mağar (toyxana)
qayınoğlu	masabəyi
qayçıpayı	masabəylik
qayçıkəsməz	mehr (kəbin pulu)
Qayınana – gəlin (oyun)	məclis
Qaytarma (rəqs)	məhkumə
Qaytağı (rəqs)	məxmər (parça)
qazağ (sərpayı)	mənzilbəzəmə
qazaqyana (qabaqkəsdi)	məmədəli (düyü növü)
qazanaçdı	məst (ayaq geyimi)
qazanüstü	minnətçi
Qırmızı alma səsefim	Mirzəyi (rəqs)
(mahnı)	
qırmızı şal	misqallı tirmə
qırpişin (parça)	mitmaxxərçi // toyxərçi
qırpişin yaylıq	musamma (yemək növü)
qız almaq	mübarək
Mübarək ay mübarək	paltaraparma
(mahnı)	
Mücəssəmə (rəqs)	paltarbiçdi

mütəlcəm (yemək növü)
mütrüb (çalıb – oxuyan)

N

nabat
nargilə boyunbağı
Naz – naz (mahnı)
naznazı yaylıq
Nəlbəki (rəqs)
Nənəxanım (rəqs)
nəvə
nikah etmək
nikahlı
nikahsız
nikahlamaq
nikahlanmaq
nikah əqd etmək
niqab
nişan
nişansız
nişanlanmaq
nişanlatmaq
nişanlandırmaq
nişan aparmaq
nişanbazlıq
nişan etmək
nişan qoymaq
nişan xonçası
nişanlı seçmək
nişan taxmaq

paltarkəsdı
papaqoyma
Pappuri – pappuri (rəqs)

parça
parça günü
Pəhləvani (rəqs)
plov
pozəy (düyü növü)
pulsalma

R

ruhani (düyü növü)
Renq (rəqs)
riş (düyü növü)
rübənd

S

sağdış
sağdışlıq
saqqızını oğurlamaq
saqqız oğurluğuna getmək
sallama kəmər
sazandar
sədri (düyü növü)
səloçi
sərxeysi
sərpayı
sicimtutdu (qabaq kəsdı)
silsilə boyunbağı
soldış
soldışlıq

nişan üzüyü
nişan vermək
nobarlıq

noğul

O

oğlan evi
oğlan toyu

Ö

örtük
özünəbəylər

P

Padşavəzir (oyun)

şələ
şələməzər
şəkərçörək
şərbət
şərbət içmək
şirni
şirni bəlgə
Şifon (parça)
şirinçörək
şiringəlin

şirni içmək
şirinqabı
şirinqiymə
şirinqovurma
şirinmama

sövdələşmə
sözaldı
Stəkanı nəlbəkiyə qoy gəlin
(mahni)
südpulu

Ş

şabaş
şadlıq
şahbala (sağdış)
şandə (düyü növü)
şal
Şeydalı (rəqs)

toy – düyün
toy etmək
toy gecəsi
toy hamamı
toyxana
toyxərçi
toy xınası
toy qoyunu
toy qurmaq
Toyuna qurban olum
(mahni)
toy – mağar
toy – nağara
toypadşahı // toysunas
toy şirnişi
toy süfrəsi

şirinpapa
 şişlik
 şirniyedi

T

tabağqırağı (toyxərci)
 tac
 tafta (parça)
 taxt
 tamada
 tarçı
 təlifçi // təxlifçi (dəvətçi)
 təntinlik
 tərəkəmə (rəqs)
 təzəbəy
 tikəkabab
 tirməvazi
 toqqalama (yaylıq)
 toy
 toy adamı
 toy ağası
 toy alayı
 toy aşısı
 toy başı
 toybavasısı

 toybəyi
 toy çaldırmaq
 toyçu
 toy dəvətçisi

toysuz
 toy payı
 toy plovu
 toy tutmaq
 toy vurdurmaq
 törən
 Turaçı (rəqs)
 turşukabab (yemək növü)

U

Ucadır boyun sənin (mahnı)
 Uzundərə (rəqs)
 Ü

üçgün
 ürəkdəxl boyunbağı
 üçşələ
 üzəçdi // üzgördü
 üzəçixdi
 üzükapardı
 üzük – şal toyu
 üzüktaxma

V

Vağzalı (rəqs)
 Velaçola (rəqs)
 Verin bizim gəlini – gəlini
 (mahnı)

Y

yad qızı
 Yaxşı bəzək vurun bizim

gəlinə (mahnı)

yançı (sağdış)

Yar – yar (mahnı)

Yar gəldi (mahnı)

yaşmaq

yaylıq

yeddi şələ

yengə

yengəlik

yezne

Z

zəkiyyə yaylıq

Zəngi yarım heydər bəy

(rəqs)

zərbaft

zərxara

zərparça

zifaf otağı

zirençörək

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

1. Abdullayeva M.Ə. Azərbaycan dilində xalçaçılıq leksikası. Bakı, 1998, 160 s.
2. Ağayev Ə.Q. Azərbaycan dilinin Cəlilabad rayonu şivəsi. ND, Bakı 1975, 146 s.
3. Adilov M.I. Niyə belə deyirik. Bakı, Azərənəşr, 1982, 241 s.
4. Adilov M.I. Qanadlı sözlər. Bakı, Yazıçı, 1989, 440 s.
5. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Elm, 2005, 451 s.
6. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı, Şərq – Qərb, 2006, 278 s.
7. Axundov İ.S. Xatirələrimdə yaşayan Lənkəran, Bakı, 1982, 106 s.
8. Aslanov E. El-oba oyunu xalq tamaşası. Bakı, Işıq, 1984, 276 s.
9. Aslanov E. Azərbaycan toyu. Bakı, Tutu, 2003, 239 s.
10. Aslanov V.I. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II hissə, Bakı, Elm, 2003, 271 s.
11. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c. Bakı, Elm, 2006, 740 s.
12. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c. Bakı, Elm, 2006, 791 s.
13. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III c. Bakı, Elm, 2006, 671 s.
14. Azərbaycanlı dilinin izahlı lüğəti. IV c. Bakı, Elm, 2006, 708 s.

15. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I c. Ankara, 1999, 374 s.
16. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, Azərb. SSR. EA nəşriyyatı, 1967, 282 s.
17. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Azərb. SSR. EA nəşriyyatı, 1964, 480 s.
18. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, Azərb. SSR. EA nəşriyyatı, 1962, 265 s.
19. Azərbaycan etnoqrafiyası. I cild. Bakı, Elm, 1988, 456 s.
20. Azərbaycan etnoqrafiyası. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 384 s.
21. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı, 1955, 261 s.
22. Azərbaycanca –rusca etnoqrafiya terminləri lüğəti. Bakı, Azərnəşr, 1987, 172 s.
23. Azərbaycan xalq mahnıları I c., “Öndər nəşriyyatı” 2005, 168 s.
24. Azərbaycan xalq nağılları. V cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2005
25. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı, Nurlan, 2004, 196 s.
26. Babayev R. Quba şəhərində toy adətləri. Bakı, Azərb. SSR. EA nəşriyyatı, 1946, 59 s.
27. Bağırov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, Maarif, 1971, 158 s.
28. Behbudov S.M. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı, Nurlan, 2003, 206 s.

29. Bəhmənli R.M. Azərbaycan xalq rəqs melodiyaları. Bakı, Adiloğlu, 2002, 59 s.
30. Cavadov M. Şah İsmayıl Xətai leksikası. Bakı, Elm, 1977, 214 s.
31. Cavadov Q.C. Azərbaycan el köməkliyi adətləri. Bakı, azərb. Dövlət nəşriyyatı, 1993, 103 s.
32. Cavadov Q.C. Talişlar. Bakı, 2004, 615 s.
33. Cavadov Ə. Türk dilindəki “Adaqlı” və “düyün” sözləri haqqında // Azərbaycan SSR. EA Xəbərləri. Ser. “Ədəbiyyat, dil və incəsənət”, 1988, № 1, s. 43-45
34. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, Maarif, 1970, 236s.
35. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, Elm, 124 s.
36. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, Bakı, Maarif, 1979, 208 s.
37. Dəmirçizadə Ə.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, Elm, 1999, 139 s.
38. El çələngi. Gənclik, Bakı, 1983, 388 s.
39. Əfəndiyev R. Şəkiddə evlənmək adətləri. Ədəbiyyat məcmuəsi. Bakı, Azərb. EA nəşriyyatı, II cild, 1947, 102-110 s.
40. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1981, 407 s.
41. Əliyev X. 40-cı otaqdakı tilsimlərin açarları. (Borçalı, Axısqa, Qazax toponimləri) Bakı, Elm, 2008, 299s.

42. Əsgərov H.A. Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 448 s.
43. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, Azərb. EA nəşriyyat, 1967, 1036 s.
44. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, BDU-nun nəşri, 1999, 352 s.
45. Hacıyev M.I. Toy-düyük xəzinəmizdən. Bakı, 1995, 160 s.
46. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, II hissə, Bakı, Maarif, 1987, 292 s.
47. Həkimov M.İ. Oğuz –tərəkmə xalq mərasimləri və meydan tamaşaları. Bakı, Maarif, 1997, 232 s.
48. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Maarif, 1988, 308 s.
49. Həsənov K.B. Qədim Azərbaycan xalq rəqsləri. Bakı, İşıq, 1983, 59 s.
50. Həvilov H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, Elm, 1991, 256 s.
51. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, Maarif, 1983, 319 s.
52. Xəlilova F. Adət və ənənələr. Bakı, Gənclik, 1986, 72 s.
53. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə, Bakı, Elm, 2007, 280 s.
54. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, Maarif, 1989, 402 s.

55. İsayadə Ə., Məmmədov N. Xalq mahnıları və oyun havaları. (Astara-Lənkəran bölgəsi üzrə). Bakı, Elm, 1975, 79 s.
56. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Təhsil nəşriyyatı, 2007, 494 s.
57. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, Elm, 2003, 584 s.
58. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı, 1988, 265 s.
59. Qəhrəmanov C.V. Nəsimi divanının leksikası. Bakı, Elm, 1970, 566s.
60. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı, Nurlan, 2003, 445 s.
61. Quliyev H.A. Məişətimizdə adət və ənənələr. Bakı, Elm, 1976, 127 s.
62. Mahmud Kaşğari Divanü lüğət-it-türk. I, II, III, IV cildlər, Bakı, Ozan, 2006, I c., 512 s., II c. 400s., III c. 400s., IV c. 712 s.
63. Məhərrəmov R.C. Mirzə Ələkbər Sabirin söz dünyası. Bakı, Maarif, 2006, 323 s.
64. Məhərrəmov R.C. “Kitabi-Dədə Qorqud”un söz xəzinəsi. Bakı, Nurlan, 2007, 192 s.
65. Məmmədova S.M. Azərbaycan dilinin kulinariya terminologiyası. Bakı, Nurlan, 2004, 120 s.
66. Məmmədov İ.O. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı, Elm və Təhsil, 2009, 217 s.
67. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasını. Bakı, Xəzər nəşriyyatı, 2006, 372 s.

68. Məmmədov Ş.X. Azərbaycan dilinin Yardımli rayon şivələri. Bakı, Təhsil, 2007, 166 s.
69. Məmmədli F. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı, 2003, 380 s.
70. Mənsurzadə A. Halay qızlar ansamblı. Bakı, Şərq, 1979, 28 s.
71. Mərasimlər, adətlər, alqışlar. Bakı, Gənclik, 1993, 346 s.
72. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, ADU-nun nəşri, 1990, 372 s.
73. Oğuznamə. Bakı, 1987, 247 s.
74. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı, 1961, 281 s.
75. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 371 s.
76. Səlimov Q.T. İzahlı etnoqrafiya lüğəti. Bakı, Sabah, 1996, 188 s.
77. Süleymanov Ş.M. Azərbaycan dilinin mərasim leksikası. Bakı, Elm, 2003, 317 s.
78. Şirəliyev M.Ş. Bakı dialekti. Bakı, 1957, 225 s.
79. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, 443 s.
80. Şükürlü Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Maarif, 1993, 336 s.
81. Toy və halay mahnıları. (toplayanı: B.Şahsoylu, L.Ağayev, Z.Bağirov). Bakı, Gənclik, 1980, 110 s.
82. Tükənməz bulaq. (Azərbaycan xalq rəqs mahnıları və tamaşaları. Toplayanı və tərtibçi Loğman Ağayev), Bakı, Işıq, 1986, 70 s.

83. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I cild, Bakı, 2004, 296 s.
84. Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar. (Göyçay keçid şivələrinin leksikası). Bakı, 1960, 86 s.
85. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı, Maarif, 1985, 415 s.
86. Zahidov A.İ. Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər. Bakı, Elm, 1987, 148 s.
87. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif, 1981, 344 s.
88. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə, Bakı, ADU nəşri, 1974, 140 s.
89. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II hissə, Bakı, ADU nəşri, 1974, 129 s.
90. Zərinəzadə H.N. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 434 s.

RUS DİLİNDƏ

91. Азербайджанская культура. Баку, 1964, 120 с.
92. Азизбеков И.Д. Древности Ленкоранского края. Известия Азерб. Археологического комитета. Баку, 1926 вечн. II, 72-84 с.
93. Асланов В.И. Историческая лексикология азербайджанского языка (проблема реконструкции) ДД. Баку, 1973, 370 с.
94. Антонова Е.Б. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока. М. «Наука», 1990, 287 с.

95. Ахманов О.С. Словарь лингвистических терминов. М. Изд-во «Советская энциклопедия» 1966, 606 с.
96. Ахметьянов Р.Г. Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья. М. «Наука», 1981, 144 с.
97. Ахметьянов Р.Г. Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья. М. «Наука», 1989, 200 с.
98. Баскаков Н.А. Этнографическая лексика и терминология в национально-русских словарях. Проблематика определений терминов в словарях разных типов. Ленинград. «Наука», 1976, 236-243 с.
99. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, М., . «Наука», 1951, 411 с.
100. Баскаков Н.А. Тюркские язык, М., Изд-во вост. 1960, 247 с.
101. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. М., Л. 1940, 270с.
102. Джурбаев А. Названия свадебных цермонии в узбекском языке. Автореф. дисс.канд.филол.наук Ташкент, 1971, 23 с.
103. Древние обряды, культы народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки. М. «Наука», 1986, 208 с.
104. Древнетюркский словарь. Л., 1969, 676 с.
105. Киргизско –русский словарь. М., 1940, 973 с.

106. Курышыханов А.К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в – «тюркско-арабского словаря». Алма-Ата, 1970, 210 с.
107. Мамедов М.А. Историка – лингвистический анализ общеязыковых топонимических терминов. Ташкент, 1989, 187 с.
108. Мамедов М.А. Общеязыковые лексические термины. Ташкент, 1986, 89 с.
109. Мамедов М.А. Тебризский диалект Азербайджанского языка. (дисс.кан.фил.наук.) Баку, 1989, 189 с.
110. Малов С.Е. Уйгурский язык М-Л., 1956, 204 с.
111. Меджидова А.Б. Ленкоранский говор Азербайджанского языка. Автор дисс.кан.фил.наук. Баку, 1970, 27 с.
112. Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. Ленинград, 1972, 196 с.
113. Э.В.Севортян. Аффиксы именного словообразовании в азербайджанском языка. М. «Наука», 1966, 438 с.
114. Э.В.Севортян. Этимологический словарь тюркских языков, Общетюркские и межтюркские основы на гласные. М. «Наука», 1974, 768 с.
115. Э.В.Севортян. Этимологический словарь тюркских языков, Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б». М. «Наука», 1978, 350 с.
116. Э.В.Севортян. Этимологический словарь тюркских языков, Общетюркские и межтюркские

- основы на букву «В», «Г», «Д». М. «Наука», 1980, 396 с.
117. Современный казахский язык. Алма-Ата, 1962, 290 с.
118. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I-IV Санкт Петербург, 1893, 1899, 1905, 1911.
119. Русско- уйгурский словарь. М., 1956, 1473 с.
120. Русско- татарский словарь. Казань, 1955, 357 с.
121. Русско- чувашский словарь. М., 1951, 896 с.
122. Русско- Узбека лугат. Ташкент, 1957, 622 с.
123. Турецкое- русский словарь. М., «Наука» 1977, 966 с.
124. Туркменское- русский словарь. М., 1968, 832 с
125. Юлдашев А.А. Принципы составления тюркско-русских словарей. М., «Наука» 1972, 448 с.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	2
I FƏSİL. Azərbaycan dilində Lənkəran bölgəsi toy mərasimi ilə bağlı adların leksik-tematik təsnifi.....	10
1.1. Toy mərasimi leksikası və onun tədqiqi tarixi...10	
1.2. Lənkəran bölgəsi toy mərasimi adlarının leksik-tematik təsnifi.....	15
1.2.1. Toy adət-ənənə və mərasimləri ilə bağlı adlar.19	
1.2.2. Qohumluq anlamı ifadə edən adlar.....	22
1.2.3. Toy geyim və bəzək əşyalarının adları.....	30
1.2.4. Toy yeməklərinin adları.....	32
1.2.5. Toy oyun, rəqs və mahnı adları.....	34
II FƏSİL. Azərbaycan dilində Lənkəran bölgəsi toy mərasimi adlarının leksik-semantik və struktur xüsusiyyətləri.....	82
2.1. Toy mərasimi adlarının semantikasi.....	90
2.2. Toy mərasimi adlarının mənşə xüsusiyyətləri...95	
2.3. Toy mərasimi adlarının struktur xüsusiyyətləri.....	39
NƏTİCƏ.....	160
INFORMATORLARIN SIYAHISI.....	164
İXTISARLAR.....	170
ADLARIN SIYAHISI.....	171
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	183

Könül Babaş qızı Dənziyeva 1975-ci ildə Lerik rayonunun Çayrud kəndində anadan olmuş, ibtidai və orta təhsilini də orada almışdır. 1992-ci ildə Lənkəran Dövlət Universitetinin Filologiya fakültəsinin əyani şöbəsinə daxil olmuş, 1997-ci ildə həmin fakültəni fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1997-ci ildə Lənkəran Dövlət Universitetinin “Dil və ədəbiyyat” kafedrasında baş laborant, 2004-cü ildən isə həmin kafedrada müəllim vəzifəsində işləyir. Universitetin dissertantı olmuş 2010-cu ildə dissertasiya işi müdafiə edərək filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almışdır.

K.B.Dənziyeva bir sıra elmi-praktik konfranslarda çıxış etmiş 20-yə qədər məqalə və tezisləri müxtəlif jurnallarda çap olunmuşdur.